

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1•2024

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬСЬ Й., професор, доктор хаб., Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСЬКИЙ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1•2024

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVANTCHIK A. I., Professor, National Centre for Scientific Research of France, France
FORNASIER J., Professor, Dr. Hab., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology NAS of Ukraine
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

ТАРАСЕНКО М. О. Деякі особливості поховального інвентаря єгипетської жриці Несмут

FORNASIER J., IVCHENKO A. V., KUZMISHCHEV O. H. Disposal of the Dead in Recently Abandoned Settlement Areas — an Evidence of the Siege of Olbia Pontica by Zoryion?

БАБЕНКО Л. І. Чортомлицька амфора як модифікація золотих «ворворок»: скіфська традиція у складовій шедевр греко-скіфської торевтики

Articles

5 TARASENKO M. O. On Some Features of Funerary Assemblage of the Egyptian Priestess Nesmut

25 ФОРНАСЬС Й., ІВЧЕНКО А. В., КУЗЬМИЩЕВ О. Г. Поховання померлих на нещодавно покинутих територіях поселення — свідчення облоги Ольвії Понтійської Зопіріоном?

69 BABENKO L. I., Chortomlyk Amphora as a Modification of Golden “Vorvorkas”: the Scythian Tradition in a Component of a Masterpiece of Greek-Scythian Torevtics

Публікації археологічного матеріалу

ХМЕЛЕВСЬКИЙ Д. М. Свинцеві фігурки скіфських вершників із Ольвії

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я. В. Прикраси пастирського кола серед матеріалів салтівської культури: аналіз даних

АКСЬОНОВ В. С. Наборні пояси з катакомби № 31 ранньосередньовічного могильника біля с. Верхній Салтів

Publication of Archaeological Material

93 KHMELEVSKYI D. M. Lead Figurines of Scythian Horsemen from Olbia

104 VOLODARETS-URBANOVYCH Ya. V. Jewelry of Pastyrsk Circle among Materials of Saltiv Culture: Data Analysis

125 AKSIONOV V. S. Set Belts from the Catacomb No. 31 of the Early-Medieval Burial Ground near Verkhni Saltiv Village

Охорона пам'яток археології

СИТА Л. Ф., СКОРОХОД В. М., ЖИГОЛА В. С. Цифровий каталог хрестів-енколпіїв колекції В. В. Тарновського

Protection of archaeological heritage

133 SYTA L. F., SKOROKHOD V. M., ZHYHOLA V. S. Digital Catalogue of Encolpion Crosses from the Collection of V. V. Tarnovskyi

---

Хроніка

До 75-річчя Бориса Вікторовича Магомедова

Пам'яті Івана Івановича Мовчана

Світлій пам'яті Ірини Миколаївни Шарафутдінової (1929—2024)

News Review

143 On the 75th Birthday of Borys Viktorovich Mahomedov

145 To the Memory of Ivan Ivanovych Movchan

146 To the Blessed Memory of Iryna Mykolaivna Sharafutdinova (1929—2024)

© М. О. ТАРАСЕНКО* 2024

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПОХОВАЛЬНОГО ІНВЕНТАРЯ ЄГИПЕТСЬКОЇ ЖРИЦІ НЕСМУТ

У статті досліджено поховальний інвентар єгипетської жриці XXI династії на ім'я Несмут. Її поховання було виявлено 1891 р. у т. зв. «другому тайнику» в Дейр ель-Бахрі (Баб ель-Гусус, комплект А.48). Зроблено висновок про можливість вторинного використання у складі її інвентаря предметів іншої жриці, яка також мала ім'я Несмут і, можливо, була її родичкою.

Ключові слова: Баб ель-Гусус, Несмут, XXI династія, похоронний інвентар, саркофаг, ушебті, скриньки для ушебті, узурпація, адаптація.

Ця стаття продовжує серію наших студій і доповідей, присвячених різним аспектам історії пам'яток із лота № 6 Баб ель-Гусус у зібранні Одеського археологічного музею НАН України (далі — ОАМ) (Тарасенко 2016, с. 517-526; 2017, с. 94-134; 2019; Tarasenko 2020, р. 76; 2021a, р. 39; 2021b, р. 263-278). Цього разу ми зосередимо увагу на поховальному інвентарі єгипетської жриці Несмут (*Nsj-Mw.t*), якій належав саркофаг ОАМ № 71695.

Її поховання у 1891 р. відкрили французькі археологи Ж. Дарессі та Е. Гребо у т. зв. «другому жрецькому тайнику» в Дейр ель-Бахрі, розташованому на північний схід від заупокійного храму Хатшепсут, що сьогодні більш відомий під назвою Баб ель-Гусус (див.: Daressy 1900, р. 141-148; 1907, р. 4-38; Niwiński 1988, р. 25-27; Lipińska 1993—1994, р. 48-59; Reeves 2000, р. 81-82; Küffer, Siegmann 2007, S. 44ff; Sousa 2017, р. 21-33). Саркофаг і супровідний інвентар Несмут виявлено в північному кінці верхнього коридору (рис. 1).

* ТАРАСЕНКО Микола Олександрович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу Близького та Середнього Сходу, Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України; науковий співробітник факультету азійських і близькосхідних досліджень, Оксфордський університет, ORCID: 0000-0001-6779-2258, niktarasenko@ukr.net, mykola.tarasenko@ames.ox.ac.uk

Ж. Дарессі присвоїв її поховальному комплексу номер А.48, У. Бур'ян — В.57 (Daressy 1907, р. 7), Д. Естон — TG 721 (Aston 2009, р. 172-173). За мірками похованих у схованці осіб поховання Несмут не можна віднести до найбагатших, однак низка особливостей, пов'язаних з її інвентарем, дають змогу додати нові спостереження до вивчення феномена узурпації та вторинного використання предметів інвентаря в похованнях фіванського жрецтва за XXI династії. У вказаний період це явище набуло масового характеру. Так, за оцінкою К. Куней, близько 70% саркофагів у Баб ель-Гусус були «узурповані» (див.: Cooney 2017, р. 101-112; 2018, р. 69-96; 2019, р. 96-108). Поховальний інвентар Несмут, що розглядається в цій статті, дозволить побачити додаткові нюанси зазначеного явища.

Ім'я (див. табл. 1). *Nsj-Mw.t* — доволі поширене за Нового царства, Третього перехідного та Пізнього періодів, яке означає «вона/він належить (богині) Мут» (Ranke 1935, S. 176.10). Ім'я Несмут отримували не тільки жінки, але й чоловіки. Саркофаг із мумією Несмута, що мав титул «жерця-уаба Амона-Ра» (*w^cb Imn-R^c*) і «писця підношень у храмі Амона» (*sš htp.w-ntr n pr Imn*), який жив наприкінці XXI — на початку XXII династій, було виявлено в гробниці TT 192 в Асасифі (Habachi 1958, р. 338, 343¹; pl. X, 2—3, XV, 4—5; Niwiński 1988, р. 183 (448); Jamen 2012, II, р. 433 (260)).

Генеалогія. Дані про членів сім'ї наявні лише на мумійній кришці Несмут (Cairo CG 6007), де збереглася частина написання імені її матері (?), яке, відповідно до реконструкції Е. Шассіна (Chassinat 1909, р. 22, n. 29; 23), підтриманої А. Нівінським (Niwiński 1988, р. 120), потрібно читати як Мешетсекетеб (Lieblein 1892, S. 1000). Жриці з таким ім'ям (пор.: Lieblein 1892, S. 1000) належав комплект А.111 із Баб

¹ Ім'я некоректно прочитане як *Mh-Mw.t* (?).

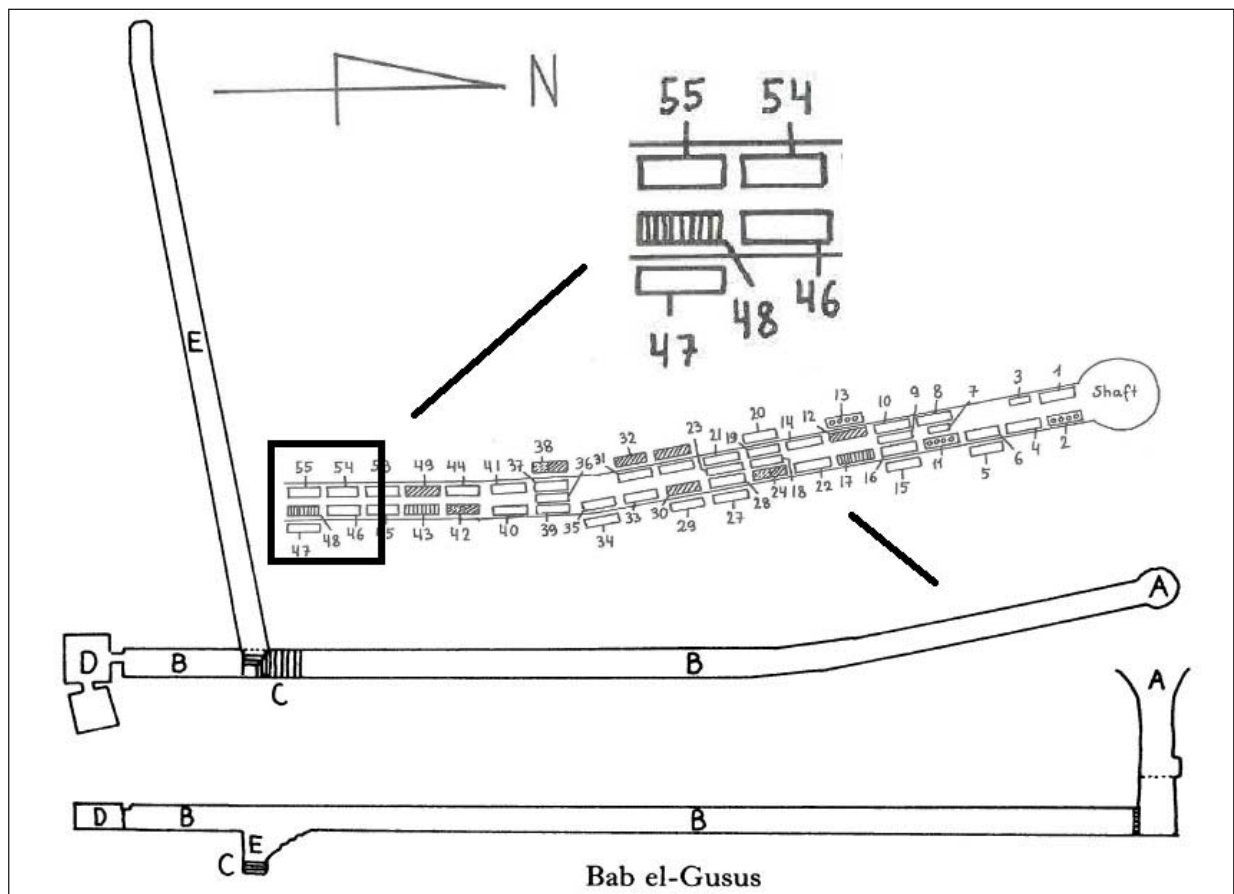

Рис. 1. Локалізація поховального комплексу Несмут (А.48) у тайнику Баб ель-Гусус (плани за Niwiński 1984: 75, fig. 2; 1988, Tab. I)

Fig. 1. Localisation of the burial set of Nesmut (no. A.48) in the Bab el-Gusus Cache (plans after: Niwiński 1984: 75, fig. 2; 1988, Tab. I)

ель-Гусус (Daressy 1907, p. 11) (Port Said P. 4017, ex. Cairo CG 6229–6232, 6238) (Aston 2009 p. 184 (TG 784)). При цьому слід виключити можливість того, що ця мумійна кришка раніше могла належати Мешетсекетб і бути «узурпованою» Несмут. У поховальному комплекті Мешетсекетб є її мумійна кришка (Niwiński 1988, p. 124-125 (110)).

Титули (див. табл. 1). На корпусі саркофага ОАМ № 71695 у Несмут виписані тільки титули: *nb.t pr šmꜣy.t n ꜥmn-Rꜥ nsw nꜥr.w* — «господиня дому, співачка Амона, царя богів», тоді як на кришці є ще титул: *hsyt n pꜣ ꜥ n Mw.t wr.t nb.t ꜥšrw* — «музикантша Мут, великої володарки Ашеру» (Тураев 1899, табл. VIII; Belova, Ivanov 2002, p. 113, 114; пор.: Naguib 1990, p. 254 (39)). Зазначимо, що на мумійній кришці Саіро CG 6007 склад титулів Несмут менший: *šmꜣy.t n ꜥmn* — «співачка Амона» (Chassinat 1909, p. 23).

Поховальний інвентар Несмут. Найбільшим об'єктом, що зберігся, є саркофаг ОАМ № 71695 (див.: Тураев 1899 с. 198-207, табл.

VIII; Дзис-Райко 1983, с. 98 (195)²; 99 (196); Niwiński 1988, 120 (91)³; Berlev, Hodjash 1998, p. 14-16 (10); pl. 28—29 (II, 10); Belova, Ivanov 2002, p. 113-118; Tarasenko 2017, p. 532; Тарасенко 2019, с. 50-59; Романова, Станиціна 2021, с. 132-135; Себта, Тарасенко, Сорокіна 2023, с. 70-72) (тип кришки IV-b за А. Нівінським) (Niwiński 1988, p. 121) (рис. 2). Після знайдення в 1891 р. серед інших пам'яток цей саркофаг доставлено до каїрського Музею єгипетських старожитностей, який тоді перебував у палаці хедива в Гізі. Тут йому надано інвентарний номер J.E. 29634. Саркофаг невдовзі потрапив до переліку предметів, відібраних до відправлення за кордон як дару хедива, і внаслідок жеребкування 1893 р. його було долучено до лота № 6, що призначався Російській імперії. У лютому 1894 р. його доставлено до Одеси, а в 1895 р. відправлено до Археологічного музею при Київсько-

² Надано некоректний інвентарний № 71700.

³ Надано некоректний інвентарний № 71700.

Рис. 2. Саркофаг Несмут, ОАМ № 71695 (фото автора (2018 р.); © ОАМ НАНУ

Fig. 2. Coffin of Nesmut, Odesa Archaeological Museum of the National Academy of Sciences of Ukraine (OAM) no. 71695 (photo by author (2018); © OAM NASU

му університеті св. Володимира (Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд 13, № 79; Тарасенко 2017, с. 124-125 (Додаток 3); 2019, с. 29). Тут саркофаг отримав інвентарний № 6499⁴. Після визвольних змагань, у 1927 р. зібрання єгипетських старожитностей з університету було передано у відання Всеукраїнської академії наук, у 1928 р. переведено до Державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнське музейне містечко», а в 1936 р. — до Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (ЦІМ). Тут саркофагу Несмут присвоє-

но інвентарний № ас-13458⁵, який зберігся на пам'ятці досі⁶ (рис. 3). Після реставраційних робіт, що проводилися в лаврських майстернях у 1938—1939 рр. (Романова, Станиціна 2021, с. 129-135), з 1940 по 1941 р. саркофаг Несмут був в експозиції «Виставки пам'ятників Стародавнього Єгипту» ЦІМ (Центральний... 1941, с. 51-52; Себта, Тарасенко, Сорокіна 2023, с. 61), що розмістилася в корпусі № 8 Києво-Печерської лаври. У роки німецької окупації, з 1941 по 1943 рр., всі єгипетські артефакти ЦІМ було

⁴ «Книга для записи вещей Музея древностей и искусств Имп. Университета Св. Владимира», копия, Науковий фонд Національного музею історії України (НФ НМІУ).

⁵ «Інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я». К., 1938. інвентарні №№ ас 13277–13500, рукопис, НФ НМІУ.

⁶ Крім того, на пам'ятці зберігся ще один номер — 7089, походження якого поки що не з'ясовано.

Рис. 3. Інвентарний номер Центрального історичного музею ім. Т. Г Шевченка (1938—1941) на саркофазі Несмут ОАМ № 71695 (фото автора, 2018 р.); © ОАМ НАНУ

Fig. 3. Inventory number of the CHM named after T. H. Shevchenko (1938—1941) on the coffin of Nesmut OAM no. 71695 (photo by author, 2018); © OAM of the NASU

передано до фондів відринотого німцями Крайового музею до- і ранньої історії (*Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte*), а в 1943 р. їх вивезено до Німеччини, до замку Хьохштедт у Баварії і повернуто в Україну наприкінці 1947 р. (Сорокіна, Завальна, Радієвська 2015, с. 288-294; Радієвська, Себта, Сорокіна 2018а, с. 815-820; 2018b, с. 37-39; Тарасенко 2019, с. 32-22)⁷. У лютому 1948 р. частину повернутих єгипетських старожитностей, включаючи саркофаг Несмут, передано до Державного республіканського історичного музею в Києві (КДРІМ). У 1959 р. відбулося останнє велике переміщення київської колекції єгипетських старожитностей. Згідно з розпорядженням Міністерства культури УРСР № 200-р від 10 серпня 1959 р., в ОАМ було передано сім предметів із фондів КДРІМ, серед яких і пам'ятка Несмут⁸. В ОАМ саркофагу присвоєно інвентарний № 71695. Згодом корпус сар-

кофага Несмут потрапив до експозиції, тоді як кришка була на фондовому зберіганні.

Саркофаг Несмут неодноразово привертав увагу вчених. Уперше його дослідив у Києві Б. А. Тураєв, який опублікував опис пам'ятки, транскрипцію та переклад написів у 1899 р. (Тураєв 1899, с. 198-207, табл. VIII). Надалі цей саркофаг замаловала лєнінградський єгиптолог М. Е. Матєє⁹, яка приїздила до Києва в червні 1928 р., після чого над його вивченням працював одеський єгиптолог С. В. Доніч¹⁰. На жаль, він так і не опублікував результати своїх розвідок (рис. 4)¹¹. Найбільш значущу публікацію саркофага Несмут зробив О. Д. Берлев у 1998 р., який опублікував опис, фотографії та переклад текстів, що були на ньому розміщені, англійською мо-

⁷ Попри низку публікацій відповідних архівних документів, серед частини дослідників і досі поширена хибна впевненість, що єгипетську колекцію з Києва евакуювали до російського міста Уфа і саме звідти повернули в Україну в повоєнний час (Сошніков 2018, с. 184; Романова, Станиціна 2021, с. 43).

⁸ Оригінал зберігається в НМІУ. Див. також: Радієвська, Себта, Сорокіна 2018а, с. 857-859, прим. 114; 2018b, с. 36; Тарасенко 2019, с. 33-34; 195, іл. 60.

⁹ Його промальовування, зроблені на двох аркушах, були долучені до чорнового опису саркофага Несмут, який пізніше виконав С. В. Доніч. Скоріше за все, Матєє надала їх Донічу під час перебування останнього на стажуванні в Ермітажі 1929 р.

¹⁰ НА ІА НАНУ, фонд 10, спр. 55/9, арк. 1-1зв. Див. також: Матєє 1929, с. 26-27.

¹¹ РА НФ ОАМ, папка інвентарний № 59420/21: «Черновые заметки С. Донича (в основном о Древнем Египте)». Судячи з усього, С. В. Доніч помилково вважав саркофаг Несмут внутрішнім від одеського зовнішнього саркофага Несмутауджатахет (див.: НА ІА НАНУ, ф. 10, спр. 55/9, арк. 1).

Рис. 4. Аркуші з чорнового дослідження саркофага Несмут С. В. Доніча (РА НФ ОАМ, папка інвентарний № 59420/21) (фото автора, 2003 р.); © ОАМ НАНУ

Fig. 4. Sheets from the draft study of the coffin of Nesmut by S. Donich (MA SF OAM, folder inv. no. 59420/21) (photo by author, 2003); © OAM of the NASU

Рис. 5. Кришка зовнішнього саркофага Neuchâtel, Musée d'Ethnographie Eg. 184 (ex. Cairo J.E. 29645, «швейцарський» лот № 9) із написами імені «Несмут» (© Музей етнографії Невшателя, Швейцарія; А. Гермон)

Fig. 5. Cover of the outer coffin Neuchâtel, Musée d'Ethnographie Eg. 184 (ex. Cairo J.E. 29645, “Swiss” Lot IX) with the spelling of the name “Nesmuth” (© Musée d’ethnographie de Neuchâtel, Suisse; A. Germond)

вою (Berlev, Hodjash 1998, p. 14-16 (10). У 2002 р. транскрипцію і переклад текстів на саркофазі, також англійською, опублікували Г. А. Белова та С. В. Іванов, причому для своєї роботи вони використовували рукописні матеріали С. В. Доніча

(Belov, Ivanov 2002, p. 111-118). Однак усі перелічені дослідники саркофага Несмут не звернули належної уваги на низку важливих стилістичних, текстових і технічних деталей пам’ятки. Їх було виявлено влітку 2018 р. під час нашого обстежен-

ня саркофага Несмут в ОАМ, у якому безпосередньо брав участь і проф. А. Нівинський (Варшава).

Проведене в 2018 р. обстеження виявило, що кришка суттєво відрізняється від корпусу саркофага за стилістикою оформлення, складом виписаної на ній титулатури і має раніше датування. Крім того, з'ясувалося, що накривка має більші розміри, ніж корпус, і на ній збереглися сліди технічної обробки для припасування під корпус меншого за розміром і пізнішого саркофага її тезки або родички (?). Відповідно, ми можемо говорити про двох Несмут, предмети яких виявлено в Баб ель-Гусус.

Поховання **Несмут (II)** відповідає комплекту А.48 за Дарессі; їй належить корпус саркофага ОАМ № 71695 та інвентар. Інша жриця з тим самим ім'ям померла раніше, в середині правління XXI династії, і ми назвемо її **Несмут (I)**. Окремі предмети її поховального інвентаря надалі були адаптовані для пізніших поховань (родичів?). Кришка її внутрішнього саркофага була використана для одеської пам'ятки Несмут (II), а кришка зовнішнього саркофага, можливо, була адаптована для іншого, анонічного поховання в Баб ель-Гусус. Це комплект А.54 (Daressy 1907, р. 4, 20; Aston 2009, р. 173 (TG 727)) (ex. Cairo J.E. 29645, швейцарський лот № 9, Neuchâtel,

Musée d'Ethnographie Eg. 184). На цій кришці, яка спочатку не мала написання імені і навіть місця для його внесення, у двох центральних сегментах збереглися записи імені «Несмут» (*Wšir Nsj-Mw.t* «Осіріс Несмут»), зроблені курсивною ієрогліфікою поперек розпису (рис. 5)¹². Зауважимо, що А. Нівинський визначає цей комплект як «чоловічий» (Niwiński 1988, р. 158 (199), але насправді «чоловічим» у ньому є лише корпус зовнішнього саркофага, тоді як решта елементів комплекту і зокрема кришка зовнішнього саркофага цілком «жіночі». Уперше на цю обставину вказали А. Кюффер та Р. Зігманн (Küffer, Siegmann 2006, S. 52, 75-77, Abb. 7). На їхню думку, корпус анонічного зовнішнього чоловічого саркофага міг бути помилково «прикріплений» до цього жіночого комплекту при формуванні та упаковці лотів у Каїрі в 1893 р. (Küffer, Siegmann 2006, S. 213, Anm. 30)¹³, але цілком припустимо, що ця «помилка» могла статися в давнину, при формуванні анонічного по-

¹² Ми вдячні І. Роггер (Невшатель) за люб'язну допомогу у наданні світлин цієї пам'ятки.

¹³ «Не виключено, що зовнішній корпус не є частиною оригінального ансамблю Нес-Мут, а був доданий до нього помилково під час пакувальних робіт у Каїрі» (переклад з німецької).

Таблиця 1. Імена й титули Несмут на предметах її поховального інвентаря з Баб ель-Гусус
Table 1. Names and titles of Nesmut on objects of her burial inventory from Bab el-Gusus

№	Об'єкт	Ім'я	Титули
1	Кришка (внутрішнього) саркофага, ОАМ № 71695 (комплект А.48, лот № 6)		<i>nb.t pr šmꜥy.t n Imn-Rꜥ nsw ntr.w ḥsy.t n pꜣ ꜥ n Mw.t wr.t nb.t Išrw</i> – «господиня дому, співачка Амона-Ра, царя богів, музикантка Мут, великої володарки Ашеру»
2	Корпус саркофага, ОАМ № 71695 (комплект А.48, лот № 6)		<i>nb.t pr šmꜥy.t n Imn-Rꜥ nsw ntr.w</i> – «господиня дому, співачка Амона, царя богів»
3	Кришка зовнішнього саркофага, Neuchâtel, Musée d'Ethnographie Eg. 184 (комплект А.54, лот № 9)	(двічі)	—
4	Мумійна кришка Cairo CG 6007 (комплект А.48)		<i>šmꜥy.t n Imn</i> – «співачка Амона»
5	Ушебті (тип А) Basel VM III 613; Lisbon SGL 2507-32A Stockholm MM 14989, etc.		—
6	Ушебті (тип В) St.-Gallen HM C 730.32; Brussels E.05429a, E.05429b; Clermont-Ferrand 3162; Copenhagen A.A.a. 101; Leiden F.93/10.51–52; Lisbon 2507-32B; London UC 40029; London BM EA 24886, 24886; Paris Louvre E. 20245; Roanne 249; Uppsala 19, etc.		—

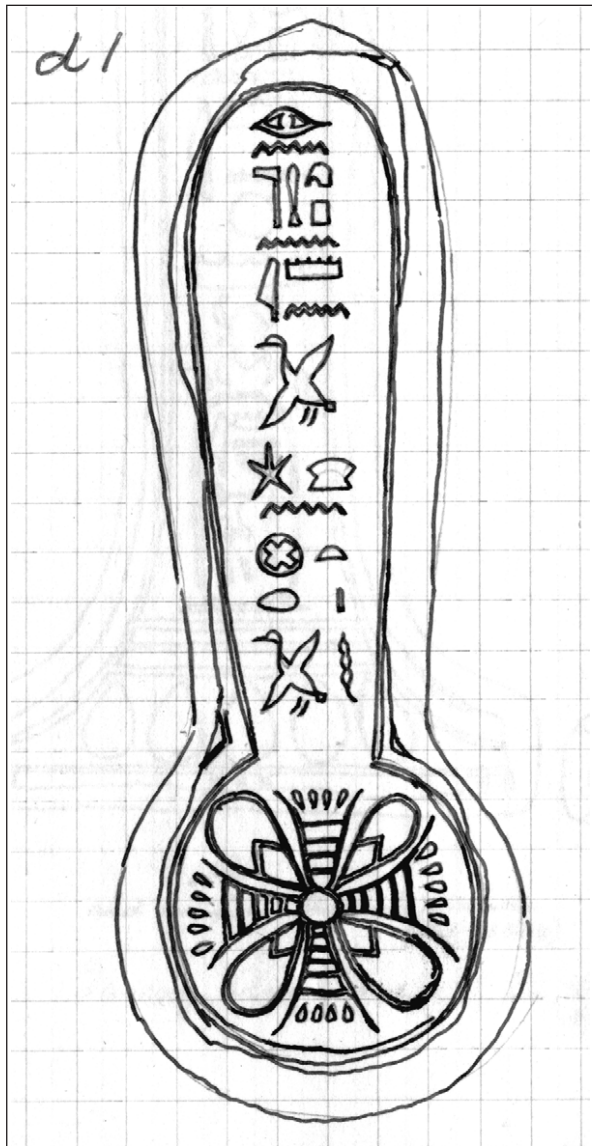

Рис. 6. Малюнок Я. Черні шкіряної мумійної перев'язі, ймовірно, із поховального комплексу Несмут (А.48) (рукопис Černý MSS. 17.125.1–17 (d1)); © Інститут Гріффіт Оксфордського університету

Fig. 6. Drawing by J. Černý of a leather mummy bandage, probably from the burial set of Nesmut (no. A.48) (manuscript Černý MSS. 17.125.1–17 (d1)); © The Griffith Institute, University of Oxford

ховального комплексу в майстерні, або ми маємо тут ще один приклад адаптації частин саркофагів для членів однієї сім'ї, як це може бути у випадку з одеським саркофагом Несмут.

Мумія Несмут (II) зберігається в Каїрському Музеї старожитностей (Cairo J.E. 29705). Тут же зберігається і її мумійна кришка (Cairo CG 6007) (Niwiński 1988, p. 120-121 (91); Chassinat 1909, p. 22-23). О. Д. Берлев повідомляє, що в Каїрі є також статуетка Осіріса з папірусом Книги мертвих Несмут, але їхні інвентарні но-

мери не уточнено (Berlev, Hodjash 1998, p. 14 (10))¹⁴. Оскільки зазначені статуетки (по суті, контейнери для поховальних папірусів) дуже часто були анонімними (Aston 2009, p. 302-308), можна спробувати ідентифікувати лише сувій. За літературою та базою даних Bonn Totenbuchprojekt знайти цей сувій не вдалося, що спричинює потребу розширити пошук. Загалом нам відомо чотири поховальні папіруси XXI династії в різних музейних зібраннях, власниками яких були жриці з іменем Несмут¹⁵. На нашу думку, з певною ймовірністю співвіднесеним із Несмут, господаркою одеського саркофага, може бути тільки рHamm Gustav-Lübcke-Museum 2236 (von Falck 1998, S. 22-48; von Falck, Fluck 2004, S. 111-112 (46)). Несмут на цьому сувої має титул *nb.t pr šmꜥy.t n Imn-Rꜥ nsw ntr.w* — «володарка дому, співачка Амона, царя богів»¹⁶. Подальше вивчення обставин придбання папірусу Hamm 2236, що походить з колекції Г. Любке (Gustav Lübcke), дозволить підтвердити або спростувати припущення про тотожність цих жриць, але за умови, якщо Несмут (II) із Баб ель-Гусус узагалі мала поховальні папіруси, адже зведення Дарессі про них не згадує. Цілком можливо, що папірус Hamm 2236 належав іншій жриці із цим ім'ям (можливо, Несмут (I)?).

До складу поховального інвентаря Несмут із Баб ель-Гусус (Daressy 1907, p. 25-26 (48); Aston 2009, p. 172-173 (TG 721)) також входили шкіряні мумійні перев'язки із датувальним написом: *iri n hm-ntr tpi n Imn P3-šb3-ḥꜥy-n-niwt s3 P3-ndm* — «Зробив Перший (тобто Верховний) жрець Амона Па-себа-хаі-ен-ніум»¹⁷, син Панеджема» (Daressy 1898, p. 76; 1907, p. 25; Altenmüller 2000, S. 96 (41)). Перев'язки з аналогічним напи-

¹⁴ Зазначимо, що Ж. Дарессі нічого не повідомляє про наявність заупокійних папірусів у складі інвентаря Несмут.

¹⁵ рHamm 2236 (Niwiński 1989, p. 309 (pHamm)), pLondon BM EA 9984 (Niwiński 1989, p. 324-325 (pLondon 18)); pLos-Angeles, The J. Paul Getty Museum 83.AI.46.5 (Objektbeschreibung als Totenbuchprojekt Bonn, TM 134690, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134690>), pTurin 1850 (Niwiński 1989, p. 371 (pTurin 21)).

¹⁶ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134425, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm 134425>.

¹⁷ «Тронне» ім'я Верховного жерця Амона Псусеннеса III, сина Панеджема II. Час його понтифікату 976–943 рр. до н. е. У тайнику Баб ель-Гусус це ім'я зафіксовано на мумійних перев'язках, виявлених у п'яти поховальних комплексах: А.17, 43, 48, 125 і 135 (Daressy 1896, p. 76; 1907, p. 23, 25, 33, 34-35).

Рис. 7. Ушебті Несмут Basel BSAe III 613 (© Базельський музей античності та Зібрання Людвіга)

Fig. 7. Shabti of Nesmut Basel BSAe III 613 (© Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig)

сом знайшли також в анонімному поховальному комплекті A.125 (Daressy 1898, p. 76; 1907, p. 33; Altenmüller 2000, S. 96 (43)). Промальовування перев'язки (тип Pendant (menat)) з одного із цих комплектів зробив Я. Черні в Каїрському музеї (рукопис Černý MSS. 17.125.1–17 (d1) (Griffith Institute Archive, University of Oxford)), але точно ідентифікувати, якому саме комплекту вона належить, неможливо (рис. 6) (Prada 2017, p. 382 (3/d1)). Причина залучення цих перев'язок до складу поховального інвентаря Несмут не зовсім зрозуміла¹⁸, але, без сумніву, це була статусна річ.

Інші предмети комплекту A.48: три серветки з позначкою 𓆎 *pr Imn* — «храм Амона»; дві пари полотняних рукавичок (одна пара синього кольору); сланцевий серцевий скарабей із

¹⁸ В усному повідомленні К. Ларош (Париж) припустив, що вона могла потрапити на мумію жриці Несмут під час її перепоховання у тайник Баб ель-Гусус.

текстом 64-ої (?) глави Книги мертвих¹⁹ (ім'я не було вписане в залишене для цього місце на початку вислову) (Cairo CG 12131) (Reisner 1907, p. 123; pl. X)²⁰; воскові зображення синів Хора (виявлені всередині мумії); дві розписні скриньки для ушебті (Daressy 1907, p. 8 (B69–B70)) та самі ушебті (глиняні, пофарбовані в зелений колір; тип «Е» за Естоном (Aston 2009, p. 357) і тип Cl. VIII B2 / W19 за Шнайдером (Schneider 1977, II, p. 145–146):

1) Basel BSAe III 613 (Schlögl, Brodbeck 1990, S. 199 (123a)) (рис. 7)²¹;

2, 3) Berlin ÄM 11900, 11901 (Roeder 1924, S. 352);

¹⁹ Як нам люб'язно повідомив К. Ларош (Париж), ідентифікація Ж. Дарессі тексту на цьому скарабейі, як 64-ої глави, скоріше за все, є помилковою та, ймовірно, що на ньому вписано 30Б главу Книги мертвих, що більш характерно для XXI династії.

²⁰ На скарабейі збереглася етикетка з номером 'B.57', який відповідає номеру комплекту Несмут за Бур'яном (Daressy 1907, p. 7).

²¹ © Базельський музей античності та Зібрання Людвіга.

Рис. 8. Ушебті Несмут, Florence 8538, 8539 (за Sousa 2018, p. 404; fig. 245)

Fig. 8. Shabti of Nesmut, Florence 8538, 8539 (after Sousa 2018, p. 404; fig. 245)

- 4, 5) Brussels E.05429a, E.05429b²²;
 6) Clermont-Ferrand, Musée Bargoin 3162 (Dautant, Escobar Clarós, Jamen 2017, p. 126, fig. 3; 128 (32);
 7) Copenhagen AAa 101 (Mogensen 1918, p. 66);
 8) Cortona 84 (Botti 1955, p. 74);
 9, 10) Florence 8538, 8539 (Sousa 2018, p. 402-404 (Cat. 26)) (рис. 8)²³;
 11–18) Lady Meux collection 102–109 (Budge 1896, p. 164);
 19, 20) Leiden F.93/10.51–52 (Schneider 1977, II, p. 145-146; III, pl. 55 (Leiden F.93/10.51)) (рис. 9, 10)²⁴;
 21, 22) Lisbon SGL 2507-32A, 2507-32B (de Araújo 2003, p. 641 (45); 642 (46)) (рис. 11, 12);
 23) London UC 40029 (Petrie 1935, p. 15 (443); pl. XI, XIX, XL);
 24, 25) London BM EA 24885²⁵, 24886²⁶;
 26) Omar Pacha Collection 384 (Aubert 1976, p. 69 (384);
 27, 28) Oslo EM 12599, 12602 (Naguib 1985, p. 45-47) (рис. 13, 14);
 29) Paris Louvre E. 20245²⁷ (Aubert J., Aubert L. 1974, p. 171; Aubert 1998, p. 77 (25)) (рис. 15);
 30) Roanne 249 (Gabolde 1990, p. 125 (108);
 31) Stockholm MM 14989²⁸;
 32) St.-Gallen HM C 730.32 (Schlögl, Brodbeck 1990, S. 199 (123)) (рис. 16);
 33) Uppsala 19 (Sandman 1930, p. 102 (19);
 34) Ще одне ушебті Несмут було в загиблій колекції Національного музею в Ріо-де-Жанейро: Rio de Janeiro no. 11 (Kitchen 1990, I, p. 212, 213 (No. 119); II, pl. 199; 244 (47); Gama-Rolland 2015, p. 244–245; 468 (47)) (рис. 17). На жаль, у виданнях немає жодних даних про його походження²⁹.

²² <http://carmentis.kmkg-mrah.be>.

²³ © Photos su concessione del Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Sezione «Museo Egizio») – Direzione Regionale Musei della Toscana (фото за Sousa 2018, p. 404; fig. 245).

²⁴ Ми вдячні д-ру Л. Вайсс (Лейден) за консультації та допомогу з наданням фотографій.

²⁵ https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA24885

²⁶ https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA24886.

²⁷ <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010003663>.

²⁸ <http://collections.smvk.se/carlotta-mhm/web/object/3010064>

²⁹ Привертає увагу розмір кошика на цьому ушебті, який відрізняється від тих, що ми бачимо на інших статуєтках Несмут. С. А. Гама-Роланд зараховує це ушебті до типу CI VIII B1; W19; H8; I5; B12b Tr7b за Шнайдером (Gama-Rolland 2015, p. 244).

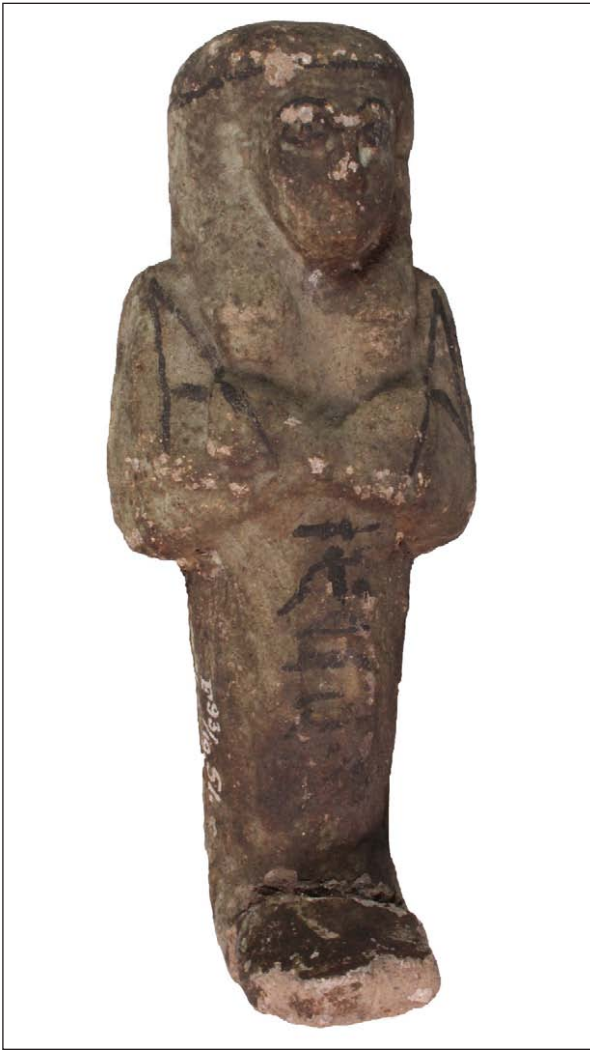

Рис. 9. Ушебті Несмут Leiden F.93/10.51 (© Державний музей старожитностей, Лейден)

Fig. 9. Shabti of Nesmut Leiden F.93/10.51 (© Rijksmuseum van Oudheden, Leiden)

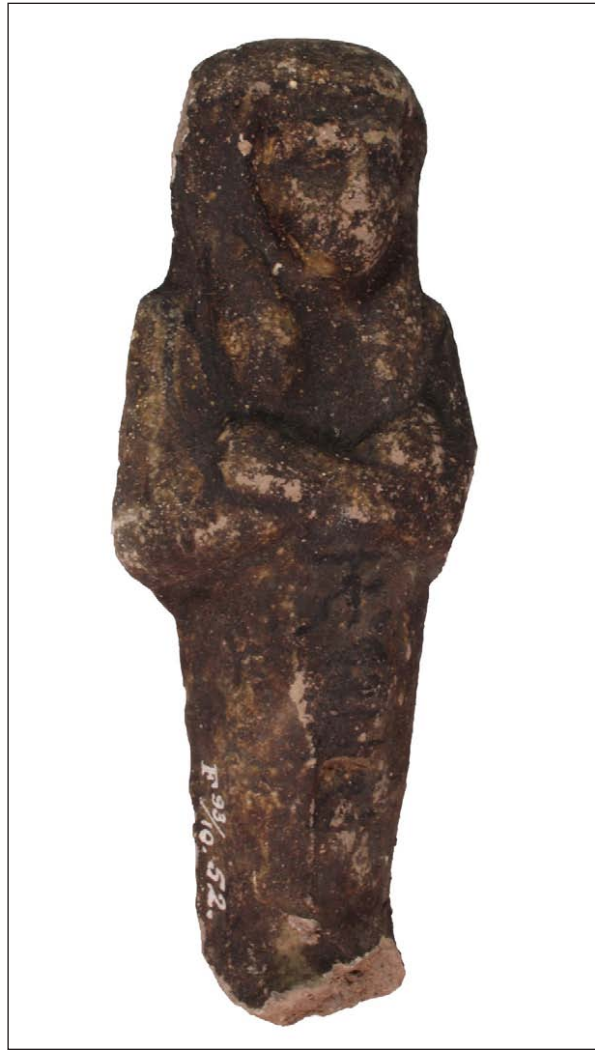

Рис. 10. Ушебті Несмут Leiden F.93/10.52 (© Державний музей старожитностей, Лейден)

Fig. 10. Shabti of Nesmut Leiden F.93/10.52 (© Rijksmuseum van Oudheden, Leiden)

Значимо, що одне або два ушебті Несмут, згідно з описом Служби старожитностей, були і в складі «російського» лота № 6 (під № 32 у супровідному списку Служби старожитностей) (Berlev, Hodjash 1998, р. 114; Тарасенко 2019, с. 248, 250), але сучасне їх місцезнаходження невідоме. Якщо у 1895 р. вони були розподілені в музей при Харківському імператорському університеті, їх слід визнати втраченими (Тарасенко 2019, с. 46-47). Можливо, Несмут належало ушебті ОАМ, також втрачене під час Другої світової війни, яке мало довоєнний інвентарний № 602. Це ушебті висотою 9 см надійшло до Одеського державного історико-археологічного музею із розформованого в 1924 р. Музею старожитностей та красних мистецтв при Новоросійському універси-

теті, де були всі пам'ятки з одеської частини лота № 6, і було виготовлено з червоної глини зі слідами зеленого облицювання (Донич 1941, с. 55)³⁰. На жаль, на момент надходження напис на статуетці вже не читався.

М. Зарлі звернула увагу на існування двох різних типів ушебті Несмут (рис. 8, 9). Перший тип (А) статуеток має велику голову, жіночі риси, а написи містять коротку версію імені Несмут. Дослідниця визначає їх тип за Шнайдером як Cl. VIIIb1; W19; H8; I5; B12b; Tr7b і як приклад наводить Florence 8538, Basel VM III 613, Stockholm MM 14989, Lisbon SGL 2507-

³⁰ «Червоноувата глина. 0.091 в. Фігурка присадкуватої форми, з плоскою спиною. Яскраво-зеленувате забарвлення на поверхні здебільшого стерте» (переклад з російської).

Рис. 11. Ушебті Несмут Lisbon SGL 2507-32A (за: De Araújo 2003, р. 641 (45))
Fig. 11. Shabti of Nesmut Lisbon SGL 2507-32A (after: De Araújo 2003, p. 641 (45))

Рис. 12. Ушебті Несмут Lisbon SGL 2507-32B (за: De Araújo 2003, р. 642 (46))
Fig. 12. Shabti of Nesmut Lisbon SGL 2507-32B (after: De Araújo 2003, p. 642 (46))

Рис. 13. Ушебті Несмут Oslo EM 12599 (за: Naguib 1985, I, p. 45–47)

Fig. 13. Shabti of Nesmut Oslo EM 12599 (after: Naguib 1985, I, p. 45–47)

32A (Sousa 2018, p. 402-403). До цього ж типу належить й ушебті Rio de Janeiro no. 11. Ушебті другого типу (B) більш пропорційні і дають повну форму імені володарки. Цей тип визначається як Cl. VIIIA1; W19; H1; I5; B12b; Tr7b за Шнайдером і до нього наведено такі приклади: Florence 8539, Brussels E.05429a, E.05429b, Clermont-Ferrand 3162, Leiden F.93/10.51–52, Lisbon SGL 2507-32B, Roanne 249, Paris L22 Uppsala 19 (Sousa 2018, p. 402-403). М. Зарлі зіставляє статуєтки першого типу з комплектом А.48, а другий тип пов'язує з чоловічим (!) похованням «Несмута» А.54 (Sousa 2018, p. 403), ймовірно, базуючись на некоректному визначенні статі власника цього комплекту А. Нівинським (саркофаги Neuchâtel Eg. 184a-e) (Niwiński 1988, p. 158 (199)). Підстав для такої гендерної інтерпретації, як зазначалося, немає³¹. Але найголовніше, пов'язувати ушебті Несмут

типу В з комплектом А.54 неправомірно, оскільки, згідно зі звітом Ж. Дарессі, в ньому взагалі не було ушебті (Daressy 1907, p. 26 (54); пор.: Aston 2009, p. 173 (TG 727)).

Відповідно, обидва типи ушебті Несмут цілком очевидно походять з одного комплекту А.48. Таким чином, на нашу думку, ми маємо тут справу з такою самою адаптацією (вторинним використанням) поховального інвентаря, як і у випадку з кришкою її саркофага. Тобто частина ушебті (тип В?) була «узурпована» Несмут (II) і раніше належала похованню її тезки та, скоріше за все, родички — Несмут (I). При цьому, цілком можливо, до предметів Несмут (I) належали не тільки статуєтки, але й одна з двох скриньок для ушебті, які були виявлені в комплекті А.48. Це спостереження важливе в контексті тези, що стала популярною останнім часом серед єгиптологів, про тотальну «узурпацію» саркофагів за XXI династії. Але в той же час на вторинне використання дрібних об'єктів, таких як ушебті і скриньки для їх зберігання, у складі поховальних комплектів

³¹ Ми вдячні А. Кюффер (Базель/Сент-Галлен), яка спеціально звернула нашу увагу на цей нюанс.

Рис. 14. Ушебті Несмут Oslo EM 12602 (за: Naguib 1985: I, 45–47)

Fig. 14. Shabti of Nesmut Oslo EM 12602 (after: Naguib 1985: I, 45–47)

Рис. 15. Ушебті Несмут Paris Louvre E. 20245 (за: Aubert 1998, p. 77 (25))

Fig. 15. Shabti of Nesmut Paris Louvre E. 20245 (after: Aubert 1998, p. 77 (25))

Рис. 16. Ушебті Несмут St.-Gallen HM C 730.32 (© Историко-этнологичний музей Сент-галена, фото: pmimage.ch (Swiss Coffin Project))

Fig. 16. Shabti of Nesmut St.-Gallen HM C 730.32 (© Historisches und Völkerkundemuseum St. Gallen; photo: pmimage.ch (Swiss Coffin Project))

Рис. 17. Ушебті Несмут Rio de Janeiro № 11 (за: Gama-Rolland 2015, р. 468 (47))
Fig. 17. Shabti of Nesmut Rio de Janeiro no. 11 (after: Gama-Rolland 2015, p. 468 (47))

Баб ель-Гусус, наскільки нам відомо, раніше не привертала уваги, що багато в чому зумовлено вкрай незадовільною археологічною документацією цього надважливого комплексу. За XXI династії, в умовах, коли значна частина поховального інвентаря надалі могла бути використана повторно, функцію збереження індивідуальності покійного (його імені), а це в уявленнях єгиптян було найважливішою «гарантією» безсмертя людини в потойбічному світі, виконували поховальні папіруси (Stevens 2017, р. 71).

У чому ж могла бути причина зазначеного явища? Найбільш вірогідною є гіпотеза про те, що до розміщення в тайнику Баб ель-Гусус поховання представників фіванського жрецтва перебували в різних родових склепах, облаштованих у гробницях фіванського некрополя часів Нового царства. Саме всередині цих родових поховальних комплексів-склепів (пор. Aston 2017, р. 1-26), мабуть, і відбувалася рециркуляція інвентаря та саркофагів або їх елементів. Питання про те, куди перезахоронювали мумії осіб, чий

саркофаги діставалися їхнім нащадкам, потребує окремого дослідження та пояснення. Скоріше за все, для цього облаштовували окремі склепи-схованки. Саме про знахідку у фіванському некрополі такого склепу згадує Дж. Бельзоні (1778—1823) у своїх щоденниках: «Усе було забито муміями, і я не міг пройти, не стикаючись обличчям із фізіономією якогось покійного єгиптянина; але коли прохід пішов униз, моя вага допомогла мені; проте я не міг ухилитися від ніг, рук і голів, що скочуються зверху і покрили мене» (цит. за. Клейн 2011, с. 241)³².

І головне, що треба підкреслити, — масовий процес вторинного використання поховальних речей, в уявленні єгиптян не мав негативної конотації, яку ми вкладаємо в поняття «узурпація», а навпаки, мав сакральний характер, очевидно, пов'язаний із культом предків та вшануванням минулого (Tait 2003; Чегодаев 2014,

³² Ми вдячні проф. А. Нівинському (Варшава), який звернув нашу увагу на це свідчення.

с. 48-70). Можна припустити, що в такий спосіб померлі долучалися до т. зв. часу *haу* (*h3w*)³³

³³ Щодо цієї давньоєгипетської категорії часу див., напр.: Ванюкова 2009, с. 40–50; 2018, с. 47-62; 2019, с. 41-58.

Ванюкова, Д. В. 2009. Время *h3w* в древнеегипетской культуре: к постановке проблемы. *Петербургские египтологические чтения 2007—2008: памяти О. Д. Берлева. К 75-летию со дня рождения: доклады*. Труды Государственного Эрмитажа, 45. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 40-50.

Ванюкова, Д. В. 2018. Время на границе миров. *Aegyptiaca Rossica*, 6, с. 47-62.

Ванюкова, Д. В. 2019. Очерчивая время: к вопросу о границах сакрального в древнеегипетской культуре. В: Морозова, Т. Е. (ред.). *Границы сакральных пространств*. Культура Востока, 4. Москва: РГГУ, с. 41-58.

Дзис-Райко, Г. А. (ред.). 1983. *Одесский археологический музей АН УССР. Альбом*. Киев: Наукова думка.

Донич, С. В. 1941. *Каталог египетских памятников Одесского Историко-археологического Музея*. Одесса. Рукопис Рукописного архіву Наукового фонду ОАМ № 59430.

Клейн, Л. С. 2011. *История археологической мысли*. Т. 1. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ.

Матъе, М. Э. 1929. Ушебти царицы Хенттауи. *Сборник египтологического кружка при ЛГУ*, 2, с. 26-27.

Радієвська, Т. М., Себта, Т. М., Сорокіна, С. А. 2018а. Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943-1945 роках. *Український археографічний щорічник. Нова серія*, 21/22. (Український археографічний збірник, 24/25), с. 799-960.

Радієвська, Т. М., Себта, Т. М., Сорокіна, С. А. 2018b. З історії зібрань Національного музею історії України: переміщення на Захід та реституція збірок у 1943—1948 рр. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 3, с. 15-52.

Романова, О. О., Станиціна, Г. О. 2021. *Стародавній Єгипет у Києві: відображення на склі (колекція скляних фотонегативів Наукового архіву Інституту археології НАН України)*. Київ: Інститут археології НАНУ.

Себта, Т. М., Тарасенко, М. О., Сорокіна, С. О. 2023. Фотонегативи давньоєгипетської збірки Центрального Історичного Музею ім. Т. Г. Шевченка: Рецензія на монографію Романової О. О. і Станиціної Г. О. “Стародавній Єгипет у Києві: відображення на склі (колекція скляних фотонегативів Наукового архіву Інституту археології НАН України)”. Київ, 2021. *Археологія*, 2, с. 55-97.

Сорокіна, С. А., Завальна, О. М., Радієвська, Т. М. 2015. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942—1943 рр. (за матеріалами НМІУ). *Археологія і фортифікація України. V Всеукраїнська науково-практична конференція приурочена 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Збірник матеріалів*. Кам'янець-Подільський, с. 288-295.

Сошніков, А. О. 2018. Специфіка комплектування єгипетських колекцій музеїв Києва та Полтави. *Культура України*, 62, с. 180-187.

Тарасенко, М. О. 2016. Внешний саркофаг ОАМ № 52976 и погребальный инвентарь Неситауджатахет. *Стародавнє Причорномор'я*, XI, с. 517-526.

Тарасенко, М. О. 2017. Давньоєгипетські старожитності з Баб ель-Гусуд в Одесі (1894—1895 рр.): нові архівні документи. *Сходознавство*, 80, с. 94-134.

своїх славних предків або попередників, які посідали більш значний сан у жрецькій ієрархії. Окрім того, цей процес у сакральному та ритуальному сенсі міг забезпечувати зв'язок часів.

Тарасенко, М. О. 2019. *У пошуках старожитностей з дару хедива. Давньоєгипетські пам'ятники XXI династії в музеях України*. Київ: Інститут сходознавства НАНУ.

Тураев, Б. А. 1899. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях, Ч. V-VI. *Записки Восточного отделения Императорского археологического общества*, 12, с. 179-217.

Центральний, 1941. *Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві. Короткий довідник*. Київ: Радянська школа.

Чегодаев, М. А. 2014. «Время прекрасное отцов ваших...». Феномен архаизации в искусстве древнего Египта. В: Куценков, П. А., Чегодаев, М. А. (ред.). *Оригинал и повторение. Подлинник, реплика, имитация в искусстве Востока*. Москва: ГИИ, с. 48-70.

Altenmüller, H. 2000. Lederbänder und Lederanhänger von der Mumie des Chonsu-maacheru. In: Körpe W., Schmelz B. (eds). *Alt-Ägypten*. (Mitteilungen aus dem Museum für Völkerkunde Hamburg, Neue Folge, 30). Bonn: Holo, S. 73-112.

Aston, D. A. 2017. «The Third Cache» — Myth or Reality? In: Jurman, C., Bader, B., Aston, D. A. (eds). *A True Scribe of Abydos. Essays on First Millennium Egypt in Honour of Anthony Leahy*. (Orientalia Lovaniensia Analecta, 265). Leuven: Peeters, p. 1–26.

Aston, D. A. 2009. *Burial Assemblages of Dynasty 21-25. Chronology – Typology – Developments*. Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean, XXI. Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Aubert, J., Aubert, L. 1974. *Statuettes égyptiennes Chaouabtis, Ouchebtis*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve.

Aubert, J. 1976. Les statuettes funéraires de la collection Omar Pacha. *Chronique d'Égypte*, 51, p. 58-71.

Aubert, L. 1998. *Les statuettes funéraires de la Deuxième Cachette à Deir el-Bahari*. Paris: Cybele.

Belova, G., Ivanov, S. 2002. The Inner Coffin of Nesymwt from the Priestly Cache of Bab el-Gasus. In: Eldalmy, M., Trad, M. (eds). *Egyptian Museum Collections around the World. Studies for the Centennial of the Egyptian Museum*, 1. Cairo: Supreme Council of Antiquities, p. 111-118.

Berlev, O., Hodjash, S. 1998. *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorusia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States*. Orbis Biblicus et Orientalis, 17. Freiburg; Göttingen: University Press; Vandenhoeck & Ruprecht.

Botti, G. 1955. *Le Antichità Egiziane del Museo dell'Accademia di Cortona. Ordinate e descritte*. Firenze: Leo S. Olschki.

Budge, E. A. W. 1896. *Some Account of the Collection of Egyptian Antiquities in the Possession of Lady Meux of Theobald's Park, Watham Cross*. 2nd Ed. London: Harrison & Sons.

Chassinat, E. 1909. *La seconde trouvaille de Deir el-Bahari (sarcophages)*, T. I, fasc. 1. (Catalogue Général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Nos. 6001-6029). Le Caire: Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale.

Cooney, K. M. 2017. Coffin Reuse: Ritual Materialism in the Context of Scarcity. In: Amenta, A., Guichard, H. (eds). *Proceedings First Vatican Coffin Conference, 19–22 June 2013*, Vol. II, Vatican: Edizioni Musei Vaticani, p. 101-112.

- Cooney, K. M. 2018. Coffin Reuse in the 21st Dynasty: A Case Study of the Coffins in the Rijksmuseum van Oudheden. In: Weiss, L (ed.). *The Coffins of the Priests of Amun: Egyptian Coffins from the 21st Dynasty in the Collection of the National Museum of Antiquities in Leiden*. Papers on Archaeology of the Leiden Museum of Antiquities, 17. Leiden: Sidestone & Rijksmuseum van Oudheden, p. 69-96.
- Cooney, K. M. 2019. Patterns of Coffin Reuse from Dynasties 19 to 22. In: Strudwick, H., Dawson, J. (eds.). *Ancient Egyptian Coffins: Past — Present — Future*. Oxford; Philadelphia: Oxbow Books, p. 96-108.
- Daressy, G. 1896. Contribution à l'étude de la XXIe dynastie égyptienne, *Revue archéologique*, 28, no. 3 (Janvier-Juin), p. 72-90.
- Daressy, G. 1900. Les sépultures des prêtres d'Ammon à Deir el-Bahari. Appendice I, Plan et coupe de la cachette de Deir el-Bahari. Appendice II, Disposition des cercueils dans la cachette. *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, 1, p. 141-148.
- Daressy, G. 1907. Les cercueils des prêtres d'Ammon (deuxième trouvaille de Deir el-Bahari). *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, 8, p. 4-38.
- Dautant, A., Escobar Clarós, D. M. A., Jamen, Fr. 2017. Distribution and Current Location of the French Lot from the Bab el-Gasus Cache. In: Amenta, A.; Guichard, H. (eds). *Proceedings First Vatican Coffin Conference, 19-22 June 2013*, Vol. I, Vatican: Edizioni Musei Vaticani, p. 129-136.
- de Araújo, L. M. 2003. *Estatuetas Funerárias Egípcias da XXI Dinastia*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian; Fundação para a Ciência e a Tecnologia.
- Gabolde, M. 1990. *Catalogue des antiquités égyptiennes du Musée Joseph Déchelette*. Roanne: Musée Joseph Déchelette.
- Gama-Rolland, C. A. 2015. *Os servidores funerários do Museu Nacional do Rio de Janeiro: catálogo e interpretação*. Saarbrücken: Novas edições Acadêmicas, ein Imprint der Omni Scriptum.
- Habachi, L. 1958. Clearance of the Tomb of Kherurf at Thebes (1957-1958). *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, 55, p. 325-350.
- Jamen, Fr. 2012. *La société thébaine sous la XXIe dynastie (1069-945 avant J.-C.)*, I-II. PhD Diss. Lyon.
- Kitchen, K. A. 1990. *Catálogo da Coleção do Egito Antigo existente no Museu Nacional, Rio de Janeiro / Catalogue of the Egyptian Collection in the National Museum, Rio de Janeiro*, I-II. Warminster: Aris & Phillips Ltd.
- Küfner, A., Siegmann, R. 2007. *Unter dem Schutz der Himmelsgöttin. Ägyptische Särge, Mummiën und Masken in der Schweiz*. Zürich: Chronos.
- Lieblein, J. 1892. *Dictionnaire de noms hiéroglyphiques publié d'après les monuments égyptiens. Supplément*. Leipzig: Brögger; Christie and J. C. Hinrichs.
- Lipińska, J. 1993-1994. Bab el-Gusus. Cache-Tomb of the Priests & Priestesses of Amen. *Kemet*, 4, p. 48-59.
- Mogensen, M. 1918. *Inscriptions Hiéroglyphiques du Musée National de Copenhague*. Copenhague: Høst.
- Naguib, S.-A. 1985. *Funerary Statuettes*. CAA, Etnografisk Museum, Oslo, Fasc. 1. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Naguib, S.-A. 1990. *Le Clergé Féminin d'Amon Thébain à la 21e Dynastie*. Orientalia Lovaniensia Analecta, 38. Leuven: Peeters.
- Niwiński, A. 1984. The Bab El-Gusus Tomb and the Royal Cache in Deir El-Bahri. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 70, p. 73-81.
- Niwiński, A. 1988. *21st Dynasty Coffins from Thebes. Chronological and Typological Studies*. Theben, 5. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Niwiński, A. 1989. *Studies on the Illustrated Theban Funerary Papyri of the 11th and 10th Centuries B. C.* Orbis Biblicus et Orientalis, 86. Freiburg; Göttingen: University Press; Vandenhoeck & Ruprecht.
- Petrie, W. M. F. 1935. *Shabtis. Illustrated by the Egyptian Collection in University College, London*. London: University College; Bernard Quaritch.
- Prada, L. 2017. A Contribution to the Textual and Iconographical Study of Embossments from Third Intermediate Period Mummy Braces, Chiefly from the Bab el-Gasus Cache and Now in the Cairo Museum. In: Amenta, A.; Guichard, H. (eds). *Proceedings First Vatican Coffin Conference, 19-22 June 2013*, Vol. I, Vatican: Edizioni Musei Vaticani, p. 369-396.
- Ranke, H. 1935. *Die ägyptischen Personennamen*, I. Glückstadt: J. J. Augustin.
- Reeves, N. 2000. *Ancient Egypt — the Great Discoveries: a Year by Year Chronicle*. London: Thames & Hudson.
- Reisner, G. A. 1907. *Amulets*, I. (Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Nos. 5218-6000 et 12001-12527). Le Caire: Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Roeder, G. 1924. *Ägyptische Inschriften aus den Staatlichen Museen zu Berlin*, II. Leipzig: J. J. Augustin.
- Sandman, M. 1930. Les statuettes funéraires du Musée de Victoria à Uppsala. *Sphinx*, 22, p. 93-108.
- Schlögl, H. A. & Brodbeck, A. 1990. *Ägyptische Totenfiguren aus öffentlichen und privaten Sammlungen der Schweiz*. Orbis Biblicus et Orientalis, 7. Freiburg; Göttingen: Universitätsverlag; Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schneider, H. D. 1977. *Shabtis — an Introduction to the History of Ancient Egyptian Funerary Statuettes with a Catalogue of the Collection of Shabtis in the National Museum of Leiden*, I-III. Leiden: Rijksmuseum van Oudheden.
- Sousa, R. 2017. The Tomb of the Priests of Amun at Thebes: The History of the Find. In: Weiss, L (ed.). *The Coffins of the Priests of Amun: Egyptian Coffins from the 21st Dynasty in the Collection of the National Museum of Antiquities in Leiden*. Papers on Archaeology of the Leiden Museum of Antiquities, 17. Leiden: Sidestone & Rijksmuseum van Oudheden, p. 21-33.
- Stevens, M. 2017. In the Shadow of Coffin Reuse: Reactionary Functions of 21st Dynasty Funerary Papyri. In: *Second Vatican Coffin Conference: 6-9 June 2017. Abstracts*. Vatican: Edizioni Musei Vaticani, p. 71.
- Tait, J. (ed.). 2003. *'Never Had the Like Occurred': Egypt's View of its Past*. London: Routledge.
- Tarasenko, M. 2017. The Third Intermediate Period Coffins in the Museums of Ukraine. In: Amenta, A., Guichard, H. (eds). *Proceedings First Vatican Coffin Conference, 19-22 June 2013*, Vol. II, Vatican: Edizioni Musei Vaticani, p. 529-540.
- Tarasenko, M. 2020. The Burial Assemblage of Nesimüt (Bab 'el-Gasūs, Set A.48): Usurpation or Adaptation? In: Maravelia, A. (ed.). *Quod est Superius est Sicut quod est Inferius: the Cosmic Hypostasis and Earthly/Social Function of Women during Antiquity in Egypt and in the Mediterranean Basin. 2nd Egyptological Conference Organized by the Hellenic Institute of Egyptology, Athens: Mon.10 to Fri. 14 February 2020. Abstracts Book*. Athens, p. 76.
- Tarasenko, M. 2021a. Shabtis from Bab el-Gusus in the museums of Ukraine. In: *ECE IX – Ninth European Conference of Egyptologists. Online Event, 21st – 26th June 2021. Book of Abstracts*. Trieste, p. 39.
- Tarasenko, M. 2021b. The Lot VI of Bab el-Gasus in the Light of the New Archive Documents. In: Sousa, R., Amenta, A., Cooney K. M. (eds). *Bab el-Gasus in Context. Rediscovering the Tomb of the Priests of Amun*. Egitto Antico, 4. Roma; Bristol: "L'Erma" di Bretschneider, p. 263-278.
- von Falck, M.; Fluck C. 2004. *Die Ägyptische Sammlung des Gustav-Lübcke-Museums Hamm*. Bönen: Kettler.
- von Falck, M. 1998. Die ägyptische Sammlung. In: von Falck, M. (ed.). *Stadt Hamm, Gustav-Lübcke-Museum, Führer durch die Sammlungen*. Hamm: Gustav-Lübcke-Museums. S. 22-48.

Mykola O. Tarasenko

DSc, Leading Research Fellow, the Department of the Near and Middle East; A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Research Fellow, Faculty of Asian and Middle Eastern Studies, University of Oxford, ORCID: 0000-0001-6779-225, niktarasenko@ukr.net; mykola.tarasenko@ames.ox.ac.uk

ON SOME FEATURES OF FUNERARY ASSEMBLAGE OF THE EGYPTIAN PRIESTESS NESMUT

The subject of this paper is the analysis of funerary assemblage of Nesmut, the Egyptian priestess of the 21st Dynasty (her titles are “Mistress of the House, Chantress of Amun, king of the gods”). The burial of Nesmut was discovered in 1891 in the so-called “Second Cache” at Deir al-Bahri, also known as Bāb el-Gusūs (set no. A.48). Inventory that was discovered on the mummy: leather mummy braces, three “napkins”, linen gloves, shale heart scarab, and wax images of the sons of Horus. Inventory that was found near or inside of the coffin: two shabti-boxes, shabtis. Nesmut’s mummy cover is located in the Museum of Antiquities in Cairo (Cairo CG 6007). Her coffin is currently stored in the Odesa Archaeological Museum (OAM) of the National Academy of Sciences of Ukraine (inv. no. 71695). It was part of the so-called Lot VI presented to Russian Empire by Egyptian government in 1893. In 1895, the coffin of Nesmut was sent from Odesa to the Archaeological Museum of St. Volodymyr Kyiv University. In 1959 the coffin of Nesmut was among other objects that were transferred from the State Republican Historical Museum in Kyiv to the OAM. The lid of the coffin with inv. no. OAM 71695 differs in design style from the trunk and has an earlier dating. Structurally, the lid has retained traces of technological processing and fitting the trunk of the later coffin of its namesake. Accordingly, there were two Nesmuts, whose funerary objects were discovered in Bāb el-Gusūs. The burial of Nesmut (II) corresponds to the set no. A.48 by Daressy and it is linked with the coffin trunk no. OAM 71695. Separate objects from Nesmut’s (I) grave goods were adapted for later burials: the lid of her inner coffin was used for the Odesa coffin of Nesmut (II), and the lid of the outer coffin might have been adapted for an anonymous burial from Bāb el-Gusūs set no. A.54 (Swiss lot IX, Neuchâtel, Musée d’Ethnographie, inv. no. Eg. 184) on which the name “Nesmut” preserved in one segment of the lid. The burial of Nesmut was also equipped with two different types of shabtis. It is possible that like the lid of the coffin, part of the shabtis was “usurped” by Nesmut (II) and previously belonged to the burial of her namesake and probably relative, Nesmut (I). It is quite probable, that they were reused and adopted for the burial of new owner together with the shabti-box, since the two of them were found in the set no. A.48. This may prove that during the 21st Dynasty, not only large objects, but also small items of grave goods could be reused.

Key words: Bab el-Gusūs, Nesmut, 21st Dynasty, burial assemblage, coffin, shabti, shabti-boxes, usurpation, adaptation.

References

- Vaniukova, D. V. 2009. Vremia h3w v drevneegipetskoj kulture: k postanovke problemy. In: *Peterburgskie egiptologicheskie chteniia 2007—2008: pamiati O. D. Berleva. K 75-letiiu so dnia rozhdeniia: doklady*. Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha, 45, Saint Petersburg: State Hermitage, p. 40-50.
- Vaniukova, D. V. 2018. Vremia na granitse mirov. *Aegyptiaca Rossica*, 6, p. 47-62.
- Vaniukova, D. V. 2019. Ocherchivaia vremia: k voprosu o granitsakh sakralnogo v drevneegipetskoj kulture. In: Morozova, T. E. (ed.). *Graniisy sakralnykh prostranstv*. Kultura Vostoka, 4. Moscow: RGGU, p. 41-58.
- Dzis-Raiko, G. A. (ed.). 1983. *Odesskii arkeologicheskii muzei AN USSR*. Albom. Kyiv: Naukova dumka.
- Donich, S. V. 1941. *Katalog egipetskich pamiatnikov Odesskogo Istoriko-arkheologicheskogo Muzeia*. Odesa. Manuscript at the Manuscript Department of the Scientific Repository at the OAM, manuscript MA SF OAM № 59430.
- Klein, L. C. 2011. *Istoriia arkeologicheskoi mysli*. T. 1. Saint Petersburg: Izd-vo SPbGU.
- Mate, M. E. 1929. Ushebti tsaritsy Khenttaui. *Sbornik egiptologicheskogo kruzha pri LGU*, 2, p. 26-27.
- Radiievskaya, T. M., Sebta, T. M., Sorokina, S. A. 2018a. Dokumenty svidchat: vyvezennia na Zakhid zbirk Kraiovoho muzeiu do i rannoï istorii v Kyievi u 1943—1945 rokakh. *Ukrainskyi arkeohrafichnyi shchorichnyk. Nova serii*, 21/22. Ukrainskyi arkeohrafichnyi zbirnyk, 24/25, p. 799-960.
- Radiievskaya, T. M., Sebta, T. M., Sorokina, S. A. 2018b. Z istorii zibrannatsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: peremishchennia na Zakhid ta restytutsiia zbirk u 1943—1948 rr. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 3, p. 15-52.
- Romanova, O. O. Stanitsyna, H. O. 2021. *Starodavnii Yehypet u Kyievi: vidobrazhennia na skli (kolektsiia sklianykh fotonehatyviv Naukovoho arkhivu Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. Kyiv: Insitute of Archaeology of the NAS of Ukraine.
- Sebta, T. M., Tarasenko, M. O., Sorokina, S. O. 2023. The photonegatives of the ancient Egypt collection of the Taras Shevchenko Central Historical Museum: review on the monography by O. O. Romanova and H. O. Stanitsyna. “Ancient Egypt in Kyiv: mirrored on glass (the glass photonegatives collection of the Scientific Archive of the Institute of archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine). Kyiv, 2021”. *Arheologia*, 2, p. 55-97.
- Sorokina, S. A., Zavalna, O. M., Radiievskaya, T. M. 2015. Diialnist Muzeiu do- i rannoï istorii v Kyievi u 1942—1943 rr. (za materialamy NMIU). *Arkeolohia i fortyfikatsiia Ukrainy. V vseukrainska naukovopraktychna konferentsiia pryurochena 125-i richmytsi zasnuvannia Kamianets-Podilskoho derzhavnogo istorychnoho muzeiu-zapovidnyka. Zbirnyk materialiv*. Kamianets-Podilskyyi, p. 288-295.
- Soshnikov, A. O. 2018. Spetsyfika komplektuvannia yehypetskykh kolektsii muzeiv Kyieva ta Poltav. *Kultura Ukrainy*, 62, p. 180-187.

- Tarasenko, M. O. 2016. Vneshnii sarkofag OAM № 52976 y pogrebalnyi inventar Nesitaudzhatakhet. *Starodavnie Prychornomoria*, XI, p. 517-526.
- Tarasenko, M. O. 2017. Ancient Egyptian antiquities from Bāb el-Gusūs in Odesa (1894–1895): the new archive document. *Shodoznavstvo*, 80, p. 94-134.
- Tarasenko, M. O. 2019. *U poshukakh starozhytnosti z daru khedyva. Davnoiehypetski pamiatnyky XXI dynastii v muzeiakh Ukrayiny*. Kyiv: IS NANU.
- Turaev, B. A. 1899. Opisanie egipetskikh pamiatnikov v russkikh muzeiakh i sobraniakh, Ch. V-VI. *Zapiski Vostochnogo otdeleniia Imp. Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, 12, p. 179-217.
- Tsentralfnyi, 1941. *Tsentralfnyi istorychnyi muzei im. T. H. Shevchenka v m. Kyievi. Korotkyi dovidnyk*. Kyiv: Radianska shkola.
- Chegodaiiev, M. A. 2014. «Vremia prekrasnoe otsov vashikh...». Fenomen arkhazatsii v iskusstve drevnego Egipta. In: Kutsenkov, P. A., Chegodayev, M. A. (eds.). *Original i povtoreniie. Podlinnik, replika, imitatsiia v iskusstve Vostoka*. Moscow: GIL. p. 48-70.
- Altenmüller, H. 2000. Lederbänder und Lederanhänger von der Mumie des Chonsu-maacheru. In: Köpke, W., Schmelz, B. (eds.). *Alt-Ägypten*. (Mitteilungen aus dem Museum für Völkerkunde Hamburg, Neue Folge, 30). Bonn: HoloS, S. 73-112.
- Aston, D. A. 2017. «The Third Cache» — Myth or Reality? In: Jurman, C., Bader, B., Aston, D. A. (eds.). *A True Scribe of Abydos. Essays on First Millennium Egypt in Honour of Anthony Leahy*. (Orientalia Lovaniensia Analecta, 265). Leuven: Peeters, p. 1–26.
- Aston, D. A. 2009. *Burial Assemblages of Dynasty 21-25. Chronology – Typology — Developments*. Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean, XXI. Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Aubert, J., Aubert, L. 1974. *Statuettes égyptiennes Chaouabtis, Ouchebtis*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve.
- Aubert, J. 1976. Les statuettes funéraires de la collection Omar Pacha. *Chronique d'Égypte*, 51, p. 58-71.
- Aubert, L. 1998. *Les statuettes funéraires de la Deuxième Cachette à Deir el-Bahari*. Paris: Cybele.
- Belova, G., Ivanov, S. 2002. The Inner Coffin of Nesy-Mwt from the Priestly Cache of Bab el-Gasus. In: Eldalmy, M., Trad, M. (eds.). *Egyptian Museum Collections around the World. Studies for the Centennial of the Egyptian Museum*, 1. Cairo: Supreme Council of Antiquities, p. 111-118.
- Berlev, O., Hodjash, S. 1998. *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States*. Orbis Biblicus et Orientalis, 17. Freiburg; Göttingen: University Press; Vandenhoeck & Ruprecht.
- Botti, G. 1955. *Le Antichità Egiziane del Museo dell'Accademia di Cortona. Ordinate e descritte*. Firenze: Leo S. Olschki.
- Budge, E. A. W. 1896. *Some Account of the Collection of Egyptian Antiquities in the Possession of Lady Meux of Theobald's Park, Watham Cross*. 2nd Ed. London: Harrison & Sons.
- Chassinat, E. 1909. *La seconde trouvaille de Deir el-Bahari (sarcophages)*, T. I, fasc. 1. (Catalogue Général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Nos. 6001-6029). Le Caire: Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Cooney, K. M. 2017. Coffin Reuse: Ritual Materialism in the Context of Scarcity. In: Amenta, A., Guichard, H. (eds.). *Proceedings First Vatican Coffin Conference, 19–22 June 2013*, Vol. II, Vatican: Edizioni Musei Vaticani, p. 101-112.
- Cooney, K. M. 2018. Coffin Reuse in the 21st Dynasty: A Case Study of the Coffins in the Rijksmuseum van Oudheden. In: Weiss, L. (ed.). *The Coffins of the Priests of Amun: Egyptian Coffins from the 21st Dynasty in the Collection of the National Museum of Antiquities in Leiden*. Papers on Archaeology of the Leiden Museum of Antiquities, 17. Leiden: Sidestone & Rijksmuseum van Oudheden, p. 69-96.
- Cooney, K. M. 2019. Patterns of Coffin Reuse from Dynasties 19 to 22. In: Strudwick, H., Dawson, J. (eds.). *Ancient Egyptian Coffins: Past — Present — Future*. Oxford; Philadelphia: Oxbow Books, p. 96-108.
- Daressy, G. 1896. Contribution à l'étude de la XXIe dynastie égyptienne, *Revue archéologique*, 28, no. 3 (Janvier-Juin), p. 72-90.
- Daressy, G. 1900. Les sépultures des prêtres d'Ammon à Deir el-Bahari. Appendice I, Plan et coupe de la cachette de Deir el-Bahari. Appendice II, Disposition des cercueils dans la cachette. *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, 1, p. 141-148.
- Daressy, G. 1907. Les cercueils des prêtres d'Ammon (deuxième trouvaille de Deir el-Bahari). *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, 8, p. 4-38.
- Dautant, A., Escobar Clarós, D. M. A., Jamen, Fr. 2017. Distribution and Current Location of the French Lot from the Bab el-Gasus Cache. In: Amenta, A., Guichard, H. (eds.). *Proceedings First Vatican Coffin Conference, 19-22 June 2013*, Vol. I, Vatican: Edizioni Musei Vaticani, p. 129-136.
- de Araújo, L. M. 2003. *Estatuetas Funerárias Egípcias da XXI Dinastia*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian; Fundação para a Ciência e a Tecnologia.
- Gabolde, M. 1990. *Catalogue des antiquités égyptiennes du Musée Joseph Déchelette*. Roanne: Musée Joseph Déchelette.
- Gama-Rolland, C. A. 2015. *Os servidores funerários do Museu Nacional do Rio de Janeiro: catálogo e interpretação*. Saarbrücken: Novas edições Acadêmicas, ein Imprint der Omni Scriptorum.
- Habachi, L. 1958. Clearance of the Tomb of Kherurf at Thebes (1957–1958). *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, 55, p. 325-350.
- Jamen, Fr. 2012. *La société thébaine sous la XXIe dynastie (1069–945 avant J.-C.)*, I–II. PhD Diss. Lyon.
- Kitchen, K. A. 1990. *Catálogo da Coleção do Egito Antigo existente no Museu Nacional, Rio de Janeiro / Catalogue of the Egyptian Collection in the National Museum, Rio de Janeiro*, I–II. Warminster: Aris & Phillips Ltd.
- Küffer, A., Siegmann, R. 2007. *Unter dem Schutz der Himmelsgöttin. Ägyptische Särge, Mummen und Masken in der Schweiz*. Zürich: Chronos.
- Lieblein, J. 1892. *Dictionnaire de noms hiéroglyphiques publié d'après les monuments égyptiens. Supplément*. Leipzig: Brögger; Christie and J. C. Hinrichs.

- Lipińska, J. 1993-1994. Bab el-Gusus. Cache-Tomb of the Priests & Priestesses of Amen. *Kemet*, 4, p. 48–59.
- Mogensen, M. 1918. *Inscriptions Hiéroglyphiques du Musée National de Copenhague*. Copenhague: Høst.
- Naguib, S.-A. 1985. *Funerary Statuettes*. CAA, Etnografiosjk Museum, Oslo, Fasc. 1. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Naguib, S.-A. 1990. *Le Clergé Féminin d'Amun Thébain à la 21e Dynastie*. *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 38. Leuven: Peeters.
- Niwiński, A. 1984. The Bab El-Gusus Tomb and the Royal Cache in Deir El-Bahri. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 70, p. 73-81.
- Niwiński, A. 1988. *21st Dynasty Coffins from Thebes. Chronological and Typological Studies*. Theben, 5. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Niwiński, A. 1989. *Studies on the Illustrated Theban Funerary Papyri of the 11th and 10th Centuries B. C.* *Orbis Biblicus et Orientalis*, 86. Freiburg; Göttingen: University Press; Vandenhoeck & Ruprecht.
- Petrie, W. M. F. 1935. *Shabtis. Illustrated by the Egyptian Collection in University College, London*. London: University College; Bernard Quaritch.
- Prada, L. 2017. A Contribution to the Textual and Iconographical Study of Embossments from Third Intermediate Period Mummy Braces, Chiefly from the Bab el-Gasus Cache and Now in the Cairo Museum. In: Amenta, A.; Guichard, H. (eds). *Proceedings First Vatican Coffin Conference, 19–22 June 2013*, Vol. I, Vatican: Edizioni Musei Vaticani, p. 369-396.
- Ranke, H. 1935. *Die ägyptischen Personennamen*, I. Glückstadt: J. J. Augustin.
- Reeves, N. 2000. *Ancient Egypt — the Great Discoveries: a Year by Year Chronicle*. London: Thames & Hudson.
- Reisner, G. A. 1907. *Amulets*, I. (Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Nos. 5218-6000 et 12001-12527). Le Caire: Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Roeder, G. 1924. *Ägyptische Inschriften aus den Staatlichen Museen zu Berlin*, II. Leipzig: J. J. Augustin.
- Sandman, M. 1930. Les statuettes funéraires du Musée de Victoria à Uppsala. *Sphinx*, 22, p. 93-108.
- Schlögl, H. A. & Brodbeck, A. 1990. *Ägyptische Totenfiguren aus öffentlichen und privaten Sammlungen der Schweiz*. *Orbis Biblicus et Orientalis*, 7. Freiburg; Göttingen: Universitätsverlag; Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schneider, H. D. 1977. *Shabtis — an Introduction to the History of Ancient Egyptian Funerary Statuettes with a Catalogue of the Collection of Shabtis in the National Museum of Leiden*, I–III. Leiden: Rijksmuseum van Oudheden.
- Sousa, R. 2017. The Tomb of the Priests of Amun at Thebes: The History of the Find. In: Weiss, L. (ed.). *The Coffins of the Priests of Amun: Egyptian Coffins from the 21st Dynasty in the Collection of the National Museum of Antiquities in Leiden*. *Papers on Archaeology of the Leiden Museum of Antiquities*, 17. Leiden: Sidestone & Rijksmuseum van Oudheden, p. 21-33.
- Stevens, M. 2017. In the Shadow of Coffin Reuse: Reactionary Functions of 21st Dynasty Funerary Papyri. In: *Second Vatican Coffin Conference: 6–9 June 2017. Abstracts*. Vatican: Edizioni Musei Vaticani, p. 71.
- Tait, J. (ed.). 2003. *'Never Had the Like Occurred': Egypt's View of its Past*. London: Routledge.
- Tarasenko, M. 2017. The Third Intermediate Period Coffins in the Museums of Ukraine. In: Amenta, A., Guichard, H. (eds). *Proceedings First Vatican Coffin Conference, 19–22 June 2013*, Vol. II, Vatican: Edizioni Musei Vaticani, p. 529-540.
- Tarasenko, M. 2020. The Burial Assemblage of Nesimūt (Bab 'el-Gasūs, Set A.48): Usurpation or Adaptation? In: Maravelia, A. (ed.). *Quod est Superius est Sicut quod est Inferius: the Cosmic Hypostasis and Earthly/Social Function of Women during Antiquity in Egypt and in the Mediterranean Basin*. *2nd Egyptological Conference Organized by the Hellenic Institute of Egyptology, Athens: Mon.10 to Fri. 14 February 2020. Abstracts Book*. Athens, p. 76.
- Tarasenko, M. 2021a. Shabtis from Bab el-Gusus in the museums of Ukraine. In: *ECE IX – Ninth European Conference of Egyptologists. Online Event, 21st – 26th June 2021. Book of Abstracts*. Trieste, p. 39.
- Tarasenko, M. 2021b. The Lot VI of Bab el-Gasus in the Light of the New Archive Documents. In: Sousa, R., Amenta, A., Cooney K. M. (eds). *Bab el-Gasus in Context. Rediscovering the Tomb of the Priests of Amun*. *Egitto Antico*, 4. Roma; Bristol: "L'Erma" di Bretschneider, p. 263-278.
- von Falck, M.; Fluck C. 2004. *Die Ägyptische Sammlung des Gustav-Lübcke-Museums Hamm*. Bönen: Kettler.
- von Falck, M. 1998. Die ägyptische Sammlung. In: von Falck, M. (ed.). *Stadt Hamm, Gustav-Lübcke-Museum, Führer durch die Sammlungen*. Hamm: Gustav-Lübcke-Museums. S. 22-48.

© J. FORNASIER, A. V. IVCHENKO, O. H. KUZMISHCHEV* 2024

DISPOSAL OF THE DEAD IN RECENTLY ABANDONED SETTLEMENT AREAS — AN EVIDENCE OF THE SIEGE OF OLBIA PONTICA BY ZOPYRION?

The present contribution focuses on extraordinary features with human remains of the 4th century BC which have been discovered to the west of the core city area of Olbia Pontica. There are numerous multiple burials within former settlement structures. The deceased were put in them without any grave goods, mainly in irregular positions and in some cases with obvious traces of external violence. Based on the archaeological finding, which is presented here for the first time exhaustively, we review the suggestion of previous research: a possible connection of these features with human remains with the siege of the city by the Macedonian general Zopyrion, which has been recorded in literature.

Key words: Lower Buh Region, Olbia Pontica, Classical period, Zopyrion, city siege, urban development.

The altered cityscape of Olbia in Archaic-Classical times

In 2014, when a Ukrainian-German cooperative project started its interdisciplinary research in the west of Olbia, the goals were evident (fig. 1). The academic focus was to be on the suburb, which had previously been investigated only sparsely. While its general existence in this area was regarded as unequivocally verified after the excavations conducted by Yu. I. Kozub (Kozub 1979a, c. 316-325;

1979b, c. 3-34), only little was known about its extension, structure and appearance. With the help of geophysical prospections, research-relevant structures were supposed to be localised on a large scale. Their academic meaningfulness in regard to the question at hand was then to be examined by purposeful excavations. In this manner, the international cooperation team tried to set a higher level of knowledge about the suburb against the intensive research in the core city in order to better understand the Milesian *apoikia* at the banks of the Buh in its entirety.¹

Today — approximately ten years later — our perception of the urban development of Olbia in the 6th—4th centuries BC has changed completely thanks to the newly achieved Ukrainian-German excavation results. Therefore, the previously relevant reconstructions need to be updated comprehensively. Especially in the case of the early period of the Olbian city history in the 6th/5th century BC, this topic has been put up for discussion in the academic public by numerous research contributions in recent years (Fornasier, Buiskykh 2021, S. 203-227; Buiskikh, Fornasier 2022, p. 195-228; Fornasier, Buiskykh, Kuzmishchev 2022, p. 67-95; Fornasier, Buiskykh 2023, S. 101-114). Thus, between 2014 and 2017, a previously unknown fortification system from Late Archaic times could be located in the west of Olbia. It secured a city area of up to 70 ha to the north and west and thereby immediately clarified that the traditional separation in a core city and a suburb (*proasteion*) is no longer consistent with the archaeological findings at the

* FORNASIER Jochen — apl. Prof. Dr., Institute for Art History and European Archaeologies, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Halle (Saale), ORCID: 0000-0002-1660-8251, jochen.fornasier@altertum.uni-halle.de

IVCHENKO Andrii Valeriiovych — Junior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, the Classical Archaeology Department, ORCID: 0000-0001-7496-4281, comandor_a@ukr.net

KUZMISHCHEV Oleksandr Hennadiiovych — PhD, Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, the Classical Archaeology Department, ORCID: 0000-0003-2718-7111, a.kuzm@ukr.net

¹ The partner organisations involved were the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in Kyiv and the Institute of Art History and European Archaeologies of the Martin Luther University Halle-Wittenberg: the team leaders are Alla V. Buyskikh and Jochen Fornasier. We thank the German Research Foundation (DFG) for their extensive support, which has initially enabled the execution of our researches. Many thanks to Cornelia Voelsch for the translation of the manuscript and to Karl Krentz for the supporting researches prior to the study.

Fig. 1. Olbia Pontica. The city area of the Milesian colony. At the background the current research area of the Ukrainian-German research project. View from the south-east

site. The area formerly defined as suburb was, quite contrary, an integral part of the actual settlement territory (located *intra muros*), which, especially during the initial period, presented comparable characteristics area-wide (cf. Kuzmishchev 2021, p. 185-202). A qualitative gradation, which has been postulated for a long time, is simply impossible on the basis of the currently known material findings.

In addition, investigations of the Olbian sacral topography of Late Archaic times permitted an update of the previously suggested theses on the urban developmental phases of the city. These were also affirmed by analytical studies on the necropolis areas (most recently Buiskykh, Ivchenko 2021, p. 155-184). Already before the construction of the western fortification, numerous sanctuaries emerged at the edges of the future city area. On the one hand, they secured the settlement territory from the outside on a sacral level and, on the other hand, marked it visibly from afar, while the earliest graves were also created beyond the “imagined” space. Thus, despite decade-long excavations in the area to the west of the core city, no graves of the 6th/5th century BC were found within the area limited by the rampart and moat system. Therefore, a systematic and future-oriented approach to the urban usage of space can be perceived from the beginning.

In the context of the Ukrainian-German cooperative project, new results could not only be achieved for the early period of the urban planning development. New insights were also gained into the urban transformation process from the middle of the 4th century onward, when the western part of the Olbian settlement territory was first abandoned and then successively introduced to a sepulchral usage. Already Yu. I. Kozub had noted that in the “suburb” investigated by her, no settlement structures dating after the first quarter of the 4th century BC could be verified (Kozy6 1979, c. 29; cf. Fornasier et al. 2018, p. 244-245). In later times alike, no findings were discovered which were younger than from the middle of the 4th century BC (most recently Buiskykh, Fornasier 2022, p. 220) — with the exception of a smaller early Hellenistic cult complex along the so-called western road, which has been discovered only a few years ago; it had been erected inside earlier settlement structures in secondary usage (object 22 in the area HEKP-4, cf. Kuzmishchev 2021, p. 198-201). A specific review of overall 285 graves which were found within the area *intra muros* and whose chronological determination was supposed to serve as an immediate counter-check of our thesis of an extensively planned settlement area from the beginning, directed our attention furthermore to ten features with human remains of the 4th century BC. In the following, these features will be the focus

of the study at hand. An extensive description of all subsequent burials located *intra muros* is only planned for the final publication of our Ukrainian-German research project.

These Late Classical burials do not only distinguish themselves due to their chronological determination to exactly this transformation phase whereby they unmistakably denote a new urban development level within Olbia. A part of them is also characterised by remarkably irregular burial forms, being multiple burials with up to 52 individuals in secondarily used former storage pits. The fact that some of the deceased were obviously killed by external violence has attracted attention from the beginning, and early on led to the assumption of a crisis situation in Olbia (Козыб 1975a, c. 28). A causal connection with the literarily recorded siege of the city by the troops of the Macedonian general Zopyrion has been already addressed occasionally (Козыб 1984, c. 162-163; Vinogradov 1997a, S. 331-332).

An essential publication of these burials is missing up to now. In the following, the findings will be therefore presented in detail and, if possible, visualised on the basis of the respectively prevailing status of the documentation. Only after that, a tangible connection with the events in the last third of the 4th century BC which are recorded in literature will be examined regarding to its validity².

Burials of the 4th Century BC in the Western City Area of Olbia

Due to the study of the relevant excavation reports on the early fieldwork, which had once been conducted on the newly discovered area surrounded by a fortification, it was possible to perform a (counter-)check of all in all 285 grave findings (fig. 2), of which 165 graves (table 1) could be dated during the excavations. Especially interesting for our issue were ten burial places which were dated to the 4th century BC and therefore to a period of time when, based on the findings of the settlement, an

abandonment of the western city area of Olbia has been postulated up to now.

At least eight of these burials from the Late Classical era show comparable characteristics: they are all dated from the middle of the 4th century BC onward, most of them feature clear signs of irregular burials. They are mostly built secondarily into the structures which were formerly used for settlement purposes and in five cases, there were also multiple burials with up to 52 deceased humans.

All these observations clearly point to the lack of a systematic and extensive necropolis already in the 4th century BC. Such a necropolis can only be convincingly verified from the 2nd century BC onward, based on the distribution analysis (table 1). This situation leads to the assumption that irregular burials in the 4th century BC were necessary, which might have been the result of an extraordinary crisis situation in Olbia. Only one child grave (3/1978), and — with reservations — also the heavily disturbed grave 1/2009 can most probably be interpreted as regular burials. Being one of the earliest evidences of this type, they also document a smooth transition towards a different usage of this territory.

Before discussing the issue of a possible causal connection between the military threat on Olbia and the emergence of the irregular burials on the territory west of the Olbian core city, it is first necessary to describe the relevant burial findings.

The information density on the individual burials — especially the graphic and photographic records and level of detail in the measurements — reflects the respective level of the excavation documentation in Olbian research history, which, in the study presented here, covers a period of close to 60 years. All available sources were incorporated into the observations. In cases where there were no detailed photographic or graphic records available in the excavation reports, our focus lay predominantly on the statements on the statistically recorded find material. Of course, a certain error rate in the classification of the small finds spectrum in the past, which has naturally become more precise over time, has to be taken into consideration. Nevertheless, all people responsible for the excavations discussed here, which in some cases took place long ago, were renowned specialists, who at the time of the respective field researches had already been working in Olbia for many years and exactly knew the general find spectrum of this Milesian colony. The expectable margin of error is therefore within acceptable parameters. Thus, the datings and conclusions, which cannot be directly

² Thanks to the unrestricted cooperativeness of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in Kyiv, we have for the first time been allowed accessing to all relevant excavation documentation in order to close in on our frequently discussed question of Zopyrion's presence "at the gates" of Olbia on the basis of the material evidence. For this extensive support, which, especially against the current background of the Russian offensive war against Ukraine contrary to international law, required a maximum of flexibility, the authors like to express their special gratitude to all those involved.

Fig. 2. Olbia Pontica. Location of the excavation areas in the west of Olbia mentioned in the text (former Olbian suburb): 1 — Plateau II; 2 — Plateau III; 3 — Pivnichnyi Mys 1; 4 — HEKP-7; 5 — Plateau I; 6 — Southern Plateau (picture on the basis of: Google, DigitalGlobe 2015)

verified today, because the original objects are lost or inaccessible, can still serve as a secure basis for the following studies.

Pit 1/1966 (cistern) in the area Plateau II (Quadr. 7/1966)³. Already during the excavation campaigns

³ The labels of the features correspond to those originally attributed in the respective excavation reports. To ensure unambiguous identification, no sequential numbering is used.

1966–1967, it was possible to examine a structure (at first: Pit 1) inside of Quadr. 7 on Plateau II, which revealed first clues to a secondary usage as a burial pit (Козыб 1966, с. 7-9; 1967а, с. 7-9; 1967b, с. 209). At a distance of about 4 m from a settlement dugout (no. 4/1966) deepened into the ground, a cistern was found. It was up to 4.76 m deep; its roughly round shaft was 1.52 m in diameter in the upper

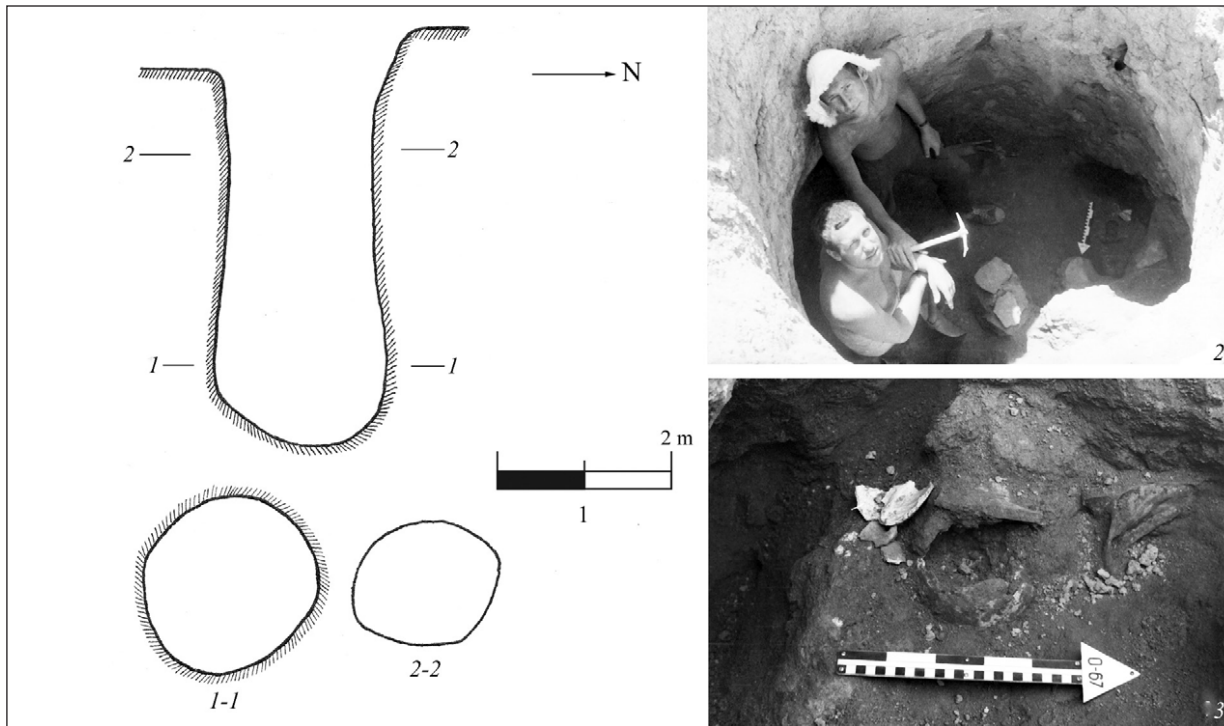

Fig. 3. Olbia Pontica. Pit 1/1966 (cistern): 1 — a profile and a ground plan of the cistern; 2 — a view into the cistern (during the work process); 3 — remains of a dog skeleton in the filling of the cistern (excavation in 1967)

part and widened to the bottom to 2.03 m (fig. 3: 1). The cistern walls were completely dug into the natural soil and seem to have been originally faced with bigger stones, which have been found in large numbers inside the filling layers between 2 m and 2.7 m in the collapsed debris (fig. 3: 2). From a depth of 2.48 m onward, the cistern walls were also evidently covered with a bluish waterproof clay layer, which is up to 14 cm thick (Kozyb 1967a, c. 7). This convincingly emphasises the interpretation of Pit 1 as a cistern.

In the upper parts (up to 2.40 m), the filling layers within the cistern consisted of solid yellowish clay with shards of ceramics (inv. no. 1910–1921). Their examination in 1966 led to the discovery of a heavily distorted human skeleton (inv. no. 1997) at a depth of 2 m. Both the extraordinary posture of the deceased and the fact that grave goods were missing completely prompted the excavators to conclude that in all probability, this was no regular burial. Instead, the body was apparently disposed of in the cistern, which was no longer used according to its original function (Kozyb 1967a, c. 8).

This thesis received immediate confirmation by the findings of the lower filling layers which could be uncovered during the excavation campaign in

1967. Separated from the upper filling by a burnt layer, which was up to 20 cm high and consisted of burnt clay with numerous inclusions of charcoal, there was now loose soil up to the floor of the cistern. This soil contained a high number of mostly ceramic find objects, which dated to the second half of the 5th — the first half of the 4th century BC. They include fragments of amphorae from Chios, Thasos and the grey clay amphora type from Lesbos. In addition, there were fragments of black-glazed pottery, partly decorated with stamps, of numerous kitchenware and handmade ceramic, remains of a red clay fish plate, an iron knife and, directly on the cistern ground, more amphorae which were crushed by the soil and probably were originally used for carrying water. Finally, remains of several dog skeletons (fig. 3: 3) were found at different depths and further human remains in an extremely crouched position at the western edge of the cistern at –2.8 m (Kozyb 1967a, c. 8–9). More specific statements on the find situation or on the specific stratigraphy can unfortunately not be made based on the state of documentation from the 1960s. However, the finding does generally not show discernible signs of a regular burial or, in the case of the dog skeletons, of sacral actions (cf. Fornasier, Buisykh, Kuzmishchev 2022, p. 83–84).

The secondary usage of the cistern as a pit, which, beside burnt and waste layers, also contained animal cadavers and two human bodies disposed of irregularly, enabled a basic conclusion already in the early stages of the academic research in the so-called suburb: after the abandonment of the settlement area in the middle of the 4th century BC, still visible structures were, obviously very soon, used unconventionally and probably also under time pressure for the disposal of deceased individuals. This is an up to now singular finding, which should be enhanced by numerous other, sometimes even more expressive, excavation results from the following decades.

Pit 18/1974 on Plateau III (Qu. 584). Pit 18/1974 is the largest finding spot of the here discussed multiple burials in the north-west of the Olbian city area. Already in 1973, the complex within Qu. 584 was first localised in its upper area and was originally named Grave 26/1973. Its findings seem to have been disturbed by the dromos of the subsequent chamber burial no. 24/1973 (Kozyb 1974, c. 33; 1975a, c. 26). Due to the extremely complex stratigraphic situation and difficult quality of the filling layers, the complete examination was delayed to the following excavation campaign for time reasons (Kozyb 1975a, c. 26-28; 1975b, c. 295-296; 1984, c. 162-163).

Pit 18/1974 was deepened into the natural soil to a depth of 2.2 m from the ancient surface level. Its cross-section was bell-shaped and it had an overall round shape with a diameter of up to 3.25 m (fig. 4). There was only little fragmented ceramic material in the upper, densely compacted filling layers (Kozyb 1975b, c. 295-296). In contrast, at a depth of 1.1 m from the edge of the pit, there were loose dark soil layers, which reached down to the floor of the pit and contained human remains of all in all 52 individuals (fig. 4: 2–3; 5) — both in the form of whole skeletons and of singular skulls (Kozyb 1975a, c. 26; 1984, c. 162-163). Anthropological investigations prove that the majority of the human remains were youths/young adults with ages between 9 and 25 (Kozyb 1975a, c. 28). Only three cases seem to feature older persons (according to T. S. Konduktorova; cf. Корпусова 1983, c. 171-172).

The skeletons were arranged in several rows. Most of them were placed horizontally; some, however, featured a half-vertical position, which is why they could overlap each other. The posture of the deceased was mostly crouched and twisted with thrown-back heads; Skeleton 1 was found with

bent arms and hands which originally covered the face (Kozyb 1975a, c. 27). Another case featured the skeleton of a grown-up above that of a child, who was obviously supposed to be protected from external damage by this posture. Additionally, many of the skulls were heavily punctured and one deceased also had half of his face completely shattered.

All in all, the findings point unambiguously to a violent death of all individuals found in this pit. According to Yu. I. Kozub, the deceased were even killed directly at this place with the help of sharp stones — among them fragments of marble louteria (inv. no. 724) — or huge fragments of amphorae and finally with arrows (inv. no. 726), which also belong to the spectrum of finds (Kozyb 1975a, c. 27; 1975b, c. 295-296; 1984, c. 162-163; 2003, c. 124). This could be postulated convincingly by the posture of the buried humans, the traces of injuries on the skulls and their position in relation to these objects. In one case, for example, one of the large stones was found *in situ* right on top of one of the skulls. In addition, two of the skeletons featured round iron rings (inv. no. 738) with a diameter of 12 cm on the legs (fig. 6), which, in all probability, were shackles (Kozyb 1984, c. 162-163; cf. Vinogradov 1997a, S. 331; 1997b, S. 288 with note 44).

Some skeletons were accompanied by personal adornments, which the people had worn at the time of their death. Among them are a shell necklace (inv. no. 737, fig. 7: 1), two large pearls (inv. no. 735–736, fig. 7: 2–3), round bronze earrings (inv. no. 728, fig. 7: 4), a bronze bracelet (inv. no. 652, fig. 7: 6) with triangular studs at the ends, a bronze button (inv. no. 653, fig. 7: 5) and a bronze clasp (inv. no. 730, fig. 7: 7) (Kozyb 1975a, c. 27). In addition, there were remains of iron objects (inv. no. 654; 731–733, fig. 8), including two knives and a dagger. Moreover, there were numerous remnants of ceramic vessels between the human remains. Selected pieces were inventoried by the excavation leaders at the time (fig. 9–11): among them are different types of black-glazed pottery (inv. nos. 643–647; 722–723), red and grey clay vessels (inv. nos. 639–640; 648; 716–718; 720), kitchenware (inv. nos. 641; 719–721) or handmade vessels (inv. no. 642). Among the transport vessels (fig. 12) are the lower part of an amphora from Chios (inv. no. 638) belonging to type V-B according to S. Yu. Monakhov (cf. Моныхов 2003, c. 21-22, табл. 12; Моныхов et al. 2019, c. 95) and the upper part of a Heracleian amphora (inv. no. 713) belonging to type I-A according to Monakhov with a rectangular stamp at the neck (cf. Моныхов 2003, c. 143, 320-322,

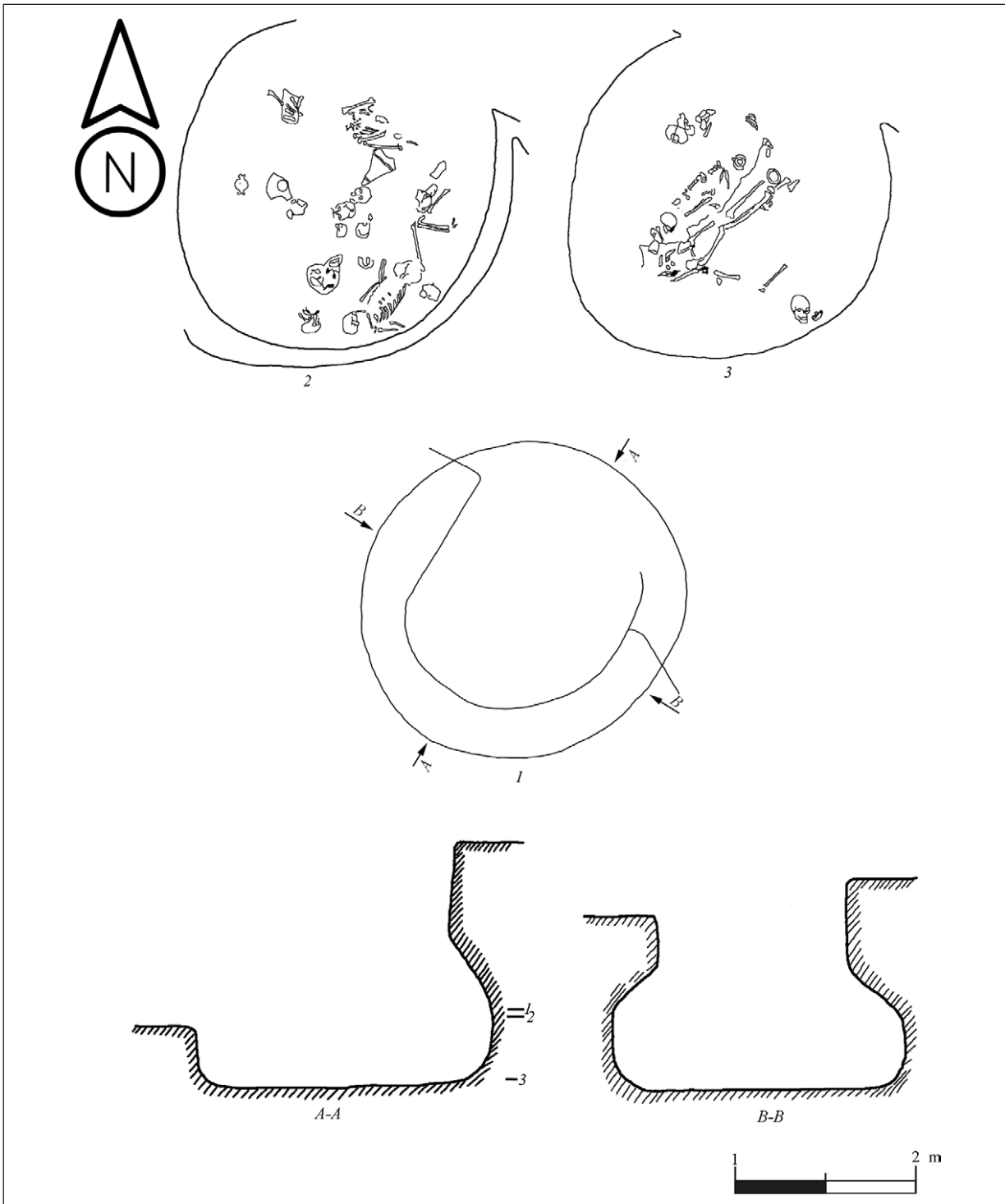

Fig. 4. Olbia Pontica. Pit 18/1974: 1 — a profile and a ground plan of the pit; 2 — the find situation in the filling layer at -2.40 m; 3 — the find situation at ca. -2.6 m

табл. 90; Монахов et al. 2019, с. 202). According to V. I. Kats and N. F. Fedoseev (Кац 2007, с. 429; Федосеев 2016, с. 40-44 № 26-79), the stamps of the magistrate Αιτήρ are dated to the 380s–370s BC. Considered together, these objects suggest a dating of the whole finding to the second/third quarter of the

4th century BC (Козыб 1975a, с. 28; 1975b, с. 296; 1984, с. 163) — a timeframe to which also the black-glazed vessels of the second quarter/middle of the 4th century (fig. 9) can be convincingly classified.

At last, two dog skeletons belong to the spectrum of finds. One of them was uncovered in the centre of Pit

Fig. 5. Olbia Pontica. Pit 18/1974. The find situation in the filling layer at -2.4 m: 1 — a view from the north; 2 — a view from the east

Fig. 6. Olbia Pontica. Pit 18/1974. Iron An iron ring (inv. no. 738) with a diameter of 12 cm on the legs of a skeleton (a view from the north)

18/1974 right beneath a large stone. In contrast to the dog burials in Olbia known previously (cf. Fornasier, Buiskykh, Kuzmishchev 2022, p. 83-84), these two animals do not seem to represent ritual burials. It should rather be considered that these two dogs were forced to share the fate of the people “buried” here.

Grave 3/1978 on Plateau III (Qu. 542). Grave 3/1978 was located on Plateau III in Qu. 542 and could be registered from a depth of 1.62—1.65 m (Козыб 1978, с. 8). It was a pit grave, which contours, however, could no longer be completely determined (fig. 13). In the yellow clay pit filling, the skeleton of a child was found. It was lying on its left side with the left arm alongside the body, while the head was pointing in a north-north-east direction. The preserved length of the skeleton was 1.05 m, its width 0.40 m.

Among the few grave inventories was a piece of jewellery with two herms of lead (cf. Хмелевский 2016, с. 170), which were fixed beside each other on an elongated connective piece (inv. no. 146, fig. 13: 4). It was found immediately beneath the neck vertebrae and therefore might most probably have once been worn as sort of an amulet around the neck. To the left of the head on the height of the right shoulder there was also an Attic squat

lekythos (so-called net lekythos, surroundings of the Bulas group, inv. no. 144, fig. 13: 2) and a fragmented black-glaze cup-kantharos (inv. no. 145, fig. 13: 3). Finally, all in all 37 fragmented and one completely preserved nail (inv. no. 147) were found around the skeleton, which probably belonged to a former wooden coffin.

In a direct comparison to the graves described previously, this is undoubtedly a case of a regular burial, since there are a burial pit, remains of a coffin and even a grave inventory. A dating of the finding has not been conducted at that time; follow-up investigations based on the ceramic vessels print to the second-third quarter of the 4th century BC. Despite the finding seeming unremarkable at a first glance, Grave 3/1978 on Plateau III is the first definite clue to a transformation of the former settlement area in the west of Olbia into a regular necropolis — obviously immediately after the abandonment of the living and economic areas and above all synchronous to the extraordinarily irregular multiple burials of this time. Especially this last observation on the one hand verifies a seemingly organised start of the transformation within the area; on the other hand, it points to a possibly unexpected extreme situation in the third

Fig. 7. Olbia Pontica. Pit 18/1974. Finds from the filling layers of the pit: 1 — parts of a necklace from snail shells of Nassariidae (inv. no. 737); 2 — a polychrome glass pearl with festoon-like decor (inv. no. 735) from the second half of the 4th century BC (according to A. M. Kolesnichenko, cf. Мозолевський 1979, с. 123, № 12); 3 — a cone-shaped pearl of greenish glass (inv. no. 736); 4 — bronze earrings (inv. no. 728); 5 — a bronze button (inv. no. 653); 6 — a bronze bracelet (inv. no. 652); 7 — a bronze clasp (inv. no. 730)

quarter of the 4th century BC which led to the extraordinary multiple burials.

Pit 1/2002 in area Pivnichnyi (Severnyi) Mys 1 (Qu. 16/17). Only several metres further north of Pit 18/1974, another multiple burial was investigated in the excavation area Pivnichnyi Mys 1 in 2002. It featured a similarly extraordinary finding. Human remains of overall 18 individuals could be verified (Козыб 2003, с. 123-124; Козыб et al. 2002, с. 9-10). This Pit 1/2002 was up to 1.39 m deep, had a roughly round shape in the plan and measured 1.92 m × 1.84 m at its upper edge. Towards the bottom it widened in a bell shape to an area of 2.25 m × 2.10 m (fig. 14: 1). The filling layers consisted of uniformly grey sandy clay and therefore seem to have been brought into the pit in one singular process (cf. Козыб 2003, с. 123-124).

Only in the cases of four people buried in Pit 1/2002 (nos. 6; 7; 16; 17), the bones laid in an anatomically correct position and only

one skeleton of a woman (no. 7, fig. 14: 2) was additionally accompanied by small finds in the form of personal adornment objects (Козыб et al. 2002, с. 9-10). The skeleton was 1.58 m long and laid roughly horizontally on its back with its arms alongside the body and the head pointing south at a depth of 1.06 m in the pit filling layer. According to the excavation reports, there were bronze earrings on both sides of the skull (one of them containing a pearl, inv. no. 330); two bronze rings in the form of a snake were found at her right hand (inv. no. 332) and a round bronze bracelet was on her right arm (inv. no. 331, fig. 14: 3). At the neck, the arms and the legs, a multitude of pearls of dark and blue glass paste (inv. no. 329) could be registered which formerly obviously served as decoration of unpreserved clothes. Based on the excavation records, a more detailed analysis of the findings is impossible; in addition, the original objects themselves are unfortunately inaccessible

Fig. 8. Olbia Pontica. Pit 18/1974. Finds from the filling layers of the pit: 1 — an iron dagger (inv. no. 654); 2 — an iron knife (inv. no. 731); 3 — an iron knife with the remains of a bone handle (inv. no. 732); 4 — an iron item (inv. no. 733)

to the authors for an indefinite period of time due to the war.

All other individuals were thrown into the pit without further consideration. Their skeletons laid contorted and with their faces down in irregular order (fig. 15: 1). In many cases, extremities were missing, as for example with Skeleton 6, which was missing a leg and the left hand. Moreover, it is striking that most skulls were found apart from the skeletons and, in contrast to the finding in Pit 18/1974, did not show signs of trauma as direct cause of death. Anthropological examinations of

the bones of 16 deceased indicated seven male and four female adults and five children. The ages of the deceased ranged from 4—7 to 65—70 (according to T. A. Nazarova). Overall, according to Yu. I. Kozub (Kozyb 2003, c. 124), the finding again points to a multiple burial which probably had to be created in Olbia as a reaction to an “extreme situation” and for which the still visible pit, which had formerly been used for settlement purposes, was re-used. It cannot generally be ruled out that — except for Skeleton no. 7 — we are dealing with a subsequent transfer of remains

Fig. 9. Olbia Pontica. Pit 18/1974. Attic black-glaze pottery from the filling layers of the pit: 1 — a kantharos (inv. no. 645) (375–350 BC) (cf. Sparkes, Talcott, Richter 1970, p. 283; pl. 28, № 657); 2 — a skyphos (inv. no. 646) (400–380 BC) (Sparkes, Talcott, Richter 1970, p. 280, pl. 27, № 622); 3 — a kantharos (inv. no. 647) (375–350 BC) (cf. Sparkes, Talcott, Richter 1970, p. 283; pl. 28, № 668); 4 — a skyphos (inv. no. 723) (375–350 BC) (Sparkes, Talcott, Richter 1970, p. 279; pl. 6, 26 № 608; 56, № 664)

of earlier burials into Pit 1/2002. The missing of numerous extremities could thereby be easily explained. However, the place of discovery of all

human remains in one and the same homogeneous filling layer and their stratigraphically comparable characteristics speak strongly against this. Based

Fig. 10. Olbia Pontica. Pit 18/1974. Finds from the filling layers of the pit: 1 — a fragment of an Attic black-glaze vessel with graffiti (H) (inv. no. 722); 2 — a fragment of an Attic black-glaze vessel (inv. no. 644); 3 — a decorated rim fragment of a handmade vessel (inv. no. 642); 4 — a fragment of the rim of an Attic black-figured bowl with a decor of palmettes (inv. no. 648); 5 — a body fragment of an Attic black-figured vessel (inv. no. 649); 6 — a rim fragment with the remains of a handle from a black-glaze vessel (inv. no. 643)

on the recorded finding, only one conclusion remains: all deceased were brought to the pit at the same time. The fragmentariness of the human remains in some cases — as compared to Skeleton no. 7 — must have been caused by another extraordinary (extreme) reason.

Among the few small finds from the filling are an extremely badly preserved fragment of a dagger (inv. no. 259), a repeatedly folded small lead plate, which features scripture in its interior (inv. no. 309) and which is still to be published (A. Ivantchik, forthcoming) and an arrowhead (inv. no. 3116) and two coins, which are dated (by V. V. Krutilov) to 380—360 BC (inv. no. 260) and 330—300 BC (inv. no. 260a) (fig. 15: 2). Few shards of black-glazed pottery (inv. no. 256), of red and grey clay ware (inv. nos. 306; 307) and the fragment of a red-figured vessel (inv. no. 308) point chronologically to the second half of the 4th century BC (Kozyb 2003, c. 124). Thus, if the dating of the coin no. 260a is correct, we have a *terminus post quem* of the 330s BC for this complex, which chronologically corresponds to the time of a possible attack by Zopyrion on Olbia.

At last, immediately on the floor of the pit, there were two iron rods, which were crossed at a right angle and measured 0.78 cm and 0.85 cm (inv. no. 308a). Their purpose could not yet be determined (fig. 15: 3). Their exact positioning contradicts a coincidental find position and at least basically points to a consciously intended message. However, for lack of analogies (known to us), this message cannot be grasped more specifically. The interpretation favoured by the excavator as them being spears cannot convince.

In our opinion, these objects can neither be identified as ὀβελοί, since, on the one hand, they lack the otherwise characteristic handles necessary for usage, and, on the other hand, such ὀβελοί can be verified as funerary objects or votives in sanctuaries mainly for the 7th—5th centuries BC (cf. e.g. Furtwängler 1980; Haarer 2000; Heymans 2021). Not even the question if these two rods had been brought to this place during the primary or only during the secondary usage of the pit can be answered. A definite connection with the multiple burial is therefore not obligatory and a specific value of these objects — as opposed to unambiguously identifiable grave findings (cf.

Fig. 11. Olbia Pontica. Pit 18/1974. Finds from the filling layers of the pit: 1 — a fragment of a red clay fish plate of type 1.1 according to A. V. Buiskykh (Буйских 2011, с. 245; рис. 4.1) (inv. no. 639); 2 — a red clay bowl with one handle (inv. no. 716); 3 — a grey clay bowl with graffiti (ΛΕ) at the outside of the base (inv. no. 640); 4 — kitchenware (inv. no. 641); 5 — kitchenware (a casserole, inv. no. 719)

Fig. 12. Olbia Pontica. Pit 18/1974. Finds from the filling layers of the pit: 1 — a lower part of an amphora of the second/third quarter of the 4th century BC from Chios (inv. no. 638) (type V-B according to S. Yu. Monakhov, cf.: Монохов 2003, с. 21-22, табл. 12; Монохов et al. 2019, с. 95); 2 — an upper part of a Heracleian amphora with a stamp on the neck (magistrate Αιτήρ, cf. Кац 2007, с. 429; Федосеев 2016, с. 40-44, № 26-79) from the period 380—370 BC (inv. no. 713) (type I-A according to S. Yu. Monakhov, cf.: Монохов 2003, с. 143, 320-322, табл. 90; Монохов et al. 2019, с. 202); 3 — a rim fragment of a red clay louterion with white slip (inv. no. 650); 4 — a rim fragment of a light clay Sinopian louterion (inv. no. 651)

Haarer 2000, p. 121; Heymans 2021, p. 183) — cannot be defined generally. However, the two rods seem to be deliberately deepened into the natural soil, which is another and extraordinary expression of the exceptional character of this deliberate deposition.

Pit 2/2006 in the area Pivnichnyi Mys 1 (Qu. 26). Pit 2/2006 (fig. 16) was located ca. 30 m to the

east of Pit 1/2002 and 60 m north of Pit 18/1974 and immediately at the upper edge of the incline to Zai-acha Ravine (Ивченко, Диденко 2007, с. 195-196; Ивченко, Диденко, Ланг 2006, с. 6-14). Already in antiquity, it had been damaged by two later grave complexes from the end of the 3rd/2nd century BC. Thus, its complete southern area on a length of 2 m was disturbed by the dromos of Chamber Tomb 12

Fig. 13. Olbia Pontica. Pit 3/1978: 1 — position of the skeleton and the pottery (a view from the west); 2 — an aryballos-lekythos with a net ornament (inv. no. 144) (Bulas group, 330—320 BC; cf. Вдовиченко, Рыжов, Жесткова 2019, с. 95; табл. 27-28, № 207-2011); 3 — an attic black-glaze cup-kantharos (inv. no. 145) (375—340 BC; cf. Sparkes, Talcott, Richter 1970, p. 284, № 681-683); 4 — lead herms, 4th century BC (inv. no. 146) (Хмелевский 2016, с. 170, 175, рис. 2.1)

(2005/2006). In the north, it was additionally superimposed by the steps of the dromos of Chamber Tomb 14/2005 and was therefore only preserved to a height of 0.23 m above the original surface level. During the excavations, the pit could be localised in its outline unambiguously only at a depth of 1.02 m from the modern surface level. All in all, it was preserved to a depth of 1.33 m. In the upper part, it had a semicircular ground plan with a maximum determinable diam-

eter of 1.44 m and featured a bell-shaped cross-section which widened towards the bottom. The diameter at the bottom of the pit — as far as it can be reconstructed despite the disturbances — measured 2.45 m (Ивченко, Диденко 2007, с. 195).

The pit filling was divided into two clearly distinguishable areas. The upper stratum, up to 0.72 m high (no. 1), was heavily mixed and, on the one hand, consisted of grey, dense sandy clay with

Fig. 14. Olbia Pontica. Pit 1/2002: 1 — the profile of the pit; 2 — Skeleton 7 at the eastern edge of the pit (–1.06 m); 3 — a bronze bracelet (inv. no. 331) at the right forearm of skeleton 7

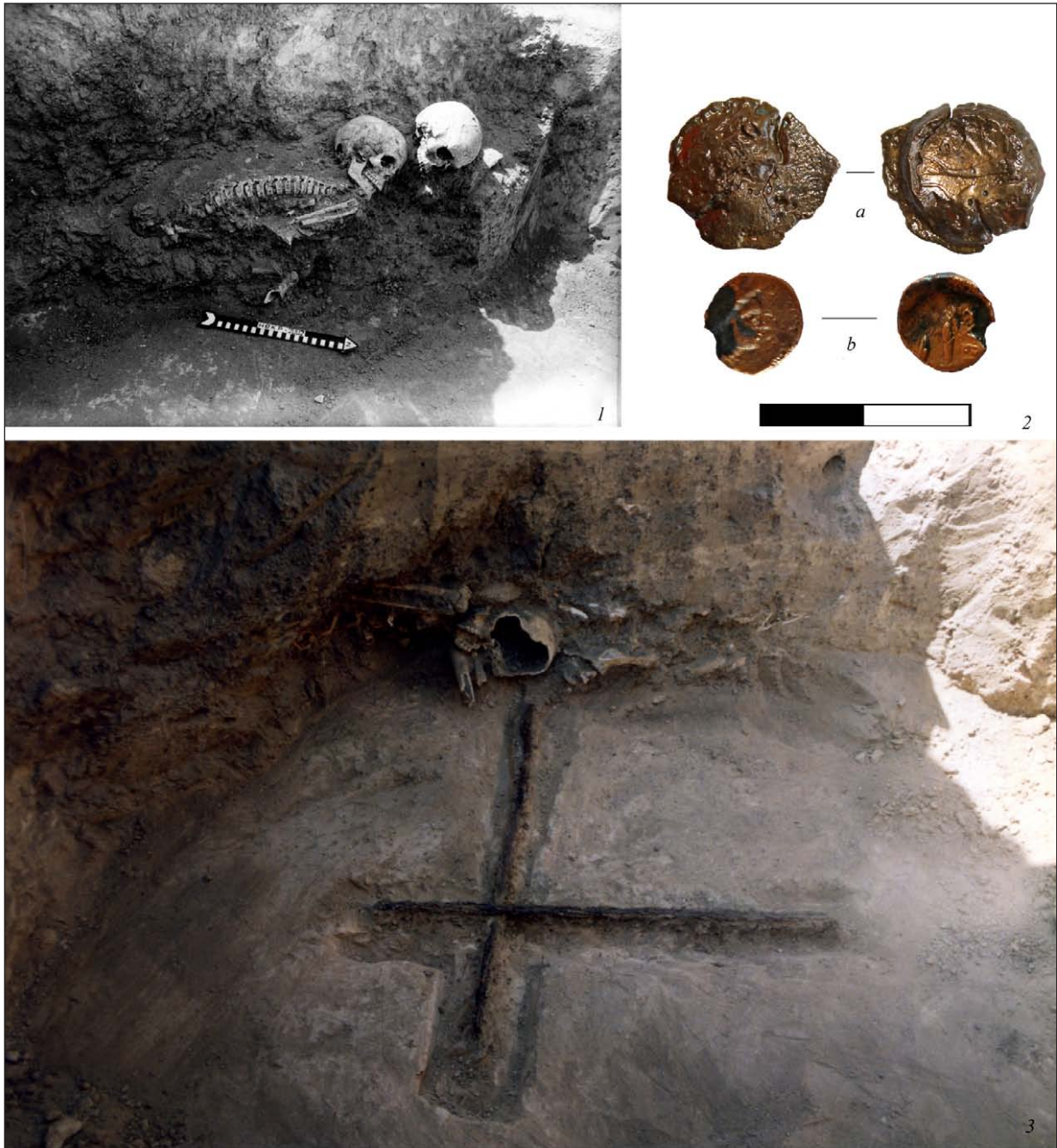

Fig. 15. Olbia Pontica. Pit 1/2002: 1 — western edge of the pit above the floor with the Skeletons 16 and 17; 2 — bronze coins, which most probably have not been part of the monetary circulation (V. V. Krutilov): a) 380—360 BC (inv. no. 260), b) 330—300 BC (inv. no. 260a); 3 — crossed iron rods on the floor of the pit (inv. no. 308a)

numerous inclusions (mainly in the upper part) and, on the other hand, of softer black soil. Among the classifiable finds from this stratum are mainly fragments of transport amphorae of the 5th/4th century BC. The oldest find is the foot of a grey clay amphora from Lesbos (inv. no. 136) belonging to type III-A according to S. Yu. Monakhov. It is dated to the second half of the 5th century BC (cf. Монохов 2003, с. 47, 259, табл. 29). Among the youngest finds, in contrast, are fragments of a Sin-

opian amphora of type II-A-E (inv. no. 137) from the second quarter — the second half of the 4th century BC (cf. Монохов 2003, с. 151-152, 332-332, табл. 102-103) and of an amphora of type II-B-I from Knidos (inv. no. 138), which dates to the last third of the 4th — the early 3rd centuries BC (cf. Монохов 2003, с. 106-107, 304-305, табл. 74-75). Additionally, some shards of Heracleian (inv. nos. 47 and 48), Chian and Mendeian amphorae (inv. nos. 42 and 44) could be verified, whereas

Fig. 16. Olbia Pontica. Pit 2/2006. The filling of the pit: 1 — position of Skeletons 3 and 4 (a view from the west); 2 — skull 1a with traces of external violence; 3 — skull 2 with traces of external violence

other ceramic find categories are — according to the excavation report — only represented with few fragments of red and grey clay ceramics (inv. no. 135, fig. 17: 8; 139 and 140), black-glazed pottery (inv. no. 142–145) and kitchenware (inv. no. 141).

Apart from the ceramic small find spectrum, mainly the remains of six human skeletons in this upper pit filling should be emphasised. They were positioned — superimposing each other (Ивченко, Диденко 2007, с. 195) — mostly in anatomically correct posture in different poses: four skeletons were lying on their back (nos. 1, 2, 4 and 5), one following the curve of the rounded wall of the pit (no. 6, Ивченко, Диденко, Ланг 2006, с. 11-12) and another (no. 3, Ивченко, Диденко, Ланг 2006, с. 8-9) was found right on the lower stratum area (no. 2), whose irregular surface structure was reflected in the asymmetrical, heavily distorted position of the bones (fig. 16: 1). Three of these skeletons (no. 1 — without skull; 3; 6) were almost completely preserved, whereas two (nos. 4 and 5) were considerably damaged by the later Grave 12 and another (no. 2) by Grave 14 (Ивченко, Диденко 2007, с. 195).

In addition to these in some cases completely preserved skeletons, there were also numerous further human remains — e.g. a skull with several cervical vertebrae (no. 1a) in the central area of the pit, various scattered long bones and severed hands and feet, which could be secured be-

low Skeleton no. 6 at a depth of 0.67 m from the edge of the pit (Ивченко, Диденко, Ланг 2006, с. 12). What should be especially emphasised is the obvious injuries in two of the discovered skulls; with high probability, they point to external violence. Thus, Skull 1a featured a round hole measuring 2.2 cm × 1.4 cm at its left side in the temporal area (fig. 16: 2), whereas the skull of Skeleton 2 had two round holes with a respective diameter of 1.5 cm in its lower part (fig. 16: 3). Overall, there were human remains of at least four female and two male adults at the ages of 18 to 35 and of one child (no. 1) at the age of 7 to 13 (according to K. S. Lipatov). All of them were put into Pit 2/2006 without grave goods. Only in the case of Skeleton 5, a bronze dolphin could be secured on the right femur, a bronze fragment beside the pelvis between the legs and another iron fragment on the knee of the left leg (Ивченко, Диденко, Ланг 2006, с. 9-10). In all probability, all of them belonged to the actual pit filling and therefore laid at rather random positions.

In the midst of these human remains, under the right and left shins of Skeleton 5 (Ивченко, Диденко, Ланг 2006, с. 9-10), there were also a skull and a separate jawbone of a horse and in the close surroundings a large bone of an animal which cannot be further determined (cf. Ивченко, Диденко 2007, с. 195). The skull and jawbone of the horse feature small red round stains (ochre?)

with a diameter of 1 cm, which were positioned in a rhythmic pattern.

The lower filling layers (no. 2) of Pit 2/2006 were separated from the upper ones (no. 1) by a band with a height of 3–4 cm consisting of firm grey clay. They measure up to 0.81 m and are composed of loose black-grey soil with a high amount of ashes. It could be localised from a depth of 0.52 to 0.72 m (from the edge of the pit) (Ивченко, Диденко 2007, с. 196; Ивченко, Диденко, Ланг 2006, с. 12–14). During the excavations, singular dark brown areas with a clearly firmer texture were found above the floor of the pit, which probably have an organic origin.

Apart from numerous animal bones — among them remains of a bovine skull at the southern edge of the pit (at –1.05 m) — a high number of sherds from tableware and transport vessels of different provenance was uncovered (fig. 17). The majority of the amphora fragments which could be determined (33) belongs to vessels with swollen neck of Chian production. However, there were also shards of types III-C and IV-A-B according to S. Yu. Monakhov from the second half of the 5th century BC (cf. Монахов 2003, с. 18–20, 237–239, табл. 7–9). In addition, according to the excavation report, a handle of a grey clay amphora from Lesbos (inv. no. 300), three handles of the type I-C from Sinope (cf. Монахов 2003, с. 147, 330, табл. 100) and a rim fragment of a Knidian amphora from the third quarter of the 4th century BC could be verified (inv. nos. 301–303). The other objects also reflect the find spectrum of the end of the 6th to the middle of the 4th centuries BC, which is up to now known from the so-called suburb. Thus, there was a high number of fragments of East Greek, red-figured and black-glazed pottery (inv. nos. 325–339; 346, 347), red and grey clay vessels (inv. nos. 304–315), a clay lamp of the open type (fig. 17: 3) dating to the period 525–480 BC (inv. no. 380; type 10.1 according to I. M. Sheiko: Шейко 2015, с. 63–64; рис. 24–30), and numerous fragments of handmade pottery (inv. nos. 317–324). Among the inventoried small finds are further the fragment of a blue glass pearl (inv. no. 341), a wall fragment of a glass vessel (inv. no. 340), a processed burnishing bone (inv. no. 342) (Ивченко, Диденко, Ланг 2006, с. 14) and finally 13 small dolphins and two bronze arrowheads (without inv. no.; Ивченко, Диденко 2007, с. 196).

All in all, the finding from Pit 2/2006 can be distinguished in two phases of usage due to the filling layers which can easily be distinguished from one another. The first belongs chronologically to

the existence of the so-called suburb, whereas the second starts immediately after the actual settlement usage of this area. While the whole pit filling yielded very heterogeneous find material from the 5th/4th century BC, the youngest finds from both filling layers consistently date, according to the excavators, to the third quarter of the 4th century BC. This means that the change of usage which is evident from stratigraphy also needs to be chronologically determined within this short period of time. This thesis corresponds to the previous perception of the abandonment of the western city area of Olbia around or shortly after the middle of the century. Therefore, it coincides again with the events around the campaign of Zopyrion, which is at least recorded in literature; this fact has already been pointed out by earlier research (Ивченко, Диденко 2007, с. 196).

Pit 7/2006 in area Pivnichnyi Mys 1 (Qu. 27/28). Pit 7/2006 (fig. 18) was located ca. 5 m south-west of Pit 2/2006 in the transition area of Qu. 27 and Qu. 28 situated east of it. It could first be localised at a depth of 1.12 m from the modern surface level (Ивченко, Диденко 2007, с. 196–197; Ивченко, Диденко, Ланг 2006, с. 23–25). In contrast, the borders of this pit were not easily determined, since, on the one hand, it is superimposed by Pit 4/2006 in its northern part, and, on the other hand, there was only one verifiable pit wall in its western part with a height of 0.15 m (Ивченко, Диденко 2007, с. 197). Overall, the excavators at that time stated that it had originally been a natural depression only several centimetres deep with a maximum width of 1.95 m, which had been used as a burial pit for several individuals. Inside the filling layers of the depression, which consisted of loose grey soil with numerous inclusions of ashes, there were remains of all in all four fragmentarily preserved skeletons and other human bones, which could be registered only without further discernible positioning.

Skeleton 3 (fig. 18: 1) laid in anatomically correct position and thereby occupied almost the complete pit area. There are the human remains of an adult who was aligned to the east and was found lying on his back. The skull and the upper part of the sternum are missing, as is the left shoulder blade. The arms laid along the rump and the right hand was beneath the pelvis. The legs were slightly spread, whereby the knees were pointed to the outside, and the middle part of the sternum (some vertebrae and ribs) featured slight burn marks. Overall, the skeleton was not levelled but lowered

Fig. 17. Olbia Pontica. Pit 2/2006. Finds from the filling layers of the pit: 1 — a rim fragment of a grey smoothed bowl (inv. no. 360); 2 — a lower part of an East Greek jug with striped decor (inv. no. 309); 3 — an East Greek lamp of the open type from the period 525—480 BC (type 10.1 according to I. M. Sheiko; Шейко 2015, с. 63-64; рис. 24-30) (inv. no. 380); 4 — a burnt wall fragment of an East Greek vessel (inv. no. 314); 5 — a rim fragment of an Attic black-glaze vessel (inv. no. 326); 6 — a handle fragment of a black-glaze vessel (inv. no. 147); 7 — a rim fragment of a black-glaze vessel (inv. no. 147); 8 — a fragment of a red clay jug with striped decor (inv. no. 135); 9 — a handle of an Attic black-glaze bowl (inv. no. 331)

up to 0.15 m in a west-east direction. Immediately south of Skeleton 3 and parallel to it was Skeleton 4 (fig. 18: 2), not completely preserved, which belonged to a child/teenager. In addition to the pelvis bone and parts of the spine, the long bones of both arms, a hand and the femurs could be secured. In relation to each other, they laid in anatomically correct position.

Skeleton 2 (fig. 18: 3) also belonged to a child formerly lying on its back. It was found in the south-eastern part of the pit and partly superimposed the remains of an adult person (Skeleton 3). Preserved

are the shattered skull, the upper part of the thorax with fragments of ribs and the leg and feet bones, which laid close to each other.

At a distance of about 0.3 m there was additionally a chaotic collection of human bones of an adult in an area of 0.5 × 0.2 m; among them were vertebrae, rib fragments and long bones (Skeleton 1, fig. 18: 3) and animal bones, small ceramic fragments and finally four small stones, which laid in a row with a spacing of 5—7 cm; their upper edges could be localised up to 0.15 m above the discernible pit level.

Fig. 18. Olbia Pontica. Pit 7/2006. The find situation: 1 — position of Skeleton 3 (a view from the south); 2 — skeletons 1 and 2 (a view from the north-east); 3 — skeleton 4 (view from the south); 4 — an upper part of an amphora from Mende (inv. no. 152)

Inside the filling layer of the pit there was only a small spectrum of finds mainly consisting of wall fragments of transport amphorae, which could not be dated closely, and a small limestone fragment with relief (inv. no. 159). Among the inventoried pottery are one fragment of the rim, one of the neck, two of the handles and one of the wall of amphorae from Chios belonging to type IV-A according to S. Yu. Monakhov dating to the third quarter of the 5th century BC (cf. Монохов 2003, с. 19-20, 238, табл. 8), respectively from Mende and Lesbos (inv. nos. 152–154; 179, fig. 18: 4). Further, two decorated wall fragments of handmade vessels (inv. nos. 156 and 157) and finally a handle fragment of a grey clay vessel (inv. no. 155). Thereby, the little dated finds all point to the 5th century BC. However, the special find circumstances of the very shallow pit, verifiably disturbed mainly at Skeletons 1 and 2, in addition to the fact that the whole territory was still used for settlement purposes at that time, makes a closed find context improbable. Instead, the disordered bones superimposing each other again — as the finding in Pit 2/2006 in the immediate vicinity — point to a fast, probably timely deposition of the deceased, who did not experience a regular burial and, as the in-

dividuals already described, were merely disposed of (cf. Ивченко, Диденко 2007, с. 197).

Grave 11/2007 in the area Pivnichnyi Mys 1 (Qu. 40). During the excavation campaign in 2007, the skeleton of a child of the age of 7–13 (*Infans* II, according to K. S. Lipatov) was unearthed in Quadrat 40. The skeleton laid at a depth of 1.03 m measured from spot elevation R outstretched on its back with the head pointing in a north-eastern direction, whereby the face was turned to the south-west (fig. 19). The left arm was bent, so that the left hand laid on the pelvis, whereas only the shoulder blade and some finger bones are preserved from the right arm. The left leg was bent to the right, the right one bent up, which led to a positioning of the deceased which is deviant from the burial norm. Overall, the skeleton could be documented to a preserved length of 0.67 m.

At a distance of 0.1 m from the skull of the deceased there were the remains of a Colchean amphora (inv. no. 890), which were divided to two areas at different heights. At a depth of 0.97–1.10 m, with the collapsed debris 1a, there were at first remains of the fragmented neck of the vessel with both handles and large body fragments (fig. 19: 2). Collapsed debris 1b covered an area of 0.78 m ×

1.04 m and consisted of large shards of the vessel's body which covered the lower leg area of the skeleton. Since the foot of the amphora as one of the most important indicators for dating was missing, this archaeological finding cannot be chronologically classified any further. According to S. Yu. Vnukov, this type of Colchean amphorae (Ch 1A by S. Yu. Vnukov) was in existence from the end of the 4th until the middle of the 2nd centuries BC. Therefore, there is at least a *terminus post quem*, and a chronological convergence with the burials mentioned above is only partly given (Vnukov 2011, p. 272, 277; on earlier attempts of dating cf. Tsetskhladze, Vnukov 1991, p. 361. 385-386). However, the extraordinary body posture of the deceased and the fact that a burial pit and grave goods are missing whatsoever speak against a regular burial and point to the transition period between the actual settlement phase in the so-called suburb and the change of usage in this area to a systematic necropolis (Ивченко, Диденко, Ланг 2007, с. 24-25).

Grave 1/2009 in area Pivnichnyi Mys 1 (Qu. 43). During the excavation campaign in 2009, a collection of human bones could be investigated in area Pivnichnyi Mys 1 in the south-eastern part of Quadrat 43. This collection has found its way into the excavation documentation under the name "Grave 1" (Ивченко 2009, с. 25). At a depth of up to -0.45 m from today's surface level, there were five long, heavily fragmented bones and a few ceramic shards, which all laid without any discernible order in different directions and in differing angles to each other (fig. 20). Among the few datable objects are the foot of an amphora of the third quarter of the 4th century BC. The excavation report still calls this type of amphora "pseudo-Chersonesus"; however, for a few years now, it is known that the centre of production was Ikos (cf. Монохов, Федосеев 2013, с. 258, 260).

The specific find situation led to the excavation leaders at that time judging Grave 1 as a regular but heavily disturbed burial from the second half of the 4th century BC. If this proposed thesis was to be accepted, this finding, together with Grave 3/1978, would be the second evidence of the beginning of a transformation of the former settlement area into a regular necropolis at this early time. However, for a conclusive evaluation, the preserved remains are too few and additionally too heavily disturbed. Therefore, the question of regular/irregular burial has to remain open.

Grave 1/2010 in area Pivnichnyi Mys 1 (Qu. 37). During the excavation campaign in 2010, the mostly destroyed Grave 1 could be localised in the

eastern part of Quadrat 37 at a depth of 1.35 m (from the modern surface level) (Ивченко 2010, с. 17). During the investigations, a human ulna and radius with a maximal length of 0.32 m were found lying next to each other. They were aligned from south-south-east to north-west-west and were embedded into a grey, rather loose clay layer with a slight admixture of humus (fig. 21: 1). With the exception of several phalanges of fingers which were scattered at different distances within 0.2 m, no other parts of the skeleton could be found. A clear grave demarcation could not be documented either.

According to the excavators' opinion, it seemed to be the few remains of an inhumation of a female person and should be dated to the 5th century BC based on a singular ceramic find. Below the bones, at a distance of about 7 cm, there was a small guttus with broken handle and base (inv. no. 100), which originally might have belonged to the grave inventory (fig. 21: 2). The vessel's glaze is of low quality; on its upper side there are parallel dark brown vertical stripes. The vessel is 5.2 cm high, the spout — 2 cm long. The diameter of the nozzle is max. 6.6 cm, the one of the opening — 2.8 cm and the one of the base — 1.6 cm.

Regardless of the fact that it is not verified that the find actually belongs to a grave context, the dating to the 5th century BC, which was favoured by the excavators back then, seems too early. Thus, a guttus in the Archaeological Museum Callatis (Mangalia, România), which was found in a Hellenistic context, is comparable in quality, form and decor⁴. A similar time period is more than probable for the vessel from Olbia and would in addition be in accordance with the phases of usage of the settlement in the western part of Olbia discussed until now.

Overall, Grave 1/2010 does not have a verified investigative value for the issue in the study at hand due to its unclear and highly disturbed finding. It is inserted into the observations here only to be complete, since it has been included into the context of the excavation reports as a finding of the 5th century BC and therefore was in need of a specific review. Even if the bones and the vessel

⁴ According to Dr L. Radu (Museum Callatis, Mangalia), the guttus was found in 2016 during rescue excavations in Callatis, Mangalia in a Hellenistic context. The guttus itself is still unpublished, but a high-quality photo can already be found on the museum's website: <https://www.muzeucallatis.ro/2021/12/28/guttus-ceramic/> (17.08.2023). For the find context cf.: Alexandru et al. 2018, 145-152. We thank our colleague L. Radu very much for kindly providing this information.

Fig. 19. Olbia Pontica. Grave 11/2007: 1–3 — position of the skeleton accompanied by a Colchean amphora (type Ch 1A according to S. Yu. Vnukov: Vnukov 2011, p. 272, 277)

really belonged to a uniform context, at least the originally proposed dating needs to be revised and the finding should be chronologically determined to be not earlier than the Early Hellenistic period. The fact that all signs of a systematic burial are missing overall prevents an allocation of the finding to the irregular or respectively regular burials.

Skeleton 1/2017 in area HEKP-7 (Qu. 2). In the course of the examination of the moat, which was up to 4 m wide and 2.2 m deep and belonged to the newly localised fortification (area HEKP-7), a human skeleton (fig. 22) could be unearthed at a depth of 1.7 m apart from the expectable filling layers. Its find circumstances featured comparable

Fig. 20. Olbia Pontica. Grave 1/2009. The human skeletal remains and vessel fragments (a view from the west): 1 — after the first recording; 2 — after complete excavation (artificially produced pit contours)

characteristics to the already described findings (Буйських, Форнасє, Кузьмищєв 2017, с. 33, 37-39; 2019, с. 154). First of all, any clue to a secondarily built pit in which the deceased of middle age (according to T. A. Nazarova, O. D. Kozak, N. E. Kotova) was embedded was missing. In contrast, the skeleton, which was all in all 1.73 m long and 0.53 m wide, was positioned at only a small distance (0.14 m) along the eastern wall of the pit in the same yellow clay strata which were typical for the entire filling. In addition, no intentionally offered grave goods could be localised. Finally, the extraordinary position aroused doubts as to a deliberate burial.

The skeleton was positioned with a slightly bent spine in north-south direction with the head pointing to the south. The head itself was bent to the right and rested on the hoisted right shoulder-blade (fig. 22: 1—2). The right arm was angulated, resulting in the right hand resting on the pelvis, while the left arm was found distinctly higher (0.1 m). This is a clear indicator of the fact that the floor beneath the skeleton was uneven and had not been levelled properly for a regularly prepared burial pit when the body was brought here. The bone of the left upper arm was distorted unnaturally, a finding which also speaks against a regular burial. Finally, the legs of the skeleton were outstretched; however, the left one was not preserved to its full length in anatomically correct position.

At a distance of 0.12 m south of the skull was a rectangularly processed limestone block (0.53 m × 0.20 m × 0.23 m); 0.14 m east of the right knee was a vertically standing limestone slab and, after the removal of the skeleton, another limestone was found immediately below the human remains, which had added to the flexion of the

spine. Among the small finds immediately below the human bones are fragments of an amphora from Mende (inv. no. 473, fig. 22: 3), of a grey smoothed oinochoe with relief decor (inv. no. 474, fig. 22: 4), of kitchenware and handmade pottery (inv. nos. 475–477, fig. 22: 5—7) and a small, almost round clay disc (“votive”) (inv. no. 479, fig. 22: 9), which had been produced from the wall shard of a black-glazed vessel. On the left upper arm was additionally a big fragment of a handle of an amphora from Chios of the second half of the 5th–4th centuries BC. Overall, the finding below the skeleton and in its larger surroundings points to the second half of the 5th / beginning of the 4th century BC, whereas the layers above the human remains date to Late Classical-Hellenistic times.

The archaeological finding in area HEKP-7 is indicative that the deceased was placed without a regular burial — an event which only seems possible if the rampart and moat system was no longer used in its original form at that time. Thus, the stratigraphy of the filling layers in combination with the whole findings in the western part of Olbia indicate a time horizon from the second half of the 4th century onward. In this, the deceased belongs to a layer which obviously marks the abandonment of the settlement structures chronologically. The fact that the body was in some places extraordinarily distorted on an uneven ground leads to the assumption that the body was again disposed of without special consideration and was then submerged gradually over the course of time. Therefore, this finding convincingly joins in the ranks of the chronologically remarkably homogeneous secondary usage of former urban structures as irregular burial places which has been demonstrated above.

Fig. 21. Olbia Pontica. Pit 1/2010: 1 — the find situation of the human skeletal remains; 2 — a black-glazed guttus (inv. no. 100), found immediately below the human remains

The evidence of extraordinary multiple burials from a comparable timeframe, of numerous traces of massive force of violence on human remains and above all the find of the deceased in the area of the former fortification point to a special situation in the middle/second half of the 4th century BC. The abandonment of the former settlement area in the

west of the city on the one hand seems to have been — and this is consistent with the results of the living and economic structures — a short process. On the other hand, the analysis of the graves mentioned now enables us to gainfully investigate anew the determining factors which led to a reduction of the city area to the central area. This process should be

Fig. 22. Olbia Pontica. Skeleton 1/2017: 1—2 — the eastern part of the moat; 3 — a rim fragment of an amphora from Mende (inv. no. 473); 4 — a rim fragment of a grey smoothed oinochoe with relief (inv. no. 474); 5—6 — rim fragments of kitchenware (inv. nos. 475, 476); 7 — base fragments of a handmade vessel (inv. no. 477); 8 — a wall fragment of an Attic black-glazed vessel (inv. no. 478); 9 — a votive made from the body fragment of an Attic black-glazed vessel (inv. no. 479)

rated against the background of the events around Olbia of the 330s, which are (only) recorded in literature.

The Campaign of Zopyrion — in the Written Tradition

The literarily recorded conflicts “at the gates” of Olbia in the second half of the 4th century BC have been the object of a highly controversial discourse for many decades. Due to differing information

in Justin (II 3, 1-4; XII 1, 4-5. 2, 16-17), Curtius Rufus (X 1, 43-45) and Macrobius (Sat. I 11, 33), numerous different theses emerged on the goals, the actual course of events or the impacts of these events, and even the question of the historicity of this military endeavour of the Macedonian general arose (cf. e.g. with further literature: Iliescu 1971, p. 57-73; Самойлова 1993, с. 46-51; 2009, с. 300-302; Jordanov 1997, p. 70-79; Vinogradov 1997a, S. 323-335; Анохин 2010, с. 38-40; Avram, Chiriac, Matei 2013, p. 227-303; Скржинська 2015, с. 7-8;

Fig. 23. Olbia Pontica. So-called archer coinage (inv. no. O-47 3854). AV: Demeter with a mural crown; RV: an archer. Bronze, Ø 18 mm, die axis: 12

Яйленко 2017, с. 383-401; Ionescu 2021, p. 226-231). Thus, according to Justin, the Scythians acted as relevant enemies which Zopyrion opposed, as Kyros and Dareios before him, unsuccessfully despite his army of 30,000 men. According to the ancient author, Zopyrion in his function of *praefectus Ponti* (XII 2, 16) thereby followed personal goals. He tried to foster his own fame with a war against the North Pontic riding nomads — an attempt which finally ended in the complete annihilation of his army and his death (Avram, Chiriac, Matei 2013, p. 250-251). According to Curtius Rufus (X 1, 43-45) in turn, Zopyrion as *Thraciae praepositus* was on a campaign against the Getae when he and his complete army were killed in a storm (cf. Avram, Chiriac, Matei 2013, p. 251-257). Further information on the background, the course of events or even their presence at the Borysthenes River cannot be deduced from this passage in the text. This indifferent body of source material led, among other things, to the still unanswered question if Zopyrion actually saw himself forced to act as a result of the wish to make a name for himself or if he rather followed an actual plan of conquest — be it by order of Alexander or with the goal to create an empire of his own (cf. e.g.: Vinogradov 1997b, S. 314-317; Клейменов 2012, с. 12-24; Бруяко 2017, с. 323-324; Ionescu 2021, p. 230-231).

Finally, the campaign of the Macedonian general is again shortly mentioned in the *Saturnalia* of Macrobius. Contextually, the ancient author

focuses on an episode of the campaign which is not recorded in literature anywhere else: the siege of Olbia and its successful resistance with the help of freed slaves and foreign inhabitants of the city who were in turn granted citizenship (Sat. I 11, 33). Macrobius uses this referral to Zopyrion's siege exclusively as another evidence for the necessity for extraordinary interventions in the social order which might arise under certain (war) circumstances in order to reach the implemented goals during situations troubled by war. In this way, the recipient of his thoughts undergoes a change of perspective, since now the city of Olbia and no longer the Macedonian general is the centre of observation as leading protagonist. Starting from Caesar and Augustus, who used freedmen (*voluntarii*) for their military endeavours, via this skilful recourse to the events at the gates of Olbia, the ancient author then draws a line to the past in mentioning the recruitment of 9,000 freed Spartans by Kleomenes. He thereby implies an (acceptable) legitimacy of this extraordinary course of action.

The heterogeneity and the simultaneously very comprised informative content of the written records are reflected in a varying acceptance on the part of the historic-archaeological research. Scholars prefer either the textual version of Justin or the one of Curtius Rufus — in singular cases, a textual cross-linking of different variants has been proposed in order to gain an allegedly sensible concordance with historic events (cf. e.g. Suceveanu 1966, p. 635-

644: possibly, there were two campaigns; cf. Avram, Chiriac, Matei 2013, p. 251). Thereby, events like the victorious fights against the Spartan king Agis or against Alexander, king of Epirus, which are mentioned in the text passages and, according to the ancient authors, were chronologically synchronous, played an equally important role as the reconstruction of military strategic succession (Avram, Chiriac, Matei 2013, p. 251-257). Thus, for example the question if Zopyrion had assumed his office as “*praefectus*” as successor or as predecessor of Memnon has been discussed more than once (cf. Heckel 1997, S. 197; Avram, Chiriac, Matei 2013, p. 251-252). Therefore, a time period of all in all 8–9 years for the chronology of the Zopyrion campaign can be determined. Recently, D.-T. Ionescu again resumed very pointedly that this campaign “*took place between 334 BC and 326/5 BC, and any date between those years is possible,*” (Ionescu 2021, p. 227). Despite these difficulties of an actual chronological determination, the largest part of research meanwhile speaks in favour of a dating around 331 BC, although due to different motives (cf. e.g. Iliescu 1971, p. 57-73; Vinogradov 1997a, S. 323; 1997b, S. 299-303; Avram, Chiriac, Matei 2013, p. 258; Бруяко 2017, с. 323; Яйленко 2017, с. 383). In lack of convincing alternatives, the authors of the article at hand basically follow this dating, especially since the archaeological finding in Olbia cannot mirror such a differentiation in the finer chronology adequately, and therefore a determination does not contain the danger of a misinterpretation based on this.

Beyond that, the limited meaningfulness of the literary sources even led to an alternative interpretation of the siege of “Borysthenes” mentioned by Macrobius, which in established reading is a synonym for the city of Olbia. Thus, by the end of the 20th century, V. P. Yailenko developed the thesis, which is controversially discussed still today, that the Macedonian general did not campaign ostensibly against the Milesian colonial city at the lower Buh but directed his attention primarily to one of the large Scythian fortified settlements located far from the North Pontic coastline (most recently Яйленко 2017, с. 383-401). The starting point of his considerations was, on the one hand, the campaign against the Scythians recorded *expressis verbis* by Justin and, on the other hand, the missing archaeological evidence which might point to an according siege situation in Olbia (cf. Анохин 2010, с. 40). Destructions verified by excavations in the area of the western city gate (Кръжицкий,

Лейпунская 1988, с. 21) should be understood, according to V. P. Yailenko, rather in connection with the Scythian-Macedonian conflicts between Ateas and Philipp II (around 339 BC) (Яйленко 2017, с. 385), whereas the destructions evidenced by E. I. Levi (Леви 1956, с. 112-113; 1964, с. 5-6) in the central area of the city were reinterpreted as signs of urbanisation processes (Яйленко 2017, с. 385-386). Finally, the erection of an altar for Alexander in the direct reach of Olbia (Amm. XXII 8,40) would also clearly speak against a Macedonian-Olbian hostility, which he therefore consequently rejects (Яйленко 2017, с. 386-387). These theses of Yailenko met vehement criticism, which at that time was brought forth immediately and mainly by N. O. Gavryliuk and E. V. Chernenko (Гаврилюк, Черненко 1991, с. 65-69). Therefore, they have not met wide acceptance in previous historic-archaeological research.

Finally, the remarkable size of the army commanded by Zopyrion, which Justin estimated to 30,000 men (XII 2, 16), evoked serious doubts as to the historicity of the events, since even a well-fortified Olbia could have never resisted such superior numbers (Яйленко 2017, с. 384). On the one hand, research tried an expedient by understanding the size of the army as being substantially exaggerated (e.g. Heckel 1997, S. 197; Avram, Chiriac, Matei 2013, p. 254). On the other hand, an early termination of the siege was brought up which was necessary either because of events in faraway Thrace or because of the arrival of the troops allied with Olbia at the banks of the Borysthenes (cf. Anochin, Rolle 1998, S. 844-846; Stolba 2015, p. 53; 2019, p. 524; Бруяко 2017, с. 324). Regardless of a respective preference for the suggested and partly contradictory theses, ancient tradition at least agrees on the catastrophic end of the campaign, which resulted in the complete annihilation of the army and the death of Zopyrion (Just. II 3, 4. XII 2, 17; Curt. X, 1, 45). However, the sources are again substantially too imprecise to determine the actual circumstances of the demise. As expected, there is therefore no consensus in research neither as to the way back of the Macedonian general and his troops, nor to their downfall (on this extensively see Avram, Chiriac, Matei 2013, p. 227-303).

A Siege of Olbia? — the Archaeological Findings

In connection with the question if Olbia was actually faced with such a massive siege in the third quarter of the 4th century BC, previous research focussed not only on the literary sources but

repeatedly also on the material remains from this time. Thus, V. O. Anochin and R. Rolle, in their study which appeared in 1998, introduced a small group of lead sling bullets which had been found in the close surroundings of the Milesian colonial city by non-professionals with metal detectors. Of these, only three examples featured an actual finding place with the settlements Shyroka Balka and Zakysova Balka (Anochin, Rolle 1998, S. 837-848; Анохин 2010, с. 49-50). Despite the fact that they could therefore only be roughly located, the lead bullets immediately yielded special interest in the context of the question on the historicity of the Zopyrion campaign, since one specimen features the inscription [Β]ΑΣΙΛΕ on the front side, while on the back side ΑΛΕΞΑΝ can be read (Anochin, Rolle 1998, S. 840-842; cf. Анохин 2010, с. 41-42; Stolba 2015, p. 53 with note 63). In combination with four other anepigraphic pieces in the Archaeological Museum in Odesa, including one case proven to come from the Olbian context, whereas the same is supposed for the others, the authors concluded: “*Diese Konzentration von Schleuderbleien in so naher Umgebung von Olbia und das Vorhandensein eines Fundstückes mit Namen und Titel Alexanders des Großen unter ihnen erlaubt es, mit aller Vorsicht, die Funde mit der Belagerung Olbias durch Zopyrion, einen Heerführer Alexanders, in Verbindung zu bringen.*” (Anochin, Rolle 1998, S. 843).

Analogous almond-shaped lead bullets, which early on could have been furnished with inscriptions (among them names of generals) or depictions of different kinds (Anochin, Rolle 1998, S. 839; cf. Анохин 2010, с. 48), originate from different finding places in the Dobruja. Two other pieces, which were published in an extensive study in 2013, also featured a reference to Alexander III (ΒΑΣΙΛΕΥ|ΑΛΕΞΑΝ, Avram, Chiriac, Matei 2013, p. 230, Nr. 1-2), while another object names a *strategos* Alexandros (ΣΤΡΑΤΗ|ΑΛΕΞΑΝΔ, Avram, Chiriac, Matei 2013, p. 230, Nr. 3), who the authors identify as Alexander of Lyncestis (Avram, Chiriac, Matei 2013, p. 237-238). By means of the distribution patterns researchers saw first indicators that the route of Zopyrion’s army on their way back from the North Pontic regions might have led along the Danube to the land of the Getae. The acceptance of such a thesis would offer a remarkably pragmatic possibility to combine the differing literary traditions reasonably: the unsuccessful campaign against the Scythians and the complete annihilation by the hands of the Getae (cf. Avram, Chiriac, Matei 2013, p. 257).

Comparable to the chronologically mostly coherent destructions in Nikonion (cf. Загинайло 1984, с. 78; Охотников 2000, с. 20; Sekerskaia 2001, 69. 86; 2007, p. 485-486; Banari 2003, 336), which might be directly connected with the military advance to the North Pontic coastal regions (cf. e.g. Самойлова 2009, с. 300), these extraordinary find objects are therefore understood as convincing evidence for a presence of Zopyrion “at the gates,, of Olbia — in which way ever this presence can be reconstructed in detail (e.g. Анохин 2010, с. 41-42; Stolba 2015, p. 53). Yet with good reason, a possible chronological discrepancy between the production and the usage of such sling bullets has been pointed out, which means that the lead sling bullets can be seen as a plausible indication but in themselves cannot be assessed as a final evidence (Avram, Chiriac, Matei 2013, p. 258).

Nevertheless, a combination with the up to 0.15 m high burnt layers which could be registered in the area of the western gate of the core city wall and which were dated to the time of the Macedonian-Scythian conflicts about 339 BC by V. P. Yailenko without any substantive argument (see above; Яйленко 2017, с. 384-385), really indicates a (military) crisis situation which befell Olbia in the third quarter of the 4th century BC. In addition, the stratigraphic features along the clay massif no. 566, which has seldomly been regarded in the discussions up to now, have been understood by the excavators as a clear indicator of a considerable destruction of the city gate, which makes a partial intrusion of enemy troops into the city area at this point at least thinkable (Крыжицкий, Лейпунская 1988, с. 21). The destruction layers in the area of the agora and the temenos mentioned by E. I. Levi could thereby be explained meaningfully and would not need to be forcefully explained by inner social commotions conforming to the time spirit of the Soviet research at that period (Леви 1956, с. 112-113; cf. Виноградов 1989, с. 175; Vinogradov 1997b, S. 306-307; Яйленко 2017, с. 386 с прим. 70).

The archaeological finding in the lower city area of Olbia (NGS) also seems to back up this thesis of an immediate military threat. Already at the end of the 1980s, comparable to the situation at the western gate, dense layers of yellowish clay could be revealed. Despite limited dating possibilities, they were interpreted as remains of a defensive wall partly destroyed during the siege (most recently Лейпунская 2007, с. 48-57; cf. Kryzhytskyi, Leipunskaja 2010a, p. 16; 2010b,

p. 22). Follow-up excavations conducted in 2003 yielded only a meagre small find spectrum in the area of this up to 3.8 m wide structure. However, a dating of the actual city wall in this area only to the beginning of the 3rd century BC could be determined via stratigraphic observations (Kariaka 2008, p. 179; cf. also Лейпунская 2007, с. 55-56). According to the excavators this defensive line was seemingly built “at the site of a battle” (Kariaka 2008, p. 179), which is characterised by a larger number of human bones and for which a causal connection with the city’s siege by the troops of Zopyrion was assumed. If this thesis was to be accepted, it would in fact point to a picture of Olbia being attacked at several places at once, where it came to serious battles for the city.

Finally, the research results from the Olbian *chora* should be considered in this context, which show a temporal hiatus for most of the agricultural settlements especially for the turn from the third to the last quarter of the 4th century BC (cf. e.g. Крыжицкий et al. 1989, с. 99-100; 1999, с. 113-114; Buiskykh 2006, S. 123; Vinogradov 1997b, S. 312). The synchronicity of the literarily recorded campaign and the archaeologically proved abandoning of the agricultural supply of Olbia is remarkable and would be consequent from a military point of view, since it would enable the attacker to deprive the besieged city of their basis of existence and at the same time supply the own troops (cf. Vinogradov 1997b, S. 311-312). By all means, the revival of the *chora*, which would see the biggest period of prosperity in the history of the Olbian polis in the last quarter of the 4th century BC, is another indicator for the short-term political reasons instead of those motivated by long-term global changes for the abandonment of the settlements whose inhabitants seem to have left their lands following an acute need for protection (in the direction of Olbia?).

In short, every single archaeological finding mentioned here is in itself no sufficiently convincing evidence for the historicity of the literary tradition on the Zopyrion campaign and the connected siege of Olbia. They respectively highlight different aspects of a history of events which, however, permit a multitude of interpretations due to their isolated position in space and time. Nevertheless, their meaningfulness increases enormously in immediate combination with each other, so that, in our opinion, the thesis of an actual presence of Macedonian army at the gates of the city is ultimately without alternative for the time being.

Despite the basic acceptance of this reconstruction of the historic events, we do not deem all archaeological objects which have been connected with the Zopyrion campaign in previous research to be immediately suitable for a gainful discourse on this topic. Thus, the so-called archer coin series (obv.: Demeter with mural crown; rev.: archer) might coincide chronologically with the processes described here, but a causal connection between both phenomena seems to be too speculative (fig. 23). In contrast to the destruction contexts at the critical points of the infrastructure, which immediately indicate an attack on the city, coin images do not show an immediate connection with the results and therefore provide a larger span of research theses. The suggested, very tangible interpretation as coinages from Olbia which depict the successful defence of the siege in general and, in the representation of the archers, a specific usage of archers in particular (Stolba 2015, p. 43-58; cf. 2019, p. 524-525), could on the one hand be basically appropriate. However, the short time of coinage of 3–5 years (Stolba 2015, p. 52) does not seem to do justice to such an epochal event for the city, so that, on the other hand, other, unrecorded scenarios might also be befitted an important role. In any case, a specific connection with the Zopyrion campaign does not become immediately accessible to us, which is why we deliberately do not include this special coinage, whose dating is additionally controversial, into our considerations (cf. Анохин 2011, с. 44-45, № 221-226).

The Eve of Hellenism — an Eventful Time for Olbia Pontica

The second half of the 4th century BC is — so much can undoubtedly be said based on the current archaeological findings and the literary records — a very eventful time in the history of the city of Olbia. A distinct reduction of the urban structures to the actual core city area of up to 25 ha, which in itself is now secured by a newly erected fortification system, is in this regard the most obvious indicator for a comprehensively new urban appearance (Buiskykh, Fornasier 2022, p. 223). However, in its actual details, this urban transformational process has been known for only a few years and was therefore previously not a part of the scientific discourse. The state of research accepted until recently was thus still based on the

thesis of a simply structured provisional suburb settlement which only existed for few decades and was abandoned no later than at the end of the first quarter of the 4th century BC (summarising Fornasier et al. 2017, S. 28-30. 47-48). Moreover, among all graves presented in detail here, only the extraordinary Multiple Burial 18/1974 was considered in the discussion on the historicity of the campaign of Zopyrion due to an only successively enhanced archaeological knowledge level and a limited publication activity. This is why there was a distinct shift of emphasis in favour of the written tradition in interdisciplinary research. Previously, the focus was on the — as already shown — only partially meaningful literary sources and on two epigraphic evidences, whose relevance for the topic was mainly academically advocated by Yu. G. Vinogradov alone.

Thus, the Moscow researcher referred to the fragment of an amphora which had been found in the settlement Kozyrka II in the surroundings of Olbia in 1985. It featured a multi-line inscription (inv. no. K-(II/3)/5-85), which, among other things, displays the name Zopyrion and which, according to him, should be dated to the second half of the 4th century BC on the basis of the palaeography (Vinogradov 1997a, S. 323-335). In a detailed study, Yu. G. Vinogradov reconstructed this text as a (further) proof for a social crisis situation in the polis, which had meant an additional threat for the city at the time of the siege. Therefore, obviously oppositional forces had stood as a “fifth column” on the side of Zopyrion and had acted in his sense (Vinogradov 1997a, S. 331). Some of them might have been executed for their crimes by stoning (Pit 18/1974). This “*interprétation romanesque*” (Gauthier 1998, p. 1187) has been mainly rejected in research and the inscription was read as having rather personal content instead of representing the interests of the state, as proposed by Yu. G. Vinogradov (cf. Анохин 2010, с. 40-41; Яйленко 2017, с. 399-401).

Likewise, the interpretation of the famous Kallinikos decree (IOSPE I² 25+31), which Vinogradov saw as the result of a successful fight of democratic forces in times of utter danger and which he dated to the immediate time period after the Zopyrion campaign (in detail: Виноградов 1989, с. 150-176; Vinogradov 1997b, S. 276-322. Further Vinogradov, Kryzhytskyi 1995, S. 136-137; Vinogradov 1997a, S. 324), was heavily criticised both regarding the reconstruction of the content (e.g. Robert, Robert 1984, S. 457-458

Nr. 276) and its early dating (e.g. Яйленко 2017, с. 440-449). In this specific case, the suggested reconstruction of the content again seems to be too “novel-like” and too (mis)guided by the attempt to reach a historically stringent “overall concept” (cf. Vinogradov 1997b, S. 319-320) to be really convincing — especially due to the rather isolated character of the sources.

Socio-political transformation processes can therefore not be reconstructed for the second half of the 4th century BC solely based on the literary sources quoted here, especially not in a causal connection with the Zopyrion campaign. However, considering the currently known quantitatively and qualitatively enhanced archaeological findings from the western city area of Olbia, a final synthesis seems to be gainful. In addition to the already mentioned and partly newly assessed theses, the following conclusions can be drawn in this context:

1) An analysis of the graves on the area formerly called suburb does not only unfailingly affirm the previously postulated end of existence of the western settlement territory in the 4th century BC. It can moreover concretise the start of this urban transformational process to the middle of the 4th century BC (cf. recently Buiskich, Fornasier 2022, p. 220).

2) Both within the formerly fortified area (Graves 3/1978, 1/2009 described above) and directly outside of it (e.g. in area Pivnichnyi Mys 2, Graves 7/2006 and 8/2006, cf. Ивченко, Диденко, Ланг 2006, с. 62-67) graves were created regularly from the third quarter of the 4th century BC onward. However, due to their small quantity and their seemingly rather random distribution, they do not yet testify to a systematically structured necropolis. Nevertheless, they still unambiguously point to a fundamental change in the usage of the area already during this early time period. In combination with recently published cultic structures from early Hellenistic times along the so-called western road (object 22 in the area НЕКР-4, cf. Kuzmishchev 2021, p. 198-201) it becomes increasingly apparent that the previously supposed hiatus in the archaeological finding lasting until Roman times is no longer reconcilable with the current state of knowledge.

3) The archaeological findings of the irregular burials show unambiguously that the secondarily used former settlement structures were still visible from afar and accessible, which means that the graves were consequentially created promptly after the abandonment of the structures. This is

true for public and private structures alike — e.g. the former fortification (Skeleton 1/2017), a cistern (Pit 1/1966) or a big storage pit (Grave 18/1974).

4) The four multiple burials (Pit 18/1974; Pit 1/2002; Pit 2/2006; Pit 7/2006) with their all in all 80 deceased all originate from a comparable period of time (second/third quarter of the 4th century BC). They all display corresponding characteristics of an irregular burial and in two cases (Pit 18/1974, Pit 2/2006) feature clear signs of external violence. This suggests that they are to be understood as a result of one, or possibly even several, chronologically closely consecutive, crisis situation(s) which forced the inhabitants of Olbia to act unconventionally and pragmatically. An imagined connection with the events surrounding the siege by the army of Zopyrion is suggesting because of the chronological coincidence — if we take into account the lower timeframe. However, it can in no way be verified concretely, especially if we consider that a part of these burials also may already belong to the end of the second quarter of the 4th century BC. The only known siege around the year 331 BC is set against an unknown, since not directly preserved, number of crisis situations, perhaps only on a daily basis, within the second/third quarter of a century. Each one of them would have also justified the need for irregular multiple burials. Against this background alone, the social disturbances or even riots reconstructed in detail by Vinogradov on the basis of these few sources is to be rejected in general.

If a strict connection between the irregular multiple burials and the siege cannot be verified archaeologically, we finally need to answer the question: which exact urban situation did the Macedonian general find when he and his troops arrived “at the gates” of Olbia? First, we need to emphasise again that the area in the west of Olbia was abandoned seemingly without coercion at the exact same moment (at the middle of the 4th century at the latest) when the core city was finally secured by a complex fortification system. During the extensively conducted fieldwork, no burn marks or traces of destruction were found

which would point to a forceful evacuation of the relevant western settlement area. In contrast, this process seems to have been again part of a superior planning system whose beginnings verifiably reach back to Late Archaic times (cf. Fornasier, Buisykh, Kuzmishchev 2022, p. 67-95) and whose goal it also seems to have been to provide the core city successively with all relevant urban facilities before the western area was abandoned.

In addition, the grave findings presented above show unequivocally that these former settlement structures in the west of Olbia were not completely removed or levelled yet, since the moat of the former fortification, cisterns or storage pits still existed and could therefore be used secondarily for both regular and irregular burials. In theory, it would therefore even be possible that the rampart in its basic components also still existed and that the rampart and moat system had possibly been reactivated at least rudimentarily in the course of the siege. Thus, part of the confrontations to be anticipated would not have taken place in the immediate vicinity of the core city but far away, beyond the Late Archaic fortification. As such, the up to now only selectively verified destruction contexts along the wall of the core city could be understood better. It could now be interpreted as a “second line of defence” which could not have been attacked as a whole during a siege that normally features dynamically developing battles.

Ultimately, however, this reconstruction of the dramatic events at the gates of Olbia also remains speculation, as unequivocal proofs are still missing. The irregular graves discussed here cohesively for the first time cannot change this fact. The analysis of the relevant burials from the former settlement area does enable us at least — as shown above — to gain a new academically substantiated access to the urban transformational process from the middle of the 4th century BC onward, which was to shape the cityscape of the Milesian colony for centuries to come.

Table 1. Graves in the area to the west of the core city of Olbia, previously enclosed by a Late Archaic fortification

In the area to the west of the core city, formerly enclosed by the late Archaic fortification, a total of 285 graves were investigated during various excavation campaigns (1964-2017). 165 graves, which are listed below, could be dated during the excavations. The grave findings of the 4th century BC discussed in more detail in the text are highlighted in grey.

The following abbreviations are used: cent. = century; Pl. = Plateau; PM 1 = Pivnichnyi Mys 1; S. = Southern

Number	Area	Dating	Literature
1964/3	Pl. II	1 st cent. AD	Козуб 1964, c. 4-9
1964/6	Pl. II	2 nd —3 rd cent. AD	Козуб 1964, c. 9-10
1964/10	Pl. II	2 nd cent. AD	Козуб 1964, c. 10-11
1964/11	Pl. II	1 st cent. AD	Козуб 1964, c. 11-12
1964/12	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1964, c. 12
1965/6	Pl. I	2 nd cent. AD	Козуб 1965, c. 10-12
1965/7	Pl. III	3 rd cent. AD	Козуб 1965, c. 12
1965/8	Pl. III	1 st cent. AD	Козуб 1965, c. 12-14
1966/pit 1	Pl. II	4 th cent. BC	Козуб 1967a, c. 7-9
1966/1	Pl. III	2 nd —3 rd cent. AD	Козуб 1966, c. 6; Козуб 1967b, c. 210
1966/2	Pl. III	2 nd —1 st cent. BC	Козуб 1966, c. 6-7; Козуб 1967b, c. 210
1966/5	Pl. III	2 nd —1 st cent. BC	Козуб 1966, c. 7; Козуб 1967b, c. 210
1966/6	Pl. III	1 st cent. AD	Козуб 1966, c. 7-8; Козуб 1967b, c. 210
1966/8	Pl. III	2 nd —1 st cent. BC	Козуб 1966, 9; c. Козуб 1967b, c. 210
1967/1	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1967a, c. 12
1967/2	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1967a, c. 12
1967/3	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1967a, c. 12-13; Козуб 1968b, 135. c. 138
1967/4	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1967a, c. 13; Козуб 1968b, 135. c. 138
1967/7	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1967a, 1 c. 4-15; Козуб 1968b, 135. c. 138
1967/8	Pl. II	2 nd cent. AD	Козуб 1967a, 1 c. 5-16. Козуб 1968a, c. 139
1967/9	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1967a, 1 c. 6; Козуб 1968b, 135. c. 138
1967/10	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1967a, c. 16-17
1968/1	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1968a, c. 7-8
1968/2	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1968a, c. 8
1968/3	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1968a, c. 8-9
1968/4	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1968a, c. 9-10; Козуб 1971b, 175
1968/5	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1968a, c. 10; Козуб 1971b, 175
1968/6	Pl. II	1 st cent. BC—1 st cent. AD	Козуб 1968a, c. 10; Козуб 1971b, 175
1968/7	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1968a, 1 c. 0-12
1968/8	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1968a, c. 12.
1968/9	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1968a, c. 12.
1969/7	Pl. II	1 st cent. BC—1 st cent. AD	Козуб 1969, c. 15
1971/2	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1971a, c. 9
1971/5	Pl. III	1 st cent. AD	Козуб 1971a, c. 10-14
1971/6	Pl. III	1 st cent. AD	Козуб 1971a, c. 10-14
1972/2	Pl. III	1 st (?) cent. AD	Козуб 1972, c. 5
1972/4	Pl. III	1 st (?) cent. AD	Козуб 1972, c. 5
1972/5	Pl. III	1 st (?) cent. AD	Козуб 1972, c. 6
1972/6	Pl. III	1 st cent. BC—1 st cent. AD	Козуб 1972, c. 6
1973/1	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, c. 21

Number	Area	Dating	Literature
1973/2	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 21
1973/3	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 21
1973/4	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 21-22
1973/5	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 22
1973/6	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 22
1973/7	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 22-23
1973/8	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 23
1973/9	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 23
1973/10	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 23
1973/11	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 24-25
1973/12	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 25
1973/13	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 25-26
1973/14	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 26
1973/15	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 26
1973/17	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 26
1973/18	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 27
1973/19	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 27-28
1973/20	Pl. S.	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 28-29
1973/21	Pl. II	1 st cent. AD	Козуб 1973, с. 29-30
1973/22	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 30
1973/23	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, с. 30
1973/24	Pl. III	1 st cent. AD	Козуб 1973, с. 30-33
1973/25	Pl. S.	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1973, 33
1974/pit 18	Pl. III	4 th cent. BC.	Козуб 1974, с. 26-28
1974/1	Pl. III	2 nd cent. BC	Козуб 1974, с. 28-29
1974/2	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб 1974, с. 29-30
1974/3	Pl. III	1 st cent. AD	Козуб 1974, с. 30
1974/4	Pl. III	2 nd cent. AD	Козуб 1974, с. 30
1974/5	Pl. II	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1974, с. 31-34
1978/2	Pl. III	1 st —2 nd (?) cent. AD	Козуб 1978, с. 8
1978/3	Pl. III	4 th cent. BC	Козуб 1978, с. 8
1978/5	Pl. III	2 nd cent. AD	Козуб 1978, с. 9-10
1978/6	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1978, с. 10-11
1979/1	Pl. III	1 st cent. BC—2 nd cent. AD	Козуб 1979с, с. 18
1979/2	Pl. III	1 st cent. BC—2 nd cent. AD	Козуб 1979с, с. 18
1979/3	Pl. III	1 st cent. BC—2 nd cent. AD	Козуб 1979с, с. 18-20
1979/5	Pl. III	1 st cent. BC—2 nd cent. AD	Козуб 1979с, с. 20-21
1979/6	Pl. III	1 st cent. BC—2 nd cent. AD	Козуб 1979с, с. 21
1979/7	Pl. III	1 st cent. BC—2 nd cent. AD	Козуб 1979с, с. 21-22
1979/8	Pl. III	1 st cent. BC—2 nd cent. AD	Козуб 1979с, с. 22
1979/9	Pl. III	1 st cent. BC—2 nd cent. AD	Козуб 1979с, с. 22
1979/10	Pl. III	1 st cent. BC—2 nd cent. AD	Козуб 1979с, с. 23-25
1979/11	Pl. III	1 st cent. BC—2 nd cent. AD	Козуб 1979с, с. 25-28
1979/12	Pl. III	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1979с, с. 28
1982/1	Zaiacha Gully	1 st —2 nd cent. AD	Козуб, Папанова 1982, с. 16
1982/2	Zaiacha Gully	1 st —2 nd cent. AD	Козуб, Папанова 1982, с. 17
1982/3	Pl. S.	2 nd cent. AD	Козуб, Папанова 1982, с. 17

Number	Area	Dating	Literature
1982/4	Pl. S.	1 st (?) cent. AD	Козуб, Папанова 1982, с. 17-18
1982/7	Pl. S.	1 st —2 nd cent. AD	Козуб, Папанова 1982, с. 18-19
1983/2	Pl. S.	1 st —2 nd cent. AD	Козуб, Папанова 1983, с. 12-15
1983/3	Zaiacha Gully	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1983, с. 15-16
1983/5	Zaiacha Gully	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1983, с. 16
1983/6	Zaiacha Gully	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1983, с. 17-18
1983/10	Pl. S.	2 nd —1 st cent. BC	Козуб, Папанова 1983, с. 19-23
1983/11	Zaiacha Gully	2 nd —1 st cent. BC	Козуб, Папанова 1983, с. 23
1983/12	Zaiacha Gully	1 st (?) cent. AD	Козуб, Папанова 1983, с. 23-26
1985/1	Pl. S.	3 rd cent. AD	Козуб, Папанова 1985, с. 2
1985/2	Pl. S.	2 nd —1 st cent. BC	Козуб, Папанова 1985, с. 2-4
1985/4	Pl. S.	3 rd cent. AD	Козуб, Папанова 1985, с. 5
1986/1	Pl. S.	1 st —2 nd cent. AD	Козуб, Папанова 1986, с. 23-24
1986/2	Pl. S.	1 st —2 nd cent. AD	Козуб, Папанова 1986, с. 24-26
1986/3	Pl. S.	2 nd —3 rd cent. AD	Козуб, Папанова 1986, с. 26
1986/4	Pl. S.	1 st —2 nd cent. AD	Козуб, Папанова 1986, с. 27
1986/5	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1986, с. 27
1986/6	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1986, с. 27-28
1986/7	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1986, с. 28-29
1986/9	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1986, с. 29-31
1986/10	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1986, с. 31-33
1986/13	Pl. S.	1 st cent. BC—1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1986, с. 34-35
1987/1	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1987, с. 25
1987/2	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1987, с. 26
1987/3	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1987, с. 27
1987/4	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1987, с. 28
1987/5	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1987, с. 29
1987/6	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1987, с. 30
1987/7	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1987, с. 31
1987/8	Pl. S.	1 st cent. BC—1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1987, с. 32
1987/9	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1987, с. 33-34
1987/10	Pl. S.	1 st cent. BC—1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1987, с. 35
1987/12	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1987, с. 36
1987/13	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1987, с. 38
1987/14	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1987, с. 39
1987/18	Pl. S.	1 st —2 nd cent. AD	Козуб, Папанова 1987, с. 43
1988/1	Pl. S.	1 st —2 nd cent. AD	Козуб, Папанова 1988, с. 8-11
1988/2	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1988, с. 11-12
1988/3	Pl. S.	1 st —2 nd cent. AD	Козуб, Папанова 1988, с. 13
1988/4	Pl. S.	1 st cent. AD	Козуб, Папанова 1988, с. 13
1994/5	Pl. I	3 rd cent. AD	Козуб 1994, с. 7
1995/4	Pl. I	2 nd cent. AD	Козуб 1995, с. 16-17
1996/1	Pl. I	1 st cent. AD	Козуб 1997, с. 25-26
1996/2	Pl. I	1 st cent. AD	Козуб 1997, с. 26-30
1996/5	Pl. I	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1997, с. 31
1999/2	Pl. I	1 st cent. AD	Козуб 1999, с. 7-8
1999/6	PM 1	1 st —2 nd cent. AD	Козуб 1999, с. 11-12; Козуб 2000, с. 23

Number	Area	Dating	Literature
2000/6	PM 1	Roman	Козуб 2000, с. 22
2000/7	PM 1	Roman	Козуб 2000, с. 22-23; Козуб, Стоянов 2001, с. 14-15
2001/5	PM 1	1 st —2 nd cent. AD	Козуб, Стоянов 2001, с. 12-13
2001/6	PM 1	1 st —2 nd cent. AD	Козуб, Стоянов 2001, с. 13
2001/7	PM 1	1 st —2 nd cent. AD	Козуб, Стоянов 2001, с. 13-14
2002/1	PM 1	4 th cent. BC	Козуб et al. 2002, с. 9-10
2002/2	PM 1	1 st —2 nd cent. AD	Козуб et al. 2002, с. 10
2002/5	PM 1	Roman	Козуб et al. 2002, с. 12
2002/6	PM 1	1 st —2 nd cent. AD	Козуб et al. 2002, с. 12-13; Козуб et al. 2005, с. 14
2003/6	PM 1	1 st —2 nd cent. AD	Козуб et al. 2003, с. 17-24
2005/1	PM 1	1 st —2 nd cent. AD	Козуб et al. 2005, с. 14-23
2005/1a	PM 1	1 st —2 nd cent. AD	Козуб et al. 2005, с. 23-25
2005/2	PM 1	2 nd cent. AD	Козуб et al. 2005, с. 25-27
2005/12	PM 1	3 rd cent. BC	Козуб et al. 2005, с. 37-38; Ивченко et al. 2006, с. 34-37
2005/14	PM 1	3 rd —2 nd cent. BC	Козуб et al. 2005, с. 39-43
2006/pit 2	PM 1	4 th cent. BC	Ивченко et al. 2006, с. 6-14
2006/pit 7	PM 1	4 th (?) cent. BC	Ивченко et al. 2006, с. 23-25
2006/8	PM 1	2 nd —4 th cent. AD	Ивченко et al. 2006, с. 37-40
2006/1	PM 1	after the 4 th cent. BC	Ивченко et al. 2006, с. 21-22. 37
2007/2	PM 1	1 st cent. BC	Ивченко et al. 2007, с. 27-32; Ивченко 2008, с. 15-17
2007/3	PM 1	1 st cent. AD	Ивченко et al. 2007, с. 32-38
2007/4	PM 1	1 st cent. BC	Ивченко et al. 2007, с. 38-39; Ивченко 2008, с. 17-19
2007/11	PM 1	4 th (?) cent. BC	Ивченко et al. 2007, с. 24-25
2008/6	PM 1	2 nd —1 st cent. BC	Ивченко 2008, с. 19-26; Ивченко 2009, с. 23-25
2009/1	SM 1	4 th cent. BC	Ивченко 2009, с. 25
2009/2	PM 1	2 nd cent. BC	Ивченко 2009, с. 25-27
2009/4	PM 1	2 nd —3 rd cent. AD	Ивченко 2009, с. 27-31
2010/1	PM 1	4 th cent. BC	Ивченко 2010, с. 17
2010/2	PM 1	3 rd —2 nd cent. BC	Ивченко 2010, с. 17-25; Ивченко 2011, с. 15-16
2013/11	PM 1	2 nd cent. BC	Ивченко 2013, с. 62-79
2017/object 6	НЕКР-7	4 th cent. BC	Буйских, Форнасье, Кузьмищев 2017, с. 33. 37-39; 2019, с. 154

Алексеева, Е. М. 1978. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Т. 2. Свод археологических источников, Г 1—12. Москва: Наука.

Анохин, В. А. 2010. *Материалы, исследования и заметки по археологии и нумизматике*. Киев: Издательский дом «Стилос».

Анохин, В. А. 2011. *Античные монеты северного Причерноморья. Каталог*. Киев: Издательский дом «Стилос».

Буйских, А. В. 2011. Краснолощенные рыбные блюда из Ольвии. *Боспорские исследования*, 25, с. 242-264.

Буйских, А. В., Форнасье, Й., Кузьмищев, А. Г. 2017. *Отчет о раскопках на участке «Некрополь-7» в Ольвии в 2017 г.* Научный архив Института археологии НАН Украины, ф. 64, 2017/126.

Буйських, А., Форнасьє, Й., Кузьмищев, О. 2019. Дослідження ольвійського передмістя. В: Болтрик Ю. В. (гол. ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* Київ: ІА НАН України, с. 152-154.

Бруяко, И. В. 2017. Македония и Скифия — история длиной в десятилетие. *Античный мир и археология*, 18, с. 317-329.

Вдовиченко, И. И., Рыжов, С. Г., Жесткова, Г. И. 2019. *Античная расписная керамика Херсонеса Таврического из раскопок С. Г. Рыжова в 1976–2011 годах*. Севастополь: Альбатрос.

Виноградов, Ю. Г. 1989. *Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование*. Москва: Наука.

Гаврилюк, Н. А. Черненко, Е. В. 1991. «Скифский поход» Зопириона. В: Гаврилов А. В. (ред.). *Проблемы археологии Северного Причерноморья: к 100-летию основания Херсонского музея древностей*. Херсон: [б./в.], с. 65-69.

Загинайло, А. Г. 1984. Открытие оборонительной стены в Никонии (предварительное сообщение). В: *Новые археологические исследования на Одессчине. Сборник научных трудов*. Киев: Наукова думка, с. 74-79.

Ивченко, А. В. 2008. *Отчет о раскопках некрополя Ольвии в 2008 г.* Научный архив Института археологии НАН Украины, ф. 64, 2008/200.

Ивченко, А. В. 2009. *Отчет о раскопках некрополя Ольвии в 2009 г.* Научный архив Института археологии НАН Украины, ф. 64, 2009/59.

- Ивченко, А. В. 2010. *Отчет о раскопках и разведках на территории предместья и некрополя Ольвии в 2010 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2010/181.
- Ивченко, А. В. 2011. *Отчет о раскопках на территории предместья и некрополя Ольвии в 2011 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2011/15.
- Ивченко, А. В. 2012. *Отчет о раскопках на территории некрополя и предместья Ольвии в 2012 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2012/116.
- Ивченко, А. В. 2013. *Отчет о раскопках на территории некрополя и предместья Ольвии в 2013 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2013/21в.
- Ивченко, А. В., Диденко, С. В. 2007. Раскопки на участках «Северный мыс 1» и «Северный мыс 2» некрополя Ольвии в 2006 г. В: Гаврилюк, Н. А. (ред.). *Археологичні дослідження в Україні в 2005–2007 рр.* Київ, Запоріжжя: Дике поле, с. 195-198.
- Ивченко, А. В., Диденко, С. В., Ланг, Е. А. 2006. *Отчет о раскопках некрополя и предместья Ольвии в 2006 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2006/50.
- Ивченко, А. В., Диденко, С. В., Ланг, Е. А. 2007. *Отчет о раскопках некрополя и предместья Ольвии в 2007 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2007/71.
- Кац, В. И. 2007. Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения). *Боспорские исследования*, 18, Симферополь, Керчь.
- Клейменов, А. А. 2012. К вопросу о северопричерноморских планах Александра Македонского. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. История. Политология. Экономика. Информатика*, 1 (120), 21, с. 12-24.
- Козуб, Ю. И. 1964. *Отчет о раскопках некрополя Ольвии в 1964 году.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1964/12.
- Козуб, Ю. И. 1965. *Отчет о раскопках территории ольвийского некрополя в 1965 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1965/8.
- Козуб, Ю. И. 1966. *Отчет о раскопках территории ольвийского некрополя за 1966 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1966/20.
- Козуб, Ю. И. 1967а. *Отчет о раскопках западного района Ольвии в 1967 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1967/7а.
- Козуб, Ю. И. 1967б. Раскопки в Ольвии. *Археологические открытия 1966 года.* Москва: Наука, с. 207-210.
- Козуб, Ю. И. 1968а. *Отчет о раскопках западной окрестности Ольвии в 1968 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1968/12б.
- Козуб, Ю. И. 1968б. Раскопки на территории Некрополя Ольвии. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.* Киев: Наукова думка, с. 135-139.
- Козуб, Ю. И. 1969. *Отчет о раскопках территории Ольвии к западу от Заячьей балки (некрополь и поселение) в 1969 году.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1969/17б.
- Козуб, Ю. И. 1971а. *Отчет о раскопках западного предградья Ольвии (поселение и некрополь) в 1971 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1971/20е.
- Козуб, Ю. И. 1971б. Раскопки западной окрестности Ольвии. В: Толочко П. П. (ред.). *Археологические исследования на Украине в 1968 г.* Киев: Наукова думка, с. 172-175.
- Козуб, Ю. И. 1972. *Отчет о работе загородного отряда Ольвийской экспедиции по изучению некрополя в 1972 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1972/26а.
- Козуб, Ю. И. 1973. *Отчет о работе загородного отряда Ольвийской экспедиции по изучению некрополя в 1973 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1973/13в.
- Козуб, Ю. И. 1974. *Отчет о работе Загородного отряда Ольвийской экспедиции в 1974 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1974/26а
- Козуб, Ю. И. 1975а. *Отчет о работе Загородного отряда Ольвийской экспедиции в 1974 году.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1975/21г.
- Козуб, Ю. И. 1975б. Раскопки предместья и некрополя Ольвии. В: Рыбаков, Б. А. (гл. ред.). *Археологические открытия 1974 года.* Москва: Наука, с. 295-296.
- Козуб, Ю. И. 1978. *Отчет о работе Загородного отряда Ольвийской экспедиции в 1978 году.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1978/21е.
- Козуб, Ю. И. 1979а. Предместье Ольвии. В: Пиотровский Б.Б. (ред.). *Проблемы античной истории и культуры. Доклады XIV международной конференции античников социалистических стран «Эйрене» II.* Ереван: Издательство АН Армянской ССР, с. 316-325.
- Козуб, Ю. И. 1979б. Предмістя Ольвії. *Археологія*, 29, с. 3-34.
- Козуб, Ю. И. 1979с. *Отчет о раскопках предместья и некрополя в 1979 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1979/17.
- Козуб, Ю. И. 1984. Историческая топография некрополя Ольвии. В: Крыжицкий, С. Д. (гл. ред.). *Античная культура Северного Причерноморья. Сборник научных трудов.* Киев: Наукова думка, с. 156-173.
- Козуб, Ю. И. 1994. *Отчет о раскопках в Ольвии в 1994 году.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1994/1.
- Козуб, Ю. И. 1995. *Отчет о раскопках предместья и некрополя Ольвии в 1995 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1995/1а.
- Козуб, Ю. И. 1997. *Отчет о раскопках предградья и некрополя Ольвии в 1996 и 1997 гг.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1997/1в.
- Козуб, Ю. И. 1999. *Отчет о раскопках предместья и некрополя Ольвии в 1999 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1999/а-в.
- Козуб, Ю. И. 2000. *Отчет о раскопках предградья и некрополя Ольвии в 2000 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2000/1а.
- Козуб, Ю. И. 2003. Розкопки передмістя та некрополя Ольвії в 2002 р. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологичні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* Київ: Шлях, с. 123-125.
- Козуб, Ю. И., Папанова, В. А. 1982. *Отчет о раскопках предместья и некрополя Ольвии в 1982 году.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1982/23а.
- Козуб, Ю. И., Папанова, В. А. 1983. *Отчет о раскопках предградья и некрополя Ольвии в 1983 году.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1983/31б.
- Козуб, Ю. И., Папанова, В. А. 1985. *Отчет о раскопках некрополя и предместья Ольвии в 1985 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1985/25б.
- Козуб, Ю. И., Папанова, В. А. 1986. *Отчет о раскопках предградья и некрополя Ольвии в 1986 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1986/5г.
- Козуб, Ю. И., Папанова, В. А. 1987. *Отчет о раскопках предградья и некрополя Ольвии в 1987 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1987/8г.
- Козуб, Ю. И., Папанова, В. А. 1988. *Отчет о раскопках предградья и некрополя Ольвии в 1988 году.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1988/7в.
- Козуб, Ю. И., Стоянов, Р. В., 2001. *Отчёт о полевых работах на территории предградья и некрополя Ольвии*

в 2001 г. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2001/123.

Козуб, Ю. І., Хомчик, М. А., Тупчиєнко, М. П., Ланг, С. О. 2002. *Звіт про розкопки передмістя, святилища та некрополя Ольвії на західній околиці в 2002 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2002/142.

Козуб, Ю. І., Тупчиєнко, М. П., Івченко, А. В., Ланг, С. О. 2003. *Звіт про розкопки передмістя та некрополя Ольвії в 2003 році.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2003/159.

Козуб, Ю. І., Івченко, А. В., Ланг, С. О. 2004. *Звіт про розкопки некрополя та передмістя Ольвії в 2004 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2004/169.

Козуб, Ю. І., Івченко, А. В., Диденко, С. В., Ланг, Е. А. 2005. *Отчет о раскопках некрополя и предместья Ольвии в 2005 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2005/42.

Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Бураков, А. В., Отрешко, В. М. 1989. *Сельская округа Ольвии.* Киев: Наукова думка.

Корпусова, В. Н. 1983. *Некрополь Золотое. К этнокультурной истории европейского Боспора.* Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д., Лейпунская, Н. А. 1988. Комплекс западных ворот Ольвии. В: Анохин, В. А. (ред.). *Античные древности Северного Причерноморья. Сборник научных трудов.* Киев: Наукова думка, с. 10-32.

Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скржинская, М. В., Анохин, В. А. 1999. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье.* Киев: Институт археологии НАН Украины.

Леви, Е. И. 1956. *Ольвийская агора.* В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.), *Ольвия и нижнее Побужье в античную эпоху.* Материалы и исследования по археологии, 50. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, с. 35-118.

Леви, Е. И. 1964. *Итоги раскопок Ольвийского теменоса и агоры (1951—1960 гг.).* В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.), *Ольвия. Теменос и агора.* Москва; Ленинград: Наука, с. 5-26.

Лейпунская, Н. А. 2007. К вопросу об оборонительных сооружениях в Нижнем городе Ольвии (предварительные итоги работ). *Боспорские исследования*, 17, с. 48-57.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила.* Київ: Наукова думка.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье: типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре.* Москва; Саратов: «Киммериды»; Издательство Саратовского университета.

Монахов, С. Ю., Федосеев, Н. Ф. 2013. Заметки по локализации керамической тары. IV: амфоры Икоса. *Античный мир и археология*, 16, с. 255-266.

Монахов, С. Ю., Кузнецова, Е. В., Чистов, Д. Е., Чурекова, Н. Б. 2019. *Античная амфорная коллекция Государственного Эрмитажа VI–II вв. до н.э.: Каталог.* Саратов: Амирит.

Охотников, С. Б. 2000. *Греческие колонии Нижнего Поднепровья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.).* Одесса: Ивлия.

Самойлова, Т. Л. 1993. Поход Зопириона и Северо-Западное Причерноморье. В: Ванчугов, В. П. (ред.). *Древности Причерноморских степей,* Киев: Наукова думка, с. 46-51.

Самойлова, Т. Л. 2009. Македония и Нижнее Поднепровье в доримскую эпоху (контакты, конфликты, последствия). In: Zanoci, A., Arnăuț, T., Băț, M. (Hrsg.). *Studia archaeologiae et historiae antiquae,* Chișinău, p. 295-306.

Скржинська, М. В. 2015. Захист території Ольвії та Херсонеса в V–I ст. до н. е. *Український історичний журнал*, 6, с. 4-12.

Хмелевский, Д. Н. 2016. Свинцовые изделия некрополя и предместья Ольвии (возвышенность на западном склоне Заячьей балки). *Емінак*, 4 (16), с. 169-177.

Федосеев, Н. Ф. 2016. *Керамические клейма. Гераклея Понтийская.* Т. 2, Керчь: Соло-Рич.

Шейко, І. М. 2015. *Світильники Ольвії (кінець VII ст. до н. е. — I ст. н. е.).* Дисертація к. і. н. Інститут Археології НАН України.

Яйленко, В. П. 2017. *История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. — VII в. н. э.* Санкт-Петербург: Нестор-История.

Anochin, V. A., Rolle, R. 1998. Griechische Schleuderbleie bei den Mauern von Olbia. In: Rolle, R., Schmidt, K., Docter, R. F. (Hrsg.). *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 837-848.

Alexandru, N., Alexiu, Al., Colesniuc, S., Constantin, R., Ionescu, M., Radu, L., Ungureanu, M. 2018. *Callatis. Cercetări arheologice (1993–2018).* Constanța: Ex Ponto.

Avram, A., Chiriac, C., Matei, I. 2013. Balles de fronde grecques en pays Gète et ailleur. Sur les traces de Zopyrion dans le bas Danube. *Revue Archéologique*, 2, p. 227-304.

Banari, V. 2003. *Die Beziehungen von Griechen und Barbaren im nordwestlichen Pontos-Gebiet. Untersuchungen zu Handels- und Warenaustausch vom 7. bis 3. Jh. v. Chr. auf Grundlage der archäologischen Funde und schriftlichen Quellen im Nordwesten des Schwarzen Meeres.* Dissertation online. URL: <http://ub-madoc.bib.uni-mannheim.de/853> (12.06.2023).

Buiskykh, S. B. 2006. Die Chora des pontischen Olbia: Die Hauptetappen der räumlich-strukturellen Entwicklung. In: Guldager Bilde, P., Stolba, V. F. (eds.). *Surveying the Greek Chora. Black Sea Region in a Comparative Perspective.* Black Sea Studies, 4. Aarhus, p. 115-139.

Buiskykh, A. V., Ivchenko, A. V. 2021. The Necropolis of Olbia Pontica in the 6th and 5th Centuries BCE. New Data on the Territorial Development. In: Fornasier, J., Buiskich, A. V. (Hrsg.). *An den Ufern des Bug. Deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike im Kontext internationaler Forschungen zu antiken Migrationsprozessen.* Frankfurter Archäologische Schriften, 42. Bonn, S. 155-184.

Buiskikh, A. V., Fornasier, J. 2022. The City Versus Its Suburb: The Spatial Development of Pontic Olbia. *Ancient Civilization from Scythia to Siberia*, 28, p. 195-228.

Fornasier, J., Buiskykh, A. V. 2021. Ansichten einer (Vor-)Stadt. Die griechische Schwarzmeerkolonie Olbia im Spiegel deutsch-ukrainischer Forschungen. In: Fornasier, J., Buiskich, A. V. (Hrsg.). *An den Ufern des Bug. Deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike im Kontext internationaler Forschungen zu antiken Migrationsprozessen.* Frankfurter Archäologische Schriften, 42. Bonn, S. 203-227.

Fornasier, J., Buiskykh, A. V. 2023. Skythisch-olbische (Kultur-)Kontakte im 5. Jahrhundert v. Chr. — ein altes Problem neu betrachtet. In: Pankau, Cl., Baitinger, H., Stobbe, A. (Hrsg.). *Ein Schwabe in der Welt. Festschrift für Rüdiger Krause zu seinem 65. Geburtstag.* Frankfurter Archäologische Schriften, 46. Bonn, S. 101-114.

Fornasier, J., Buiskykh, A. V., Kuzmiščev, A. G. 2018. Ein Stadtbild im Wandel. Neue Ergebnisse eines deutsch-ukrainischen Forschungsprojektes aus der griechischen Kolonie Olbia Pontike. *Das Altertum*, 62, 2017 (2018), S. 241-270.

Fornasier, J., Buiskykh, A. V., Kuzmiščev, A. G., Patzelt, A., Helfert, M., Kratzsch, N. 2017. Vor den Toren der Stadt. Deutsch-ukrainische Forschungen in der Vorstadt von Olbia Pontike. *Archäologischer Anzeiger*, 1, S. 19-61.

Fornasier, J., Buiskykh, A. V., Kuzmishchev, O. H. 2022. Urban Planning with Divine Protection? On the Location of (Sub-)Urban Sanctuaries in Olbia Pontica in the Archaic-Classical Period. *Arheologia*, 2, p. 67-95.

- Furtwängler, A. E. 1980. Zur Deutung der Obeloi im Lichte samischer Neufunde. In: Cahn, H. A., Simon, E. (Hrsg.). *TAINIA. Roland Hampe zum 70. Geburtstag am 2. Dezember 1978 dargebracht von Mitarbeitern, Schülern und Freunden*. Mainz: Philipp von Zabern, S. 81-98.
- Gauthier, Ph. 1998. À propos de l'ouvrage de Jurij G. Vinogradov, *Pontische Studien* (information). In: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 142e année, 4, p. 1185-1188.
- Haarer, P. 2000. *Obeloi and Iron in Archaic Greece*. PhD thesis: University of Oxford.
- Heckel, W. 1997. Commentary. In: Justin. *Epitome of The Philippic History of Pompeius Trogus, Vol. 1: Books 11-12: Alexander the Great*. Transl. and app. by Yardley, J. C. Clarendon Ancient History Series. Oxford: Oxford University Press.
- Heymans, E. D. 2021. *The Origins of Money in the Iron Age Mediterranean World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Iliescu, Vi. 1971. Campania strategului Zopyrion la Dunărea-de-Jos. *Pontica*, 4, 1971, p. 57-73.
- Ionescu, D.-T. 2021. Alexander of Macedon, Pharasmanes of Choresm and Zopyrion: the Impossible Alliance. In: Tsatskheladze G. R., Avram, A., Hargrave, J. (eds.). *The Greeks and Romans in the Black Sea and the Importance of the Pontic Region for the Graeco-Roman World (7th Century BC–5th Century AD). 20 Years on (1997–2017). Proceedings of the Sixth International Congress on Black Sea Antiquities (Constanta, 18–22 September 2017)*. Oxford: Archaeopress Archaeology, p. 226-231.
- Jordanov, K. 1997. Zopyrion en Thrace et en Scythie. In: Roman Petre (ed.). *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology*, vol. 1. Bucharest: Institutul Român de Tracologie, p. 70-79.
- Kariaka, A. V. 2008. The Defense Wall in the Northern Part of the Lower City of Olbia Pontike. In: Bilde, P. G., Petersen, J. H. (eds.), *Meetings of Cultures in the Black Sea Region: between Conflict and Coexistence*. Black Sea Studies 8. Aarhus: Aarhus University Press, p. 163-180.
- Kuzmishchev, A. G. 2021. Results from the 'HEKP-4' Area. Updated Chronology and Construction Phases. In: Fornasier, J., Bujskich, A. V. (Hrsg.). *An den Ufern des Bug. Deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike im Kontext internationaler Forschungen zu antiken Migrationsprozessen*. Frankfurter Archäologische Schriften, 42. Bonn, S. 185-202.
- Kryzhytskyi, S. D., Leipunskaiia, N. I. 2010a. The Lower City and Sector NGS: History of Research. In: Leipunskaiia, N. A., Bilde, P. G., Højte, J. M., Krapivina, V. V., Kryzhytskyi, S. D. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. Black Sea Studies 13. Aarhus: University Press, p. 13-18.
- Kryzhytskyi, S. D., Leipunskaiia, N. I. 2010b. The Main Stages of Development of Building Activity in the Lower City. In: Leipunskaiia, N. A., Bilde, P. G., Højte, J. M., Krapivina, V. V., Kryzhytskyi, S. D. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. Black Sea Studies 13. Aarhus: University Press, p. 19-24.
- Robert, J., Robert, L. 1984. Bulletin épigraphique. *Revue des Études Grecques*, t. 97, fasc. 462-464, juillet-décembre, p. 419-522.
- Sekerskaia, N. M. 2001. Nikonion. In: Tsatskheladze G. R. (ed.). *North Pontic Archaeology. Recent Discoveries and Studies*. Colloquia Pontica 6. Leiden, Boston, Köln: Brill, p. 67-90.
- Sekerskaia, N. M. 2007. The Ancient City of Nikonion In: Grammenos, D. V., Petropoulos, E. K. (eds.). *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, 2, 1. Oxford: Archaeopress, p. 471-506.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.* The Athenian Agora XII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Stolba, V. F. 2015. "Archers" of the Blessed City: City's Deliverance in the Coinage of Early Hellenistic Olbia. *Notae Numismaticae*, 10, p. 43-58.
- Stolba, V. F. 2019. Images with Meaning: Early Hellenistic Coin Typology of Olbia Pontike. In: Cojocaru V. et al. (eds.). *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion*. Cluj-Napoca: Mega, p. 523-541.
- Suceveanu, A. 1966. A ipoteză despre Zopyrion. *Studii și cercetări de istorie veche*, 17, p. 635-644.
- Tsatskheladze, G. R., Vnukov, S. Y. 1992. Colchian Amphorae: Typology, Chronology, and Aspects of Production. *The Annual of the British School at Athens*, 87, p. 357-386.
- Vinogradov, Ju. G., Kryzhytskyi, S. D. 1995. *Olbia. Eine altgriechische Stadt im Nordwestlichen Schwarzmeerraum*. Mnemosyne. Suppl. 149. Leiden; New York; Cologne: Brill.
- Vinogradov, Iu. G. 1997a. Eine neue Quelle zum Zopyrion-Zug. In: Vinogradov Iu. G., Heinen, H. (Hrsg.). *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. Mainz: Philipp von Zabern, S. 323-335.
- Vinogradov, Iu. G. 1997b. Kallinikos, Sohn des Euxenos: Probleme der politischen sowie der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Olbias in der zweiten Hälfte des IV. Jahrhunderts v. Chr. In: Vinogradov Ju. G., Heinen, H. (Hrsg.). *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. Mainz: Philipp von Zabern, S. 276-322.
- Vnukov, S. Y. 2011. "Colchian" Amphorae from Abkhazia. In: Tzochev, Ch., Stoyanov, T., Bozovka, A. (eds.). *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Acts of the International Round Table held in Kiten, Nessebar and Sredetz, September 26-30, 2007*. PATABS II. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, National Archaeological Institute with Museum, p. 271-314.

Й. Форнасьє¹, А. В. Івченко², О. Г. Кузьміщев³

¹Професор, доктор, Інститут історії мистецтва і археології Європи, Галле-Вімтенбергський університет імені Мартина Лютера, Німеччина, ORCID: 0000-0002-1660-8251, jochen.fornasier@altertum.uni-halle.de

²Молодий науковий співробітник відділу античної археології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0001-7496-4281, comandor_a@ukr.net

³Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу античної археології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-2718-7111, a.kuzm@ukr.net

ПОХОВАННЯ ПОМЕРЛИХ НА НЕЩОДАВНО ПОКИНУТИХ ТЕРИТОРІЯХ ПОСЕЛЕННЯ — СВДЧЕННЯ ОБЛОГИ ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ ЗОПІРІОНОМ?

Статтю присвячено поточним результатам українсько-німецького спільного проєкту, що проводить дослідження в Ольвії Понтійській з історії містобудування стародавнього міста з 2014 р. Основу увагу приділено похованням IV століття до н.е. З 1960-х років вони були виявлені в районі на захід від основного міста, яке спочатку використовувалося під житлову забудову і було оточене укріпленням. До сьогодні ці поховання були недостатньо опубліковані. Вони, вочевидь,

знаменують процес глибокої трансформації міського розвитку з середини IV ст. до н.е. та додатково проливають нове світло на історію тогочасних подій. Так, у межах колишніх поселенських структур виявлено кілька множинних поховань, у яких померлі були покладені без інвентаря та переважно у нетипових позах. Ці колишні поселенські структури: рів укріплення, побудований в пізньоархаїчний період, цистерна або навіть господарські ями – мали, таким чином, бути ще достатньо і майже цілком видимими під час їх вторинного використання. З одного боку, ці знахідки свідчать про те, що могили мали бути закладені відразу після того, як західна частина міста була занедбана. З іншого боку, (прагматичне) використання таких різноманітних споруд, які ще функціонували, схоже, не вказує на наявність у цей час звичайного некрополя в цьому районі.

У багатьох випадках на кістках вдалося зафіксувати зовнішні пошкодження, що свідчить про надзвичайну кризову ситуацію. У попередніх дослідженнях ця криза вже пов'язувалась з облогою Ольвії македонським полководцем Зопіріоном, що відображено в літературі. Збіг у часі військової кризи в Ольвії (331 р. до н. е.) з появою за міською брамою нестандартних масових поховань дійсно вражає. Однак конкретний зв'язок між цими явищами дотепер було встановлено без достатнього розгляду матеріальних доказів. Мета цієї статті, таким чином, полягає в тому, щоб розглянути обґрунтованість запропонованої тези про причинно-наслідковий зв'язок на підставі відомих археологічних знахідок, які тут уперше докладно представлені.

К е у в о р д с: Нижнє Побужжя, Ольвія Понтіїська, античний період, Зопіріон, облога міста, просторовий розвиток.

References

- Alekseeva, E. M. 1978. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Т. 2. Svod arkhеologicheskikh istochnikov, G 1—12. Moskva: Nauka.
- Anokhin, V. A. 2010. *Materialy, issledovaniia i zametki po arkhеologii i numizmatike*. Kyiv: Izdatelskii dom “Stilos”.
- Anokhin, V. A. 2011. *Antichnye monety severnogo Prichernomoria. Katalog*. Kyiv: Izdatelskii dom “Stilos”.
- Buiskykh, A. V. 2011. Red Glazed Fish Dishes from Olbia. *Bosporskie issledovaniia*, 25, p. 242-264.
- Buiskykh, A. V., Fornasie, J., Kuzmishchev, A. G. 2017. *Otchet o raskopkakh na uchastke “Nekropol-7” v Olvii v 2017 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2017/126.
- Buiskykh, A. V., Fornasie, J., Kuzmishchev, O. G. 2019. Doslidzhennia olviiskoho predmestia. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkhеologichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 152-154.
- Bruiaiko, I. V. 2017. Macedonia and Scythia – History Long of Ten Years. *Antichnyi mir i arkhеologiia*, 18, p. 317-329, <https://doi.org/10.18500/0320-961x-2017-18-317-329>.
- Vdovichenko, I. I., Ryzhov, S. G., Zhestkova, G. I. 2019. *Antichnaia raspisnaia keramika Khersonesa Tavricheskogo iz raskopok S.G. Ryzhova v 1976–2011 godakh*. Sevastopol: Albatros.
- Vinogradov, Iu. G. 1989. *Politicheskaiia istoriia Olviiskogo polisa VII–I vv. do n. e. Istoriko-epigraficheskoe issledovanie*. Moskva: Nauka.
- Gavryliuk, N. A. Chernenko, E. V. 1991. “Skifskii pokhod” Zopiriona. In: Gavrilov A. V. (red.). *Problemy arkhеologii Severnogo Prichernomoria: k 100-letiiu osnovaniia Khersonskogo muzeia drevnostei*. Kherson: [b./v.], p. 65-69.
- Zaginailo, A. G. 1984. Otkrytie oboronitelnoi steny v Nikonii (predvaritelnoe soobshchenie). In: *Novye arkhеologicheskie issledovaniia na Odeschine. Sbornik nauchnykh trudov*. Kyiv: Naukova dumka, p. 74-79.
- Ivchenko, A. V. 2008. *Otchet o raskopkakh nekropolia Olvii v 2008 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2008/200.
- Ivchenko, A. V. 2009. *Otchet o raskopkakh nekropolia Olvii v 2009 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2009/59.
- Ivchenko, A. V. 2010. *Otchet o raskopkakh i razvedkakh na territorii predmestia i nekropolia Olvii v 2010 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2010/181.
- Ivchenko, A. V. 2011. *Otchet o raskopkakh na territorii predmestia i nekropolia Olvii v 2011 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2011/15.
- Ivchenko, A. V. 2012. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia i predmestia Olvii v 2012 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2012/116.
- Ivchenko, A. V. 2013. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia i predmestia Olvii v 2013 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2013/21b.
- Ivchenko, A. V., Didenko, S. V. 2007. Raskopki na uchastkakh “Severnii mys 1” i “Severnii mys 2” nekropolia Olvii v 2006 g. In: Gavryliuk, N. A. (ed.). *Arkhеologichni doslidzhennia v Ukraini v 2005–2007 rr.* Kyiv; Zaporizhzhia: Dyke pole, p. 195-198.
- Ivchenko, A. V., Didenko, S. V., Lang, E. A. 2006. *Otchet o raskopkakh nekropolia i predmestia Olvii v 2006 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2006/50.
- Ivchenko, A. V., Didenko, S. V., Lang, E. A. 2007. *Otchet o raskopkakh nekropolia i predmestia Olvii v 2007 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2007/71.
- Kats, V. I. 2007. Greek ceramic stamps of classical and hellenistic epoch (Complex research result). *Bosporskie issledovaniia*, 18, Simferopol, Kerch.
- Kleimenov, A. A. 2012. K voprosu o severoprichernomorskikh planakh Aleksandra Makedonskogo. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorii. Politologii. Ekonomika. Informatika*, 1 (120), 21, p. 12-24.

- Kozub, Iu. I. 1964. *Otchet o raskopkakh nekropolia Olvii v 1964 godu*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1964/12.
- Kozub, Iu. I. 1965. *Otchet o raskopkakh territorii olviiskogo nekropolia v 1965 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1965/8.
- Kozub, Iu. I. 1966. *Otchet o raskopkakh territorii Olviiskogo nekropolia za 1966 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1966/20.
- Kozub, Iu. I. 1967a. *Otchet o raskopkakh zapadnogo raiona Olvii v 1967 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1967/7a.
- Kozub, Iu. I. 1967b. *Raskopki v Olvii. Arkheologicheskie otkrytiia 1966 g.* Moskva: Nauka, p. 207-210.
- Kozub, Iu. I. 1968a. *Otchet o raskopkakh zapadnoi okrestnosti Olvii v 1968 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1968/126.
- Kozub, Iu. I. 1968b. *Raskopki na territorii Nekropolia Olvii. Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.* Kyiv: Naukova dumka, p. 135-139.
- Kozub, Iu. I. 1969. *Otchet o raskopkakh territorii Olvii k zapadu ot Zaiachei balki (nekropol i poselenie) v 1969 godu.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1969/176.
- Kozub, Iu. I. 1971a. *Otchet o raskopkakh zapadnogo predgradia Olvii (poselenie i nekropol) v 1971 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1971/20e.
- Kozub, Iu. I. 1971b. *Raskopki zapadnoi okrestnosti Olvii*. V: Tolochko P. P. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968 goda*. Kyiv: Naukova dumka, p. 172-175.
- Kozub, Iu. I. 1972. *Otchet o rabote zagorodnogo otriada Olviiskoi ekspeditsii po izucheniiu nekropolia v 1972 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1972/26a.
- Kozub, Iu. I. 1973. *Otchet o rabote zagorodnogo otriada Olviiskoi ekspeditsii v 1974 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1974/26a.
- Kozub, Iu. I. 1974. *Otchet o rabote Zagorodnogo otriada Olviiskoi ekspeditsii po izucheniiu nekropolia v 1973 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1973/13b.
- Kozub, Iu. I. 1975a. *Otchet o rabote Zagorodnogo otriada Olviiskoi ekspeditsii v 1974 godu.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1975/21h.
- Kozub, Iu. I. 1975b. *Raskopki predmestia i nekropolia Olvii*. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia 1974 goda*. Moskva: Nauka, p. 295-296.
- Kozub, Iu. I. 1978. *Otchet o rabote Zagorodnogo otriada Olviiskoi ekspeditsii v 1978 godu.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1978/21e.
- Kozub, Iu. I. 1979a. *Predmeste Olvii*. V: Piotrovskii B.B. (ed.). *Problemy antichnoi istorii i kultury. Doklady XIV mezhdunarodnoi konferentsii antichnikov sotsialisticheskikh stran «Eirene» II*. Erevan: Izdatelstvo AN Armianskoi SSR, p. 316-325.
- Kozub, Yu. I. 1979b. *Peredmestia Olvii. Arheologia*, 29, p. 3-34.
- Kozub, Iu. I. 1979c. *Otchet o raskopkakh predmestia i nekropolia v 1979 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1979/17.
- Kozub, Iu. I. 1984. *Istoricheskaia topografiia nekropolia Olvii*. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Antichnaia kultura Severnogo Prichernomoria. Sbornik nauchnykh trudov*. Kyiv: Naukova dumka, p. 156-173.
- Kozub, Iu. I. 1994. *Otchet o raskopkakh v Olvii v 1994 godu.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1994/1.
- Kozub, Iu. I. 1995. *Otchet o raskopkakh predmestia i nekropolia Olvii v 1995 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1995/1a.
- Kozub, Iu. I. 1997. *Otchet o raskopkakh predradia i nekropolia Olvii v 1996 i 1997 gg.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1997/1b.
- Kozub, Iu. I. 1999. *Otchet o raskopkakh predmestia i nekropolia Olvii v 1999 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1999/a-b.
- Kozub, Iu. I. 2000. *Otchet o raskopkakh predgradia i nekropolia Olvii v 2000 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2000/1a.
- Kozub, Yu. I. 2003. *Rozkopky peredmestia ta nekropolia Olvii v 2002 r.* In: Havryliuk, N. O. (ed.) *Arkheolohichni vidkrytiia v Ukraini 2001–2002 rr.* Kyiv: IA NAN Ukrainy; Shliakh, p. 123-125.
- Kozub, Iu. I., Papanova, V. A. 1982. *Otchet o raskopkakh predmestia i nekropolia Olvii v 1982 godu.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1982/23a.
- Kozub, Iu. I., Papanova, V. A. 1983. *Otchet o raskopkakh predgradia i nekropolia Olvii v 1983 godu.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1983/316.
- Kozub, Iu. I., Papanova, V. A. 1985. *Otchet o raskopkakh nekropolia i predmestia Olvii v 1985 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1985/256.
- Kozub, Iu. I., Papanova, V. A. 1986. *Otchet o raskopkakh predgradia i nekropolia Olvii v 1986 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1986/5r.
- Kozub, Iu. I., Papanova, V. A. 1987. *Otchet o raskopkakh predgradia i nekropolia Olvii v 1987 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1987/8r.
- Kozub, Iu. I., Papanova, V. A. 1988. *Otchet o raskopkakh predgradia i nekropolia Olvii v 1988 godu.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1988/7b.
- Kozub, Iu. I., Stoianov, R. V., 2001. *Otchet o polevykh rabotakh na territorii predgradia i nekropolia Olvii v 2001 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2001/123.

- Kozub, Yu. I., Khomchuk, M. A., Tupchiienko, M. P., Lanh, Ye. O. 2002. *Zvit pro rozkopky peredmistia, sviatylyshcha ta nekropolia Olvii na zakhidnii okolytsi v 2002 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2002/142.
- Kozub, Yu. I., Tupchiienko, M. P., Ivchenko, A. V., Lanh, Ye. O. 2003. *Zvit pro rozkopky peredmistia ta nekropolia Olvii v 2003 rotsi.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2003/159.
- Kozub, Yu. I., Ivchenko, A. V., Lanh, Ye. O. 2004. *Zvit pro rozkopky nekropolia ta peredmistia Olvii v 2004 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2004/169.
- Kozub, Yu. I., Ivchenko, A. V., Didenko, S. V., Lang, E. A. 2005. *Otchet o raskopkakh nekropolia i predmistia Olvii v 2005 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2005/42.
- Kryzhitskyi, S. D., Buiskykh, S. B., Burakov, A. V., Otreshko, V. M. 1989. *Selskaia okruga Olvii.* Kyiv: Naukova dumka.
- Korpusova, V. N. 1983. *Nekropol Zolotoe. K etnokulturnoi istorii evropeiskogo Bospora.* Kyiv: Naukova dumka.
- Kryzhitskii, S. D., Leipunskaia, N. A. 1988. Kompleks zapadnykh vorot Olvii. In: Anokhin, V. A. (ed.). *Antichnye drevnosti Severnogo Prichernomoria. Sbornik nauchnykh trudov.* Kyiv: Naukova dumka, p. 10-32.
- Kryzhitskii, S. D., Rusiaeva, A. S., Krapivina, V. V., Leipunskaia, N. A., Skrzhyńska, M. V., Anokhin, V. A. 1999. *Olvii. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomore.* Kiev.
- Levi, E. I. 1956. Olviiskaia agora. In: Gaidukevich, V. F. (ed.), *Olvii i nizhnee Pobuzhe v antichnuu epokhu.* MIA 50. Moskva, Leningrad, p. 35-118.
- Levi, E. I. 1964. Itogi raskopok Olviiskogo temenosa i agory (1951—1960 gg.). In: Gaidukevich, V. F. (ed.), *Olvii. Temenos i agora.* Moskva, Leningrad: Nauka, p. 5-26.
- Leipunskaia, N. A. 2007. K voprosu ob oboronitelnykh sooruzheniiakh v Nizhnem gorode Olvii (predvaritelnye itogi rabot). *Bosporskie issledovaniia*, 17, p. 48-57.
- Mozolevskiy, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla.* Kyiv: Naukova dumka.
- Monakhov, S. Iu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomore: tipologii amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare.* Moskva; Saratov: “Kimmerida”; Izdatelstvo Saratovskogo universiteta.
- Monakhov, S. Iu., Fedoseev, N. F. 2013. Notes to Localization of ceramic Containers. IV: Amphoras of Ikos. *Antichnyi mir i arkheologiya*, 16, p. 255-266.
- Monakhov, S. Iu., Kuznetsova, E. V., Chistov, D. E., Churekova, N. B. 2019. *The ancient amphorae collection of The State Hermitage Museum 6th – 2th c. BC Catalogue.* Saratov: Amirit.
- Okhotnikov, S. B. 2000. *Grecheskie kolonii Nizhnego Podnestrovia (VI v. do n. e. – IV v. n. e.).* Odessa: Ivliia.
- Samoilova, T. L. 1993. Pokhod Zopiriona i Severo-Zapadnoe Prichernomore. In: Vanchugov, V. P. (ed.). *Drevnosti Prichernomorskikh stepei*, Kyiv: Naukova dumka, p. 46-51.
- Samoilova, T. L. 2009. Makedoniia i Nizhnee Podnestrovo v dorimskuiu epokhu (kontakty, konflikty, posledstviia). In: Zanoci, A., Arnaut, T., Băţ, M. (Hrsg.). *Studia archeologiae et historiae antiquae*, Chişinău, p. 295-306.
- Skrzhynska, M. V. 2015. Defense of Olbia and Chersonesus Areas in 5–1 Centuries B.C. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, p. 4-12.
- Khmelevskii, D. 2016. Lead sheet necropolis suburbs of Olbia (hill on the west slope of the Hare beams). *Eminak*, 4 (16), p. 169-177.
- Fedoseev, N. F. 2016. *Ceramic Stamps. Heraclea Pontica.* Vol. 2., Kerch: Solo-Rich.
- Sheiko, I. M. 2015. *Svitylhyky Olvii (kinets VII st. do n. e. — I st. n. e.).* Dysertatsiia k. i. n. Instytut Arkheolohii NAN Ukrainy.
- Iailenko, V. P. 2017. *Istoriia i epigrafika Olvii, Khersonesa i Bospora VII v. do n. e. — VII v. n. e.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.
- Anochin, V. A., Rolle, R. 1998. Griechische Schleuderbleie bei den Mauern von Olbia. In: Rolle, R., Schmidt, K., Docter, R. F. (Hrsg.). *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 837-848.
- Alexandru, N., Alexiu, Al., Colesniuc, S., Constantin, R., Ionescu, M., Radu, L., Ungureanu, M. 2018. Callatis. Cercetări arheologice (1993–2018). Constanța: Ex Ponto.
- Avram, A., Chiriac, C., Matei, I. 2013. *Balles de fronde grecques en pays Gète et ailleur. Sur les traces de Zopyrion dans le bas Danube.* Revue Archéologique, 2, p. 227-304, <https://doi.org/10.3917/arch.132.0227>.
- Banari, V. 2003. *Die Beziehungen von Griechen und Barbaren im nordwestlichen Pontos-Gebiet. Untersuchungen zu Handels- und Warenaustausch vom 7. bis 3. Jh. v. Chr. auf Grundlage der archäologischen Funde und schriftlichen Quellen im Nordwesten des Schwarzen Meeres.* Dissertation online. URL: <http://ub-madoc.bib.uni-mannheim.de/853> (12.06.2023).
- Buiskykh, S. B. 2006. Die Chora des pontischen Olbia: Die Hauptetappen der räumlich-strukturellen Entwicklung. In: Guldager Bilde, P., Stolba, V. F. (eds.). *Surveying the Greek Chora. Black Sea Region in a Comparative Perspective.* Black Sea Studies, 4. Aarhus, p. 115-139.
- Buiskykh, A. V., Ivchenko, A. V. 2021. The Necropolis of Olbia Pontica in the 6th and 5th Centuries BCE. New Data on the Territorial Development. In: Fornasier, J., Buiskich, A. V. (Hrsg.). *An den Ufern des Bug. Deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike im Kontext internationaler Forschungen zu antiken Migrationsprozessen.* Frankfurter Archäologische Schriften, 42. Bonn, S. 155-184.
- Buiskikh, A. V., Fornasier, J. 2022. The City Versus Its Suburb: The Spatial Development of Pontic Olbia. *Ancient Civilization from Scythia to Siberia*, 28, p. 195-228, <https://doi.org/10.1163/15700577-20221406>.
- Fornasier, J., Buiskykh, A. V. 2021. Ansichten einer (Vor-)Stadt. Die griechische Schwarzmeerkolonie Olbia im Spiegel deutsch-ukrainischer Forschungen. In: Fornasier, J., Buiskich, A. V. (Hrsg.). *An den Ufern des Bug. Deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike im Kontext internationaler Forschungen zu antiken Migrationsprozessen.* Frankfurter Archäologische Schriften, 42. Bonn, S. 203-227.
- Fornasier, J., Buiskich, A. V. 2023. Skythisch-olbische (Kultur-)Kontakte im 5. Jahrhundert v. Chr. — ein altes Problem neu betrachtet. In: Pankau, Cl., Baitinger, H., Stobbe, A. (Hrsg.). *Ein Schwabe in der Welt. Festschrift für Rüdiger Krause zu seinem 65. Geburtstag.* Frankfurter Archäologische Schriften, 46. Bonn, S. 101-114.

- Fornasier, J., Buiskykh, A. V., Kuzmiščev, A. G. 2018. Ein Stadtbild im Wandel. Neue Ergebnisse eines deutsch-ukrainischen Forschungsprojektes aus der griechischen Kolonie Olbia Pontike. *Das Altertum*, 62, 2017 (2018), S. 241-270.
- Fornasier, J., Buiskykh, A. V., Kuzmiščev, A. G., Patzelt, A., Helfert, M., Kratzsch, N. 2017. Vor den Toren der Stadt. Deutsch-ukrainische Forschungen in der Vorstadt von Olbia Pontike. *Archäologischer Anzeiger*, 1, S. 19-61.
- Fornasier, J., Buiskykh, A. V., Kuzmishchev, O. H. 2022. Urban Planning with Divine Protection? On the Location of (Sub-) Urban Sanctuaries in Olbia Pontica in the Archaic-Classical Period, *Arheologia*, 2, p. 67-95, <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.067>.
- Furtwängler, A. E. 1980. Zur Deutung der Obeloi im Lichte samischer Neufunde. In: Cahn, H. A., Simon, E. (Hrsg.). *TAINIA. Roland Hampe zum 70. Geburtstag am 2. Dezember 1978 dargebracht von Mitarbeitern, Schülern und Freunden*. Mainz: Philipp von Zabern, S. 81-98.
- Gauthier, Ph. 1998. À propos de l'ouvrage de Jurij G. Vinogradov, Pontische Studien (information). In: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 142e année, 4, p. 1185-1188.
- Haarer, P. 2000. *Obeloi and Iron in Archaic Greece*. PhD thesis. University of Oxford.
- Heckel, W. 1997. Commentary. In: Justin. *Epitome of The Philippic History of Pompeius Trogus, Vol. 1: Books 11–12: Alexander the Great*. Transl. and app. by Yardley, J. C. Clarendon Ancient History Series, Oxford: Oxford University Press.
- Heymans, E. D. 2021. *The Origins of Money in the Iron Age Mediterranean World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Iliescu, Vl. 1971. Campania strategului Zopyrion la Dunărea-de-Jos. *Pontica*, 4, 1971, p. 57-73, <https://doi.org/10.2307/j.ctv1p-drqhw.35>.
- Ionescu, D.-T. 2021. Alexander of Macedon, Pharasmanes of Chozerm and Zopyrion: the Impossible Alliance. In: Tsatskhladze G. R., Avram, A., Hargrave, J. (eds.). *The Greeks and Romans in the Black Sea and the Importance of the Pontic Region for the Graeco-Roman World (7th Century BC – 5th Century AD). 20 Years on (1997–2017). Proceedings of the Sixth International Congress on Black Sea Antiquities (Constanta, 18–22 September 2017)*. Oxford: Archaeopress Archaeology, p. 226-231.
- Jordanov, K. 1997. Zopyrion en Thrace et en Scythie. In: Roman Petre (ed.). *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology*, vol. 1. Bucharest: Institutul Român de Tracologie, p. 70-79.
- Kariaka, A. V. 2008. The Defense Wall in the Northern Part of the Lower City of Olbia Pontike. In: Bilde, P. G., Petersen, J. H. (eds.), *Meetings of Cultures in the Black Sea Region: between Conflict and Coexistence*. Black Sea Studies 8. Aarhus: Aarhus University Press, p. 163-180.
- Kuzmishchev, A. G. 2021. Results from the 'HEKP-4' Area. Updated Chronology and Construction Phases. In: Fornasier, J., Bujskich, A. V. (Hrsg.). *An den Ufern des Bug. Deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike im Kontext internationaler Forschungen zu antiken Migrationsprozessen*. Frankfurter Archäologische Schriften, 42. Bonn, S. 185-202.
- Kryzhytskyi, S. D., Leipunskaiia, N. I. 2010a. The Lower City and Sector NGS: History of Research. In: Leipunskaiia, N. A., Bilde, P. G., Munk Højte, J., Krapivina, V. V., Kryzhytskyi, S. D. (eds.), *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. Black Sea Studies 13. Aarhus: University Press, p. 13-18.
- Kryzhytskyi, S. D., Leipunskaiia, N. I. 2010b. The Main Stages of Development of Building Activity in the Lower City. In: Leipunskaiia, N. A., Bilde, P. G., Højte, J. M., Krapivina, V. V., Kryzhytskyi, S. D. (eds.), *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. Black Sea Studies 13. Aarhus: University Press, p. 19-24.
- Robert, J., Robert, L. 1984. Bulletin épigraphique. *Revue des Études Grecques*, t. 97, fasc. 462-464, juillet-décembre, p. 419-522.
- Sekerskaia, N. M. 2001. Nikonion. In: Tsatskhladze G. R. (ed.). *North Pontic Archaeology. Recent Discoveries and Studies*. Colloquia Pontica 6. Leiden, Boston, Köln: Brill, p. 67-90.
- Sekerskaia, N. M. 2007. The Ancient City of Nikonion In: Grammenos, D. V., Petropoulos, E. K. (eds.). *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, 2,1. Oxford: Archaeopress, p. 471-506.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.* The Athenian Agora XII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Stolba, V. F. 2015. "Archers, of the Blessed City: City's Deliverance in the Coinage of Early Hellenistic Olbia. *Notae Numismaticae*, 10, p. 43-58.
- Stolba, V. F. 2019. Images with Meaning: Early Hellenistic Coin Typology of Olbia Pontike. In: Cojocar V. et al. (eds.). *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion*. Cluj-Napoca: Mega, p. 523-541.
- Suceveanu, A. 1966. A ipoteză despre Zopyrion. *Studii și cercetări de istorie veche*, 17, p. 635-644.
- Tsatskhladze, G. R., Vnukov, S. Y. 1992. Colchian Amphorae: Typology, Chronology, and Aspects of Production. *The Annual of the British School at Athens*, 87, p. 357-386.
- Vinogradov, Ju. G., Kryzhytskyi, S. D. 1995. *Olbia. Eine altgriechische Stadt im Nordwestlichen Schwarzmeerraum*. Mnemosyne. Suppl. 149. Leiden; New York; Cologne: Brill.
- Vinogradov, Iu. G. 1997a. Eine neue Quelle zum Zopyrion-Zug. In: Vinogradov, Iu. G., Heinen, H. (Hrsg.). *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. Mainz: Philipp von Zabern, S. 323-335.
- Vinogradov, Iu. G. 1997b. Kallinikos, Sohn des Euxenos: Probleme der politischen sowie der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Olbias in der zweiten Hälfte des IV. Jahrhunderts v. Chr. In: Vinogradov, Ju. G., Heinen, H. (Hrsg.). *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. Mainz: Philipp von Zabern, S. 276-322.
- Vnukov, S. Y. 2011. "Colchean" Amphorae from Abkhazia. In: Tzochev, Ch., Stoyanov, T., Bozovka, A. (eds.), *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Acts of the International Round Table held in Kiten, Nessebar and Sredetz, September 26–30, 2007. PATABS II*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, National Archaeological Institute with Museum, p. 271-314.

© Л. І. БАБЕНКО* 2024

ЧОРТОМЛИЦЬКА АМФОРА ЯК МОДИФІКАЦІЯ ЗОЛОТИХ «ВОРВОРОК»: СКІФСЬКА ТРАДИЦІЯ У СКЛАДОВІЙ ШЕДЕВРУ ГРЕКО-СКІФСЬКОЇ ТОРЕВТИКИ

У статті обґрунтовано походження чортотлицької срібної амфори як своєрідної ускладненої модифікації золотих конусів та запропоновано декілька можливих варіантів функціонального призначення останніх: як лійок, мірила об'єму або пристрою для проціджування вина.

Ключові слова: чортотлицька амфора, конус, скіфи, нектораль із Товстої Могили, сома, хаома, амріта.

Серед скіфської матеріальної культури є чимало категорій, щодо визначення функціонального призначення яких науковці не мають однозначності. Як приклад можна назвати наперш, що, попри очевидний культовий характер, вирізняються доволі строкатим розмаїттям запропонованих дослідниками варіантів можливого їх застосування у вжитку. Іноді додаткову аргументацію на користь тієї чи іншої гіпотези можуть дати, здавалося б, другорядні деталі. Так, діжко-, яйце- чи грушеподібна форма бубонців наперш IV ст. до н.е. насправді моделює рослинний бутон, що свідчить на користь тлумачення древіків, увінчаних напершам, як своєрідних символів світового дерева (Бабенко 2022, с. 189-211).

Ще більше версій можливого функціонального призначення запропоновано стосовно не менш загадкової категорії скіфської культури, за якою в науковому обігу закріпилася назва золотих «ворворок» чи «конусів». За підрахунками Ю. Б. Полідовича, на цей час відомо 26 задокументованих знахідок, які походять із 19 комплексів Північного Причорномор'я і Приазов'я, Середнього Подоння, Північного Кавказу та Південного Приуралля (Полідович 2023, с. 257). Усередині вибірки ці предмети вирізняються розмірами, конфігурацією, відсутністю або наявністю декору тощо.

Серед іншого, особливості археологічного контексту та образотворчі пам'ятки (насамперед зображення на кам'яних статуях) свідчать про ймовірний конструктивний, функціональний чи семантичний зв'язок щонайменше частини «конусів» із горитами чи сагайдаками (Полідович 2023, с. 257-261), що вплинуло і на запропоновані дослідниками версії можливої їх використання. Таким чином, у тих чи інших золотих «ворворках» або «конусах» воліли бачити різні конструктивні елементи горитів — деталі дна, «умбони» чи «обтяжувачі» (Черненко 1981, с. 55-62; Ольховский, Евдокимов 1994, с. 27, 32, 33, 34, 35, 39, 73; Яблонский 2009; 2013, с. 27, 82), або ж віддавали перевагу символічній інтерпретації — сакральній (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 45, 158-159, прим. 59) чи соціальною, як маркеру престижності (Шульга 2010, с. 102), а також трактували як елемент декору (Алексеев 2012, с. 121) (докладніше див. Полідович 2023, с. 257-261).

Утім, контекст знахідок, розміри та будова окремих «конусів» виходять за межі можливої їх зв'язку лише з футлярами для стріл, що зумовило появу низки інших тлумачень функціонального призначення предметів цього кола. Окрім універсальних визначень на кшталт «предмети невідомого призначення» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 98, 99; Мелюкова 1989, с. 64) чи «ритуальні предмети» (Кубышев, Симоненко 1991, с. 77; Болтрик 1996, с. 108; Легранд 1998, с. 95; Мец 2008, с. 43; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 34), у них бачили частину парадного головного убору (як варіант «шолому») (Лесков 1968, с. 160; Мирошина 1989, с. 109; Моруженко 1992, с. 70, 73; Яценко 1993, с. 320; Кравец 2002, с. 27; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 43, 153; Клочко 2009, с. 179-181; 2011, с. 48-50; Савостина 2014; Лукьяшко 2017, с. 13); ковпаки для китиць — прикрас кінського убору (Придик 1914, с. 109; Ар-

* БАБЕНКО Леонід Іванович — старший науковий співробітник відділу археології, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, ORCID: 0000-0002-5498-9278, babenkolnd@gmail.com

тамонов 1966, с. 28; Пузикова 1995, с. 12, 25; 2017, с. 79; Савченко 2009, с. 287; Гуляев 2009, с. 120; 2019, с. 180-184; Фиалко 2005, с. 412-414; Могилов 2008, с. 85; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 36); наверсія штандарта або жезла (Лесков 1968, с. 160; Ковалева, Мухопад 1982, с. 101; Кубишев, Ковальов 1994, с. 143, 144; Королькова 1995, с. 87; Пузикова 1995, с. 25; Мец 2008, с. 44; Бутягин, Виноградов 2014, с. 84; Мурзин 2018, с. 135); «футляри» для зберігання скальпів (Рябова, Черняков 2002а; 2002б; 2002с; 2003); курильниці (Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 301-302) тощо (докладніше див. Полідович 2023, с. 261-266).

У контексті запропонованих надалі міркувань особливу увагу привертають тлумачення можливого використання «конусів» чи «ворворок» як посуду. Декілька дослідників вважали чашами або фіалами навіть конуси, безпосередньо пов'язані з горитами (Шульц, Навротский 1973, с. 194, 196, 199; Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 300). Незважаючи на велику кількість противників такого ототожнення (перелік див. Полідович 2023, с. 266), конуси раз по раз зіставляли з різними категоріями посуду не тільки за подібністю форми (Древности... 1872, с. 63; Алексеева 1973, с. 252; Дзис-Райко 1983, с. 66, 175; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 38, 155), але й через їх стрижневе функціональне призначення як посуду для різних випадків ритуального узливання (Кубишев, Ковальов 1994, с. 144; Кравец 2002, с. 27).

Найґрунтовніше можливе використання «конусів» як ритуального посуду дослідив Ю. Б. Полідович. Доцільно коротко викласти обстоювані дослідником положення. На його думку, ворворки мали принаймні дві лінії розвитку в часі, що супроводжувалися трансформацією їх розмірів та функціонального призначення, результатом чого стало застосування ворворок як посуду під час різних ритуалів. Непрямі свідчення вказаної функції дослідник бачить і в наративних джерелах, зокрема «Історії» Геродота, де чаша-φιάλη згадана серед небесних дарів в одній із генеалогічних легенд, а також як прикраса поясу та підношення на похороні царя (Herod. IV. 5.3; 10; 71.4).

Можливе використання ворворок як посуду підтверджує виявлення деяких із них у складі «сервізних» наборів (Братолубівський та 1-й Філіповський кургани). Зближує золоті «кону-

си-ворворки» з коштовним посудом і використання їх у декорі «верхівки» рослинних образів, зазвичай розеток. Розташування на посуді зображень долілиць при наповненні їх рідиною та подальшому узливанні розглядається як наслідок впливу традиції використання в певних ритуалах «перевернутих композицій». Власне і форма «конусів», на думку Ю. Б. Полідовича, якнайкраще підходила для ритуалів узливання — предмети було зручно утримувати в руці, витік рідини легко перекривався пальцем, а конічна форма викликала вихровий витік, якому також надавалось сакральне значення. Декор Братолубівського конусу зі сценами шматування дослідник пов'язує із залученням предмета до ритуалів жертвопринесення, а знахідки золотих ворворок у чоловічих похованнях з озброєнням — до військових ритуалів, зокрема жертвоприношень Аресові, під час яких полоненим перед стратою поливали голову вином (Herod. IV, 62.3) (Полідович 2023, с. 268).

Багато із запропонованих Ю. Б. Полідовичем положень можна верифікувати, якщо додати до вибірки «конусів» чи «ворворок» ще один предмет, але його належність до цього кола виробів потребує додаткової аргументації. Ідеться про добре відому і, здавалося б, всебічно вивчену срібну з позолотою амфору або вазу з кургану Чортотлик.

Амфора разом зі срібним тазом та черпаком входила до складу культового «сервізу», виявленого розкопками 1863 р. в північно-західній камері Центральної гробниці Чортотлика, поряд із похованням «цариці». Загальна висота амфори становить 90 см, діаметр найбільшого розширення тулуба 40 см, об'єм приблизно 25 л, вага — 10,784 кг. Яйцеподібної форми тулуб амфори складений із двох конусів — високого нижнього та низького верхнього, з'єднаних між собою широкими основами. До верхньої частини приєднане високе горло з грибовидними вінцями та двома боковими ручками. У нижній частині тулуба, установленого на кільцевий піддон, розміщені три носики-зливи — бокові у вигляді левових голівок, центральний — у вигляді протоми Пегаса. У горло амфори вставлене ситечко. Схожі ситечка, прикриті носиками-зливами, просвердлені в нижній частині тулуба. Художнє оформлення тулуба амфори репрезентоване трьома фризами, на кожному з яких відтворено окремий сюжет, зверху донизу — сцени шматування оленів грифонами, сцени «конярства» та в'юнкий рос-

линний орнамент, пожвавлений зображеннями птахів різних видів (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 120-123, 174, кат. 91).

З моменту свого відкриття амфора привернула до себе увагу дослідників, які передусім вподобали тлумачення змісту сцен «конярства» на середньому фризі. Свої думки з цього приводу висловив відкривач амфори І. Є. Забелін, а також Л. Е. Стефани, О. С. Лаппо-Данилевський, Н. П. Кондаков та І. І. Толстой, О. Бенндорф, Л. Віардо, Е. Г. Міннз, М. І. Ростовцев та багато інших дослідників¹. Додатковий поштовх і новий напрям для розуміння значення як сцен середнього фриза, так і всієї композиції чортмлицької амфори надало відкриття золотої пекторалі у Товстій Могилі, коли до порівняння композицій чи сюжетів двох шедеврів торевтики долучилося чимало дослідників (Історіографічний огляд див.: Бабенко 2021, с. 121-133).

Однак майже виняткова увага спочатку саме до змісту сцен конярства, а згодом до тричастинної структури композиції дещо загмарила низку інших аспектів вивчення амфори, які б сприяли більш глибокому її розумінню. Певну роль відіграла уявна схожість посудини з гаданим прототипом — власне давньогрецькими амфорами, на що звернули увагу вже від початку її дослідження (Стефани 1865, с. 12; Древности... 1872, с. 101; Толстой, Кондаков 1889, с. 137). Згодом А. П. Манцевич запропонувала декілька можливих прототипів за формою, вказавши на амфори з «грибopodobними» вінцями та яйцевидним тулубом із Солохи (тип І), Рижанівки й кургану № 493 біля Іллінців, а також на зображення схожої амфори на монетах Терони (Манцевич 1949, с. 198, 199; 1976, с. 88-90, рис. 7, 8). М. І. Артамонов порівнював її з самоськими амфорами VI ст. до н.е. (1966, с. 47). Хоч такі паралелі, передусім нумізматичні, отримали багато заперечень (Погребова 1953, с. 286, 287; Брашинский 1984, с. 43), дослідники продовжують зіставляти форму чортмлицької амфори з «одним із типів глиняних тарних грецьких амфор»² (Алексеев 2012, с. 194). І, незважаючи на те що хибність застосування до чортмлицької вази терміна «амфора» підкреслювали окремо (Хазанов 1975, с. 114), ця традиція дуже міцно закріпилася в науковому обігу. Утім, обидва терміни — «ваза» та «амфора» —

часто використовують як синоніми в межах навіть однієї статті. Ця ситуація дещо нагадує згадану на початку статті термінологічну оману стосовно форми бубонців скіфських наверш, коли використання суто формальної, хоч і найближчої візуальної аналогії загмарило первинне значення цієї деталі предмета.

Водночас дослідники щоразу відзначали унікальність чортмлицької амфори (Манцевич 1976, с. 85; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 120) та відсутність аналогій (прямих паралелей чи прототипів) серед коштовного грецького посуду (Jacobson 1995, р. 211, 212), а також її використання в ритуальній практиці (Мачинский 1978а). Отже, залучена до ритуалів посудина мала відповідати, зокрема, і за формою, якимось власне скіфським світоглядним канонам. Однак навряд чи коштовна репліка давньогрецького тарного посуду була прийнятною для застосування у ритуалах на кшталт освячення царської влади чи обрядів близького кола. І якщо для мешканців Боспору або сучасних дослідників найближчою візуальною асоціацією до чортмлицької вази є той чи інший тип глиняної амфори, то скіфи, яким була притаманна традиція переосмислення чужеродних образів та сюжетів у контексті власної міфології (Безсонова 1975; Раевский 1980, с. 49-71; 1985, с. 163-180; Полидович 2015, с. 133), могли бачити в ній зовсім інший предмет.

У цьому випадку важливим є висновок Ю. Б. Полідовича про трансформацію морфології золотих ворворок у часі — від гладких конусів невеликих розмірів до «*появи великих золотих предметів зрізано-конічної форми*», декорованих рослинними композиціями, сюжетами шматування чи сценами за участю антропоморфних персонажів (Полідович 2023, с. 266).

Такі трансформації в часі були притаманні не лише золотим ворворкам. Дуже схожу еволюцію можна простежити в морфології гривен — традиційного у скіфів знака високого соціального статусу її власника. Ці гладкі чи кручені шийні прикраси у IV ст. до н.е. починають декорувати рослинними візерунками, зооморфними образами, в окремих випадках репрезентованими сюжетними сценами переслідування (Чортмлик, Товста Могила) чи шматування (Карагодеуаш), антропоморфними персонажами (Куль-Оба). Найвищою точкою цієї трансформації — за технічним виконанням та художньою довершеністю, за насиченістю і розмаїттям відтворених образів і сюжетів, нарешті, за складністю й гли-

¹ Найповніший огляд цих та інших праць див.: Симоненко 1987, с. 140-144; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 24, 25; Ролле 1998; Rolle 1999.

² Тут і далі переклад з російської Л. І. Бабенка.

биною втілених смислів є пектораль із Товстої Могили (рис. 1: 1—6). Таким чином, сама пектораль постає як своєрідна ускладнена модифікація гривни, у конструкції якої простежується вплив різних традицій — як місцевих (псевдокручені джуги), так і низки інновацій, запозичених із фракійського й грецького культурного середовища (форма лунули, концентричність композиції, рослинний декор тощо) (Бабенко 2018, с. 187-204; Babenko 2023, р. 4, 5). Крім цього, композиція пекторалі відтворює уявлення скіфів про тричленну будову Всесвіту, марковану трьома послідовними фризами — зі сценами шматування / нападу / переслідування, з буйним рослинним декором упереміж із птахами та сценами «кочового побуту», зображеного у напрочуд реалістичному стилі, не притаманному скіфському мистецтву.

Якщо в попередньому абзаці замінити слова «гривна» на «золота ворворка», а «пектораль» на «чортмлицька амфора», то решта тексту буде потребувати мінімальних змін, щоб схарактеризувати еволюцію специфічного ритуального посуду від власне гладких «ворворок» до коштовної амфори (рис. 1: 7—15). І як пектораль є унікальним витвором серед прикрас для шії чи грудей, так і чортмлицька амфора не має аналогів серед широкого кола коштовного посуду.

Свого часу дослідники на основі стилістичного або технологічного аналізу високохудожніх предметів торевтики намагалися розпізнати виробу, які могли б належати руці одного майстра чи походити з однієї майстерні. Тому чортмлицька амфора та пектораль із Товстої Могили розглядалися як виробу одного майстра / майстерні (Рудольф 1993, с. 85-90; Williams 1998, р. 103), так і різних майстерень (Савостина 1999, с. 200-202; 2019, с. 72). Але саме схожість, майже ідентичність трансформації творчої думки торевта при створенні пекторалі й амфори від предметів із глибокою місцевою традицією (гривни, «ворворки») до синкретичних за культурною складовою витворів, в обох випадках унікальних як для місцевого, так і навколишнього середовища (пектораль, амфора), може бути додатковим, хоч і побіжним свідченням на користь спільного авторства обох шедеврів. Можливо, вибір торевтом саме гривні й конуса для своїх творчих «експериментів» також не був випадковим. Адже найчастіше в похованнях і скарбах конуси поєднуються якраз із гривнами — Є. Ф. Королькова нарахувала п'ять таких випадків (окрім Ставропольського скарбу, це

Гостра Томаківська Могила, кургани Курджипський та біля с. Іллічеве та Шелюги) (Королькова 1995, с. 87). Згодом цей перелік доповнили знахідки ще з двох курганів — Братолобівського (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 34) і поблизу с. Сенгілеєвське (Гуляев 2019, рис. 3).

Ще одним аргументом на користь такого висновку є особливості конструкції амфори та пекторалі. Пектораль із Товстої Могили складається з понад 160 деталей, з'єднаних між собою у різний спосіб (Рудольф 1993, с. 85; Jacobson 1995, р. 117; Черняков, Підвисоцька 1999, с. 77). Чи не єдиним прикладом серед предметів греко-скіфської торевтики зі скіфських курганів, виготовлених із зівставною кількістю деталей, є чортмлицька амфора (рис. 2: 1). Зокрема, для монтажу амфори були залучені два конуси тулуба, внутрішній та зовнішній обручі для з'єднання обох конусів, горло з вінцями, дві ручки, конуси-сичечко з просвердленими отворами, фігурки 8 скіфів та 7 коней, 3 носики-зливи — два у вигляді левових голівок та голівки коня з коміром із плавників та двома крилами, 3 трубочки, ланцюжки й гачок для кріплення пробок, кільцевий піддон, масивна петля на дні тулуба із зовнішнього боку, численні заклепки тощо (не рахуючи значної кількості втрачених дрібних деталей — дротяних арканів, ланцюжків тощо) (рис. 2: 2). Отже, монтаж чималої кількості деталей як пекторалі, так і амфори вимагав від майстра неабиякого хисту в розрахунках, щоб отримати бажаний кінцевий результат. І це також може бути однією із рис авторського почерку торевта.

Водночас сприйняття амфори не як цілісного витвору, а саме змонтованої з різноманітних деталей посудини дає змогу розгледіти приховані риси та визначити її як своєрідну високохудожню ремінісценцію традиційних для скіфської культури виробів — золотих «ворворок» чи «конусів» (рис. 2: 3—7). В усякому разі до кінцевого монтажу було виготовлено три різних за формою, орнаментациєю та призначенням «конуси» — верхня³ й нижня части-

³ На думку дослідників, деякі з конусів — із Братолобівського кургану (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 155, прим. 32) та Передерієвої Могили (Русяева 1997, с. 58; Русяева 1999, с. 209) — могли бути накривками для посудин. Ю. Б. Полідович заперечує можливість такого їх використання через відсутність археологічних даних (Полідович 2023, с. 266). Але саме верхня частина тулуба чортмлицької амфори з двома образотворчими фризами є своєрідним «нерухомим» варіантом такої «накривки».

Рис. 1. Еволюція морфології гривен (I) та «конусів» (II) від традиційних форм до синкретичних за культурною складовою витворів греко-скіфської тореутики: 1 — курган № 6 німфейського некрополя (за: Vickers 2002); 2 — курган № 22 біля радгоспу «Червоний Перекоп» (за: Ключко 2013); 3, 6 — Товста Могила (за: Dally 2007; Ключко 2013); 4 — Солоха (за: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986); 5 — Куль-Оба (за: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986); 7–9 — Ставропольський скарб (за: Полідович 2023); 10, 12 — Ак-Бурун, курган № 3 (за: Бутягин, Виноградов 2014); 11 — Курджипський курган (за: Канторович 2010); 13 — Братоліубівський курган (за: Полідович 2023); 14 — Передерієва Могила (за: Полідович 2023); 15 — Чортомлик (за: Алексеев 2012)

Fig. 1. The evolution of the morphology of torques (I) and “cones” (II) from traditional forms to works of Greek-Scythian toreutics syncretic in terms of cultural composition: 1 — a mound no. 6 Nymphaeum necropolis (after: Vickers 2002); 2 — a mound no. 22, radhosp «Chervonyi Perekop» (after: Ключко 2013); 3, 6 — Tovsta Mohyla mound (after: Dally 2007; Ключко 2013); 4 — Solokha mound (after: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986); 5 — Kul-Oba mound (after: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986); 7–9 — Stavropol Hoard (after: Полідович 2023); 10, 12 — Ak-Burun, mound no. 3 (after: Бутягин, Виноградов 2014); 11 — Kurdzhips mound (after: Канторович 2010); 13 — Bratoliubivka mound (after: Полідович 2023); 14 — Perederiieva Mohyla mound (after: Полідович 2023); 15 — Chortomlyk mound (after: Алексеев 2012)

Рис. 2. Чортомлицька амфора та її прототипи в традиційній скіфській культурі: 1, 2 — Чортомлик (за: Алексеев 2012; Минасян 1991); 3, 4 — Ставропольський скарб (за: Полідович 2023); 5 — Передерієва Могила (за: Полідович 2023); 6 — Ак-Бурун, курган № 3 (за: Бутягин, Виноградов 2014); 7 — Курджипський курган (за: Канторович 2010)

Fig. 2. Chortomlyk amphora and its prototypes in traditional Scythian culture: 1, 2 — Chortomlyk mound (after: Алексеев 2012; Минасян 1991); 3, 4 — Stavropol Hoard (after: Полідович 2023); 5 — Perederieva Mound (after: Полідович 2023); 6 — Ak-Burun, a mound no. 3 (after: Бутягин, Виноградов 2014); 7 — Kurdzhips mound (after: Канторович 2010)

ни тулуба (рис. 3: 1, 2)⁴ та конус-ситечко, що вставлялось у горловину амфори (рис. 4: 1, 2). Показово, що, за висновками Р. С. Мінасяна, при виготовленні нижнього «конуса» чортмлицької амфори, ажурного конуса з Ак-Буруна та конусів зі Ставропольського скарбу було застосовано однакову техніку витяжки (Минасян 2014, с. 242-244, илл. 97)⁵.

Але не тільки монтаж конструкції чортмлицької амфори з кількох «конусів» може свідчити про її зв'язок та ймовірне походження від золотих «ворворок». Якщо до амфори застосувати ті аргументи, які Ю. Б. Полідович наводить на користь підтвердження функціонального використання конусів як ритуальних чаш, то майже в усіх випадках не становитиме труднощів відшукати більш чи менш повні відповідності.

Так, одним із таких аргументів є виявлення конусів, зокрема в Братолюбівському та 1-му Філіповському курганах у складі наборів посуду (Полідович 2023, с. 267). Як відомо, чортмлицька амфора разом зі срібним із позолотою тазом-чашею та срібним черпаком також склали єдиний культовий «сервіз» (рис. 5: 2—5) (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 174, кат. 91-93).

Типологічною й функціональною паралеллю до конусів є, на думку Ю. Б. Полідовича, ритони — посудини, «що течуть», які часто входять до складу наборів ритуального посуду (2023, с. 267). Чортмлицька амфора також відповідає критеріям посудини, «що тече», але ще більш симптоматично те, що низка дослідників бачить у ній саме своєрідний варіант ритона (Маразов 1978, с. 70; 2010, с. 53; 2014, с. 43, 44; Зиливинская 2007, с. 29; Стоянов 2008, с. 64). Отже, чортмлицька амфора не просто відповідає цим критеріям, а й може слугувати своєрідною ланкою, що поєднує ворворки-посудини з ритонами.

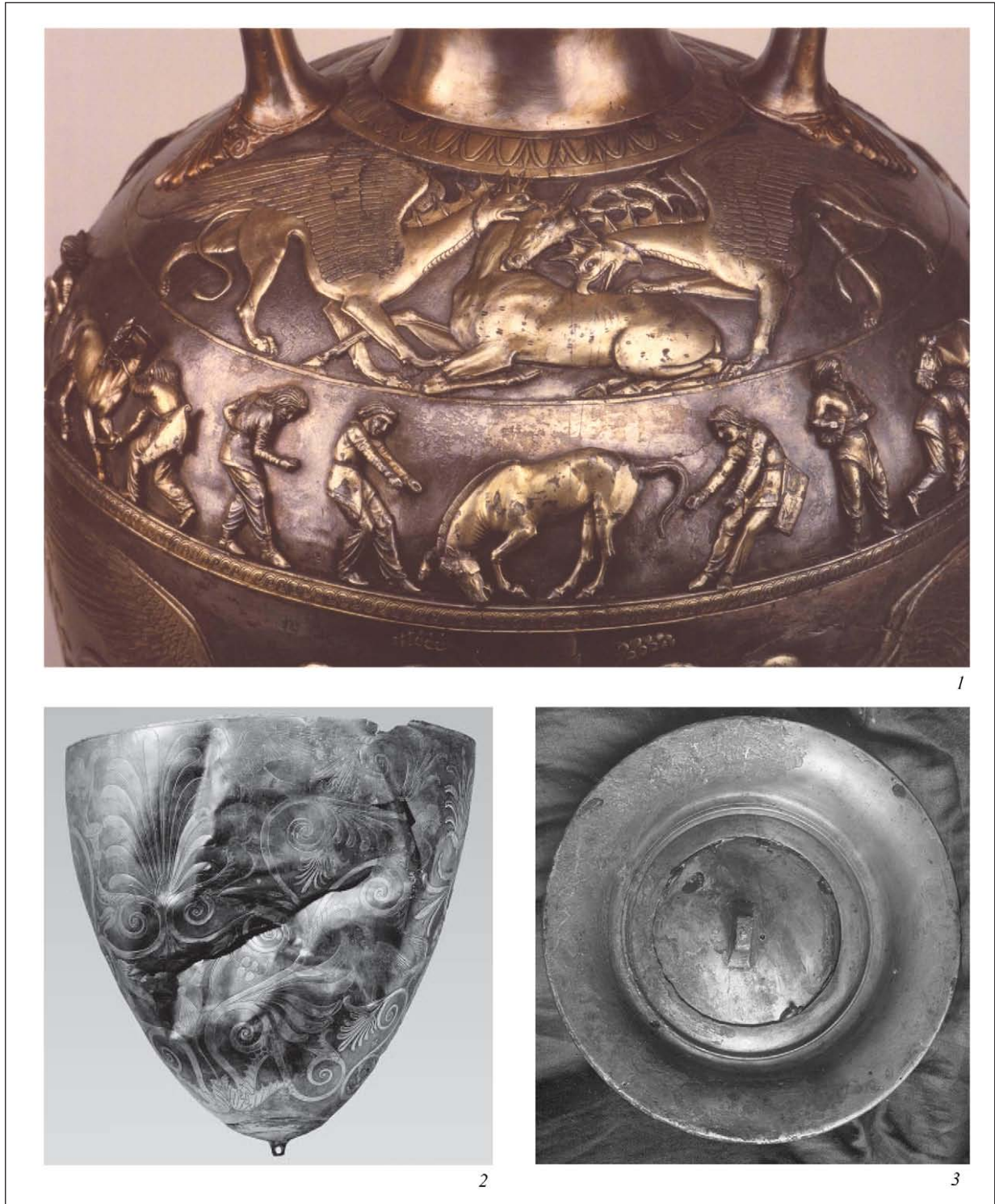
⁴ У пошуках аналогій братолюбівському конусу наведено низку цікавих паралелей. Зокрема, згадані тибетсько-монгольські ступи у вигляді перевернутого конуса, що розширяється догори, а також реконструйовані за матеріалами Ригведи та Авести уявлення про будову Всесвіту, утвореного двома зверненими одна до одної чашами, що символізують небо й землю (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 46, 47). Указані паралелі стосовно чортмлицької амфори видаються ще доречнішими.

⁵ У більш ранній роботі Р. С. Мінасян указав, що при виготовленні тулуба амфори була застосована техніка вилолки (Минасян 1991, с. 379).

Слідом за М. Ю. Трейстером (2012, с. 612-614) Ю. Б. Полідович відзначає спільну для чаш та конусів традицію декорування дна зображенням багатопелюсткової розети (2023, с. 267). Крім того, що саме нижня частина тулуба амфори орнаментована буйною рослинною композицією, шестипелюсткова розета прикрашає ділянку над головою крилатого коня. До того ж якщо розглядати рослинну композицію у поєднанні з орнаментом срібного таза (див. нижче), то в її нижній центральній точці буде розташована саме семипелюсткова розета.

Розміщення зображень на конусах долілиць у випадку їх використання як посуду для узливання Ю. Б. Полідович пов'язує зі сталою традицією «перевернутих» композицій, де «нижній» та «верхній» світи змінюють один одного по вертикальній осі сакрального простору (2023, с. 267, 268). Чортмлицька амфора у цьому сенсі презентує чи не найкращий образотворчий приклад «перевернутої» композиції, де сцени шматування, притаманні «нижньому світу смерті», розташовані вгорі, а рослинний декор, пожвавлений птахами — маркерами «верхнього, небесного» світу, прикрашає нижню частину тулуба. Дослідники неодноразово зверталися до «перевернутої» композиції чортмлицької амфори як із наріканням на неспроможність дати їй прийнятне пояснення (Михайлин 2005, с. 24; Гаврилюк 2016, с. 286), так і пропонуючи той чи інший варіант тлумачення. Так, Д. С. Раєвський розміщення сцен шматування над світом людей на чортмлицькій амфорі спочатку пояснював домінуючим значенням у композиції ідеї жертви, що спрямовується до вищого «світу» богів (Раевский 1979, с. 70-82). Дещо пізніше дослідник розміщення сцен шматування *над* або *під* світом людей пов'язав із можливим існуванням у світогляді скіфів двох світів мертвих — верхнього й нижнього, а надання переваги тому чи іншому композиційному рішенню пояснив особливостями ритуально-міфологічного контексту (Раевский 1985, с. 233). І. Маразов запропонував інше пояснення «перекинутій» композиції амфори, у якому була втілена ідея про «перекинутий світ», а зображені на всіх предметах акти жертвоприношення покликані відновити порушений світовий лад (Маразов 2020, с. 70).

Проте «перевернута» композиція чортмлицької амфори могла бути пов'язана зі специфікою ритуальною практики. Як зазначено вище, амфора разом із тазом-чашею та черпа-

Рис. 3. Чортomlaцька амфора (деталі): 1 — верхня частина тулуба, «верхній конус» (за: Rolle, Murzin, Alekseev 1998); 2 — нижня частина тулуба під час реставрації, «нижній конус» (за: Минасян 2014); 3 — піддон та петля на нижній частині тулуба (за: Манцевич 1976)

Fig. 3. Chortomlyk amphora (details): 1 — an upper part of the body, “upper cone” (after: Rolle, Murzin, Alekseev 1998); 2 — a lower part of the body during restoration, “lower cone” (after: Минасян 2014); 3 — a pallet and a loop on the lower part of the body (after: Манцевич 1976)

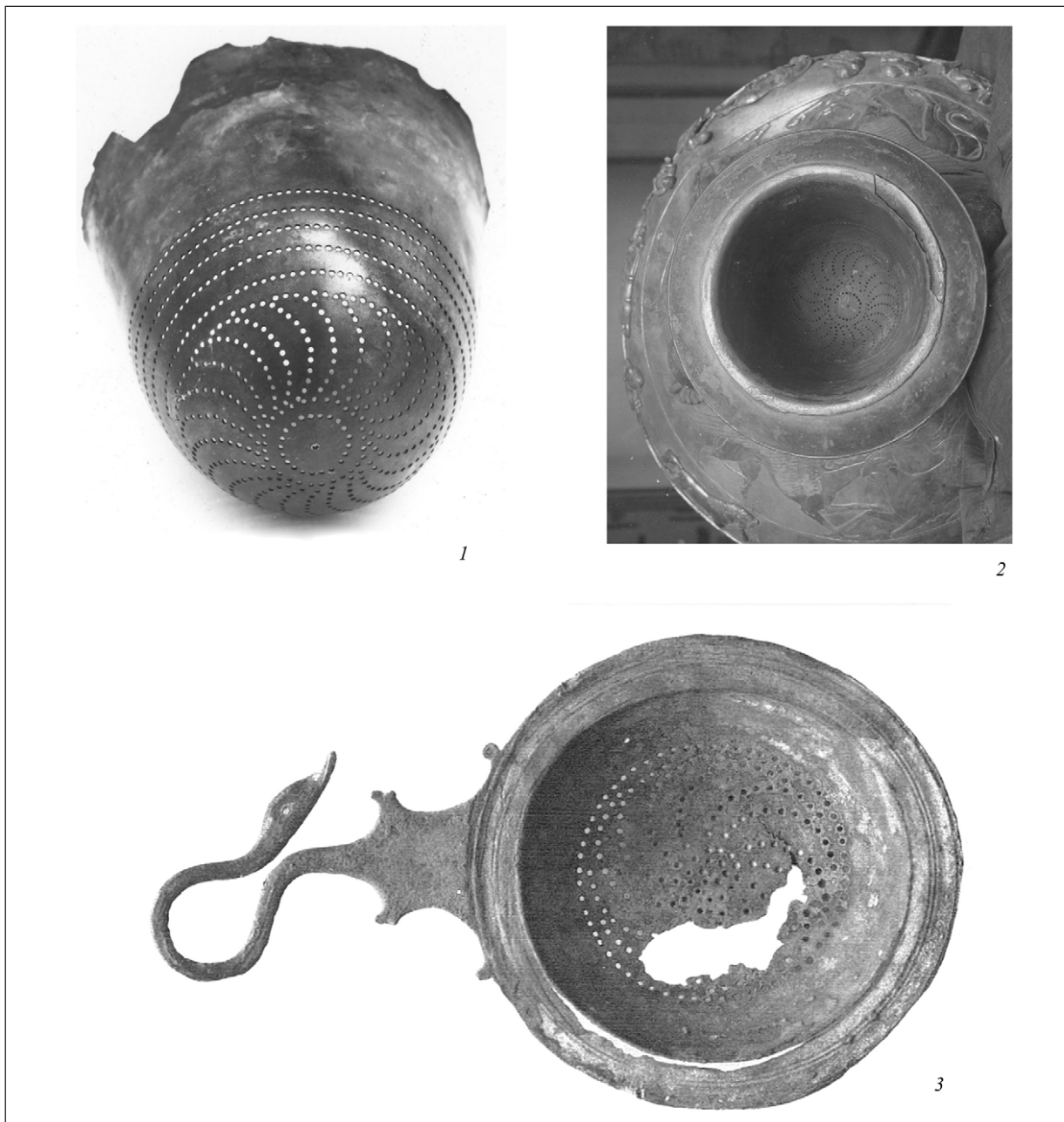
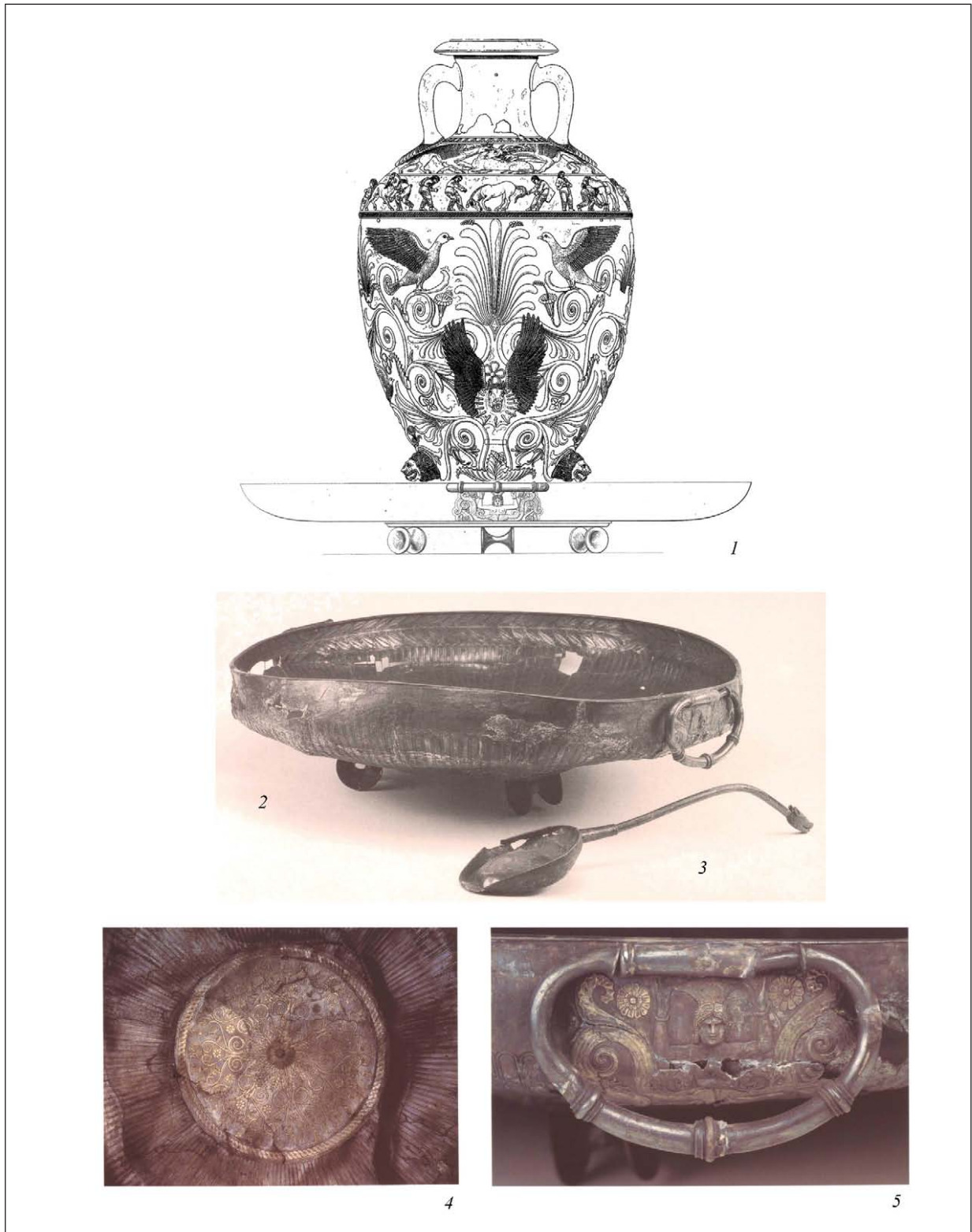

Рис. 4. Пристрої для проціджування вина: 1, 2 — Чортомлик (за: Манцевич 1976); 3 — Карагодеуашх (за: Мальмберг 1894)

Fig. 4. Devices for straining wine: 1, 2 — Chortomlyk mound (after: Манцевич 1976); 3 — Karagodeuashkh mound (after: Мальмберг 1894)

ком складали своєрідний комплект ритуального «сервізу». Серед дослідників лише Д. А. Мачинський запропонував реконструкцію узгодженого використання предметів сервізу під час ритуалу, у якому наповнення «священною вологою» срібного таза (жіноче начало) через краник-голівку коня амфори (чоловіче начало) символізувало шлюбне злиття двох божеств (Мачинський 1978b, с. 133, 134). Не торкаючись суті символічного змісту реконструйованого

ритуалу, відзначу суто «побутові» несумісності такого використання амфори й таза. Як зазначає сам Д. А. Мачинський, при такому наповненні таза вмістом амфори «краник ... у вигляді голови міфічного коня знаходився якраз над краєм срібного блюда» (Мачинський 1978b, с. 134). Але в цьому випадку зовсім нефункціональними та зайвими ставали краники у вигляді левових голівок, розміщені нижче верхнього краю таза. Об'єм таза (загальна висота з ніж-

Рис. 5. Срібний «сервіз» із кургану Чортомлик: 1 — гіпотетичне розміщення амфори і таза під час ритуального використання (за: Древности... 1872); 2, 4, 5 — срібна чаша-таз та її деталі (за: Rolle, Murzin, Alekseev 1998); 4 — срібний черпак (за: Rolle, Murzin, Alekseev 1998)

Fig. 5. Silver “set” from the Chortomlyk mound: 1 — hypothetical placement of amphora and sink during ritual use (after: Древности... 1872); 2, 4, 5 — silver cup-sink and its details (after: Rolle, Murzin, Alekseev 1998); 4 — silver ladle (after: Rolle, Murzin, Alekseev 1998)

ками 0,2 м, діаметр 0,72—0,77 м) значно перевищував об'єм амфори (25 л). Із наповненого вином чи якоюсь іншою рідиною широкого й низького таза було вкрай незручно як уживати напій, так і переливати його до іншого посуду. Але обидві посудини значно краще гармонували між собою, якщо амфору поставити безпосередньо в центр таза (рис. 5: 1). Таке взаємне розміщення посудин утворювало цілком узгоджений вкритий позолотою декор — рослинна композиція нижньої частини тулуба амфори органічно перетікала в рослинні візерунки на дні таза. А в самому центрі складеної рослинної композиції, на її дні опинялася семипелюсткова розетка (рис. 5: 4). Розташування амфори в тазу запобігало мимовільним втратам вина при частому відкупорюванні носиків-зливів⁶. Але тут міг існувати й інший аспект, пов'язаний із ритуальною практикою та уявленнями про потойбіччя. При заповненні таза рідиною на певну висоту (гіпотетично — висоту піддона) утворювалась поверхня з властивостями дзеркального відбиття (хоча срібна поверхня таза могла віддзеркалювати і без заповнення рідиною). Віддзеркалення на цій поверхні перевертало зображення амфори шкереберть, повертаючи їм «правильну» послідовність, у якій рослинні композиції з птахами знаходилися вгорі, а сцени шматування губилися в глибинах віддзеркалення. Використання скіфами дзеркал у ритуальній практиці мало широку традицію, зафіксовану матеріалами поховань, образотворчими пам'ятками та іншими джерелами. Семантика дзеркала через його властивість відтворювати світ у зворотному вигляді була тісно пов'язана з інобуттям та надавала йому функцію порталу, що забезпечував прохід між світами (Вертієнко 2015, с. 107-134). Таким чином, використання амфори й таза саме в такому поєднанні цілком відповідало традиційній ритуальній практиці скіфів. Не виключено, що і при ритуальному використанні власне золотих «ворворок» із «перевернутими» композиціями в тому чи іншому вигляді використовували схожий дзеркальний візуальний ефект.

Сюжети, що ними декоровані нечисленні золоті «ворворки», — сцени шматування (Братолюбівський курган), рослинні композиції (Ак-Бурун) чи сцени за участю антропоморф-

них персонажів (Курджипський курган, Передерієва Могила), повністю відповідають декору чортотлицької амфори. Але якщо близькість чи тотожність символіки рослинних орнаментів або сцен шматування очевидна (зокрема — зв'язок із ритуалом жертвопринесень), то сюжети антропоморфних сцен помітно різняться: на «ворворках» вони репрезентовані сценами баталій (Передерієва Могила) чи військовими ритуалами (Курджипський курган), на амфорі — сценами, пов'язаними з конярством. Але діапазон запропонованих тлумачень для цих сцен, передусім для зображень на передерієвому конусі (Полідович 2019, с. 236-250) і особливо на чортотлицькій амфорі (див. прим. 1), настільки широкий, що є як повністю несумісні, так і доволі близькі за змістом трактування. Зокрема, якщо Є. Є. Кузьміна сцени конярства на амфорі тлумачила як піймання коней для заковання з метою забезпечення безсмертя царя в день його коронації на Новий рік (або під час похорону як майбутнього народження) (Кузьміна 1976, с. 72-75), то Ю. Б. Полідович батальні сцени на передерієвому конусі пов'язує з міфологемою царської влади, в основу якої було покладено найвищу (людську) жертву (Полідович 2019, с. 250-253).

Є ще одна малопомітна деталь, призначення якої у конструкції як конусів, так і чортотлицької амфори не до кінця зрозуміле. Це кільце і скоба, прикріплені до внутрішньої частини предметів із Братолюбівського й 1-го Філіповського курганів, та масивна петля на дні тулуба чортотлицької амфори із зовнішнього боку (рис. 3: 3). Щодо функціонального призначення кільця всередині братолюбівського і філіповського конусів існують різні думки. Його розглядають як засіб для кріплення до жердини (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 37; Мурзин 2018, с. 135) або ж для прив'язування якогось предмета, можливо, «кінського хвоста» (Кубышев, Симоненко 1991, с. 77; Кубышев, Бессонова, Ковалев, 2009, с. 37). Петля на дні нижньої частини тулуба чортотлицької амфори зазвичай залишалася поза увагою дослідників. Лише А. П. Манцевич зробила припущення про її можливе використання для закріплення амфори на постаменті з метою забезпечення більшої стійкості (1976, с. 86). Хоча сам механізм такого закріплення залишається незрозумілим. Начебто різне місце кріплення кілець на «ворворках» та петлі на амфорі — відповідно всередині й назовні «конуса», апріорі передба-

⁶ Пор. застереження в Авесті (Ясна 10.17) щодо можливих втрат соми при переливанні напою зі срібної чаші-ташта в золоту (Вертієнко 2021, с. 84).

чає і відмінне їх призначення. Утім, петля на тулубі амфори також розташована всередині своєрідного «конуса», а саме піддона. Можна припустити використання цієї петлі для підвищення амфори догори дном — з метою стікання залишків вологи після її ополіскування. При систематичному наповненні вином (чи іншим напоєм) всередині амфори накопичувався бруд, що, безперечно, вимагало й регулярного очищення посудини з метою підготовки для подальшого використання. Але, окрім побутової необхідності такого очищення, така процедура могла мати і сакральний зміст — адже в ритуальній практиці очищенню посуду надавалось особливе значення. Так, наведені в Авесті інструкції з очищення посуду передбачали проведення одно- (для золотих чаш), дво- (для срібних) чи триразових (для бронзових) процедур або ж узагалі заперечували можливість очищення, як для глиняного чи дерев'яного посуду (Вертиєнко 2021, с. 85, 86).

Цікаво також порівняти, як дослідники тлумачили власне форму виробів — «конусів» та амфори. Так, конуси за формою зіставляли з курганами чи святилищами, підкреслюючи їх сакральність (Болтрик 1996, с. 108; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 46–49), або ж акцентували увагу на яйцеподібній конфігурації предметів як елемента об'єкта із фалічною символікою — власне на вершні вертикального стовпа чи жердини (Мец 2008, с. 51, 52). Форму тулуба амфори також неодноразово визначали як «яйцеподібну» (Манцевич 1976, с. 85; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 120, 174; Минасян 1991, с. 379). Але, напевно, лише Ф. Р. Балонов спробував її обґрунтувати з погляду семантики, зіставивши зі «світовим яйцем» — одним із варіантів міфологеми «світового дерева», верхня, похила частина якого відповідала небесному склепінню, нижня, гостра — середньому та нижньому світам (Балонов 1991, с. 375).

Ще однією властивістю конусоподібної форми ворворок, на думку Ю. Б. Полідовича, є забезпечення кругового, вихорового витоку рідини, якому надавали сакрального значення (2023, с. 268). Симптоматично, що саме «вихорову композицію» утворюють пробиті отвори на конусі-ситечку, вставленому в горло амфори (рис. 4: 1, 2)⁷.

⁷ Так само оформлені отвори на ситечку з кургану Карагодеуаш (рис. 4: 3) (Мальмберг 1894, табл. VI: 3).

Окрім перелічених вище тотожностей, що наближають чортомлицьку амфору до групи золотих «конусів», є й кілька принципових розбіжностей, що, здавалося б, могли звести нанівець низку яскравих збігів. Зокрема, якщо знахідки золотих конусів пов'язані передусім із чоловічими похованнями (Полідович 2023, с. 268), то срібна амфора виявлена поряд із похованням «цариці» в північно-західній камері Центральної гробниці Чортомлика. Проте абсолютне домінування в сценах конярства тільки персонажів чоловічої статі свідчить про причетність відтворених сюжетів, а отже, й виробу до ритуалів, пов'язаних із чоловічої сферою культури. Показово, що Д. А. Мачинський розглядав чортомлицьку амфору як посудину, пов'язану з культом чоловічого божества, на протигагу срібному тазу — атрибуту жіночого божества (Мачинский 1978b, с. 134).

На перший погляд, різняться і матеріал, із якого виготовлено конуси та амфора, відповідно — золото й срібло. Виготовлення конусів із золота є одним із вагомих аргументів ототожнення їх з чашами, оскільки саме золоті чаші згадуються в наративних джерелах, зокрема генеалогічних легендах скіфів (Herod. IV.5.3; 10; 71.4), що вказує на їх сакральний характер. Проте аналогами золотих чаш вважають і дерев'яні чаші із золотими накладками (Ольховский 1991, с. 115; Иванчик 2010, с. 130, 141; Полідович 2023, с. 267). Однак найбільш видовищні та семантично інформативні частини декору амфори вкриті позолотою. Отже, якщо золоту як металу в цьому випадку відводилась особлива сакральна роль, то декор чортомлицької амфори повністю відповідав цим вимогам.

Ще одним свідченням зв'язку чортомлицької амфори із золотими ворворками, можливо, дещо гіпотетичним, але чи не найбільш яскравим, є зображення конуса на горіті одного з персонажів середнього фриза амфори (рис. 6: 1, 2), що є своєрідною алюзією на традицію зображення конусів на кам'яних статуях (рис. 6: 3–6). На цю деталь горита одного з «конюхів» чортомлицької амфори неодноразово звертали увагу дослідники (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 51; Дедюлькин 2014, с. 352; Прокофьев 2014, с. 20; Полідович 2023, с. 260, 266), але ніхто не зіставляв цей конус безпосередньо з амфорою. Показово, що серед численних зображень горитів на предметах торевтики конус відтворено лише на цьому футлярі для лука й стріл. У цьому випадку його можна розглядати

як певний натяк торевта, своєрідну алюзію на походження ідеї самої чортотлицької амфори.

Але якщо амфора дійсно має генетичний зв'язок із золотими «ворворками», до того ж є їх ускладненою модифікацією, то специфіка використання амфори як столової посудини для вина може надати додаткову інформацію щодо тих чи інших нюансів використання власне «ворворок», принаймні частини з них. Очевидно, що амфору слід віднести до своєрідного «транзитного» посуду — її наповнювали вином із тарного посуду, глиняних амфор, у яких напій доставлявся скіфам. Але навряд чи вино вживали безпосередньо з амфори — через носики-зливи напоєм наповнювали (можливо, залучивши для цього третій предмет «сервізу» — срібний черпачок із ручкою, оформленою у вигляді голівки собаки) спеціально призначений для цього посуд — кіліки, канфари, чаші, фіали тощо. Можна припустити, що саме ця функція «транзитного» посуду була не якоюсь новацією, набутою чортотлицькою амфорою, а навпаки, безпосередньо пов'язана зі специфікою використання у ритуалах чи побуті «ворворок». Отже, до запропонованих дослідниками можливих варіантів функціонального призначення золотих «ворворок» можна долучити ще декілька.

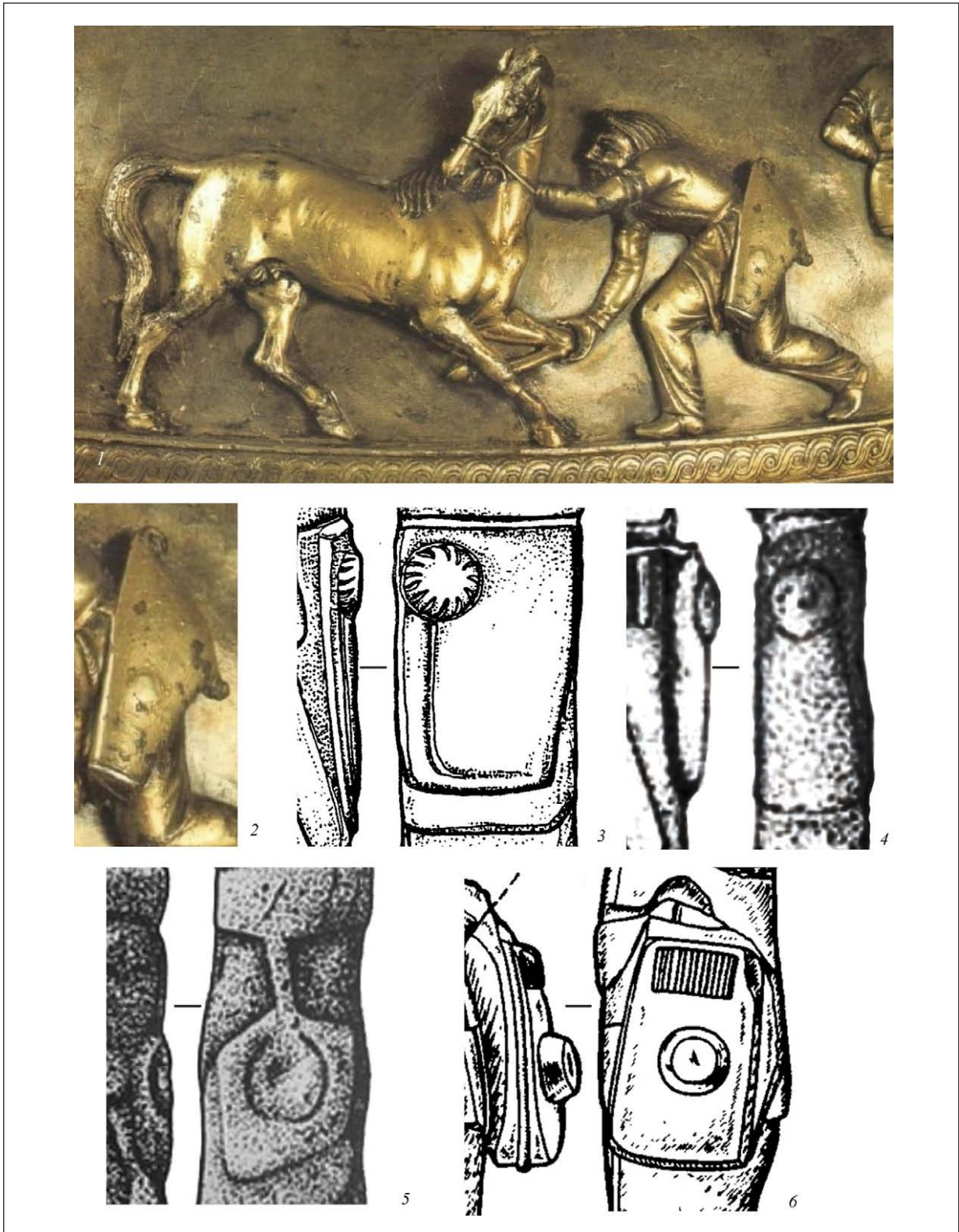
Золоті конуси як лійки

Вино надходило до скіфів у глиняних амфорах, об'єм яких іноді сягав 40 л (Монахов 1999, с. 598-626). Посуд, із якого вживали вино, був різноманітним за формою та параметрами, зазвичай невеликого об'єму — це вже згадані вище кіліки, канфари, фіали тощо. Щоб наповнити вином безпосередньо з 20-30-40-літрової амфори невеликі кіліки чи канфари та особливо неглибокі фіали, не розхлюпавши або не переливши через край дорогоцінного напою, треба було мати неабиякий хист (див. прим. 1.). Мабуть, саме через ці труднощі для розливу вина використовували кіафи — залізні чи бронзові черпачки, що їх знаходять у поєднанні з амфорою (Гаврилюк 1989, с. 64, 65). Однак кількість їх доволі незначна; без сумніву, існували й інші способи розливання вина. Один із них можна побачити у сцені, зображеній на сахнівській діадемі, де юнак з амфори наповнює ритон — глибоку посудину з широким горлом (рис. 7: 1). У цьому контексті ще красномовнішим є з'яв-

лення золотих «ворворок» із ритонами, які, на думку Ю. Б. Полідовича, є їх типологічною та функціональною паралеллю (2023, с. 267). Використання ворворок як лійок дозволяло спрямувати струмінь вина точно в посудину та контролювати її наповнення, перекриваючи пальцем нижній отвір конуса. Цілком імовірно, що в такий спосіб «ворворки» невеликих розмірів використовували при розливанні не тільки вина, а й інших сакральних напоїв, передусім амрїти — наркотичного «напою безсмертя», який виготовлявся з рослинної сировини (Елизаренкова 1999, с. 325, 344-346). Стан наркотичного сп'яніння досягався при вживанні значно менших об'ємів напою порівняно з вином, отже, лійки-конуси невеликих розмірів могли цілком задовольнити ці потреби. Доречно нагадати, що всередині двох конусів із кургану поблизу с. Сенгілеєвське начебто були виявлені залишки концентрованої опіумної рідини (Сургу 2016, р. 29).

Варто звернути увагу на ще одну групу предметів, які походять із кургану Огуз, де вони були знайдені у кількості шести екземплярів (рис. 7: 2)⁸. Ці предмети виявлено не під час розкопок, а унаслідок подальшого пограбування пам'ятки місцевими селянами, тому їх археологічний контекст у похованні залишився невідомим. Форма предметів надзвичайно оригінальна для скіфської культури і доволі складна для лаконічного визначення, що спричинило появу низки різноманітних назв, на кшталт «предмети з отвором», «ріжки конусоподібної форми», «наконечники у вигляді пласкої фляжки без дна» та ін. (Фіалко 2006, с. 10). Предмети дійсно мають форму зрізаного конуса із ввігнутими боками, округлою у перетині вершиною та сплющеною нижньою частиною, унаслідок чого основа конуса набула еліпсоподібної форми. Усі 6 «конусів» приблизно одного розміру — довжина еліпсоподібної основи становить 10,3—11,6 см, ширина — 3,8—5,0 см, висота — 8,2—8,8 см (Фіалко 2006, с. 12). Діаметр верхнього отвору «конуса» зі Скарбниці Національного музею історії України (НМІУ) — 2,3—2,4 см (Величко, Полідович 2021, с. 109). Через оригінальність форми огузькі «конуси» тривалий час розглядали як «предмети невідомого призначення», допоки О. Є. Фіалко не атрибутувала їх як

⁸ У складності такого розливання автор переконався під час виміру об'єму амфори з кургану Солоха (Бабенко 2015, с. 124).

Рис. 6. Зображення конусів на горитах на образотворчих пам'ятках: 1, 2 — Чортомлик (за: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986); 3 — Кропивницький (Слисаветград, Кіровоград) (за: Ольховський, Евдокимов 1994); 4 — Васинський курган (за: Козир, Панченко, Чорний 2019); 5 — Нововасилівка (за: Ольховський, Евдокимов 1994); 6 — Привітне (за: Ольховський, Евдокимов 1994)

Fig. 6. Image of cones on objects of art: 1, 2 — Chortomlyk mound (after: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986); 3 — Kropyvnytskyi (Yelysavethrad, Kirovohrad) (after: Ольховський, Евдокимов 1994); 4 — Vasyne mound (after: Козир, Панченко, Чорний 2019); 5 — Novovasylivka (after: Ольховський, Евдокимов 1994); 6 — Pryvitne (after: Ольховський, Евдокимов 1994)

Рис. 7. Використання конусів як лійок: 1 — сахнівська діадема (фрагмент), сцена розливання вина з амфори (за: Толочко, Ролле, Весе 1991); 2 — конус-лійка з кургану Огуз, колекція Скарбниці НМІУ (за: Величко, Полідович 2021)

Fig. 7. Using cones as a funnel: 1 — Sakhnivka diadem (fragment), scene of pouring wine from an amphora (after: Толочко, Ролле, Весе 1991); 2 — a cone-funnel from the Oguz mound, collection of the Treasury of NMIU (after: Величко, Полідович 2021)

вотолки⁹ — своєрідні амулети-китиці у збруї запряжних коней (Фіалко 2005, с. 409-414; Фіалко 2006, с. 12-15), що підтримали інші дослідники (Величко, Полідович 2021, с. 109). О. Є. Фіалко цілком слушно зіставила огузькі конуси за формою із золотими ворворками, насамперед із комплексами, де було виявлено серійні знахідки, — Ставропольським скарбом, Курджип-

ським курганом, Ак-Буруном (Фіалко 2005, с. 413; Фіалко 2006, с. 14)¹⁰. Але якщо погодитися з аргументованою атрибуцією золотих ворворок із перелічених комплексів як своєрідного ритуального посуду для uzливання (Полідович 2023, с. 269), то саме схожість огузьких конусів до цих ворворок може побічно свідчити і про близькість їх функціонального використання. Зазначимо, що через виявлення огузьких конусів під

⁹ Із яких п'ять зберігається в Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі, ще один — у Скарбниці НМІУ (Манцевич 1980, рис. 11; Фіалко 2005, с.407, 408; Фіалко 2006, с. 10; Величко, Полідович 2021, с. 109).

¹⁰ Цікаво, що А. А. Спицин заперечував можливість використання цих предметів як вотолок (Спицын, 1906, с. 160).

час грабіжницьких пошуків селян їх зв'язок із похованнями коней не задокументований і має гіпотетичний характер. Серед селянських знахідок в Огузі, перелічених А. А. Спіциним, згадується чимало предметів, які не мають стосунку до кінського спорядження чи прикрас коней, а саме — близько 15 штампів різноманітних пластинок, прикрас одягу, трубочки-пронизки, уламки веретена, ножа, кинджала, бронзового казана, наконечники стріл тощо (Спицын 1906, с. 161-166). Доречно навести тактильні відчуття від огузьких конусів самого А. А. Спіцина: «*виріб зручно охоплюється рукою, накладаючи пальці знизу, на кривизну*» (Спицын, 1906, с. 160), та візуальні асоціації Є. О. Величко та Ю. Б. Полідовича: «*конус ... у вигляді лійки*» (Величко, Полідович 2021, с. 109). Отже, якщо намагатися знайти якесь прийнятне пояснення використанню огузьких конусів як «посуду», то чи не єдиним варіантом буде їх застосування як лійок¹¹. З іншого боку, можливість використання огузьких конусів майже тільки як лійок (а також засобів для фільтрації, див. розділ нижче) та їхня подібність до групи золотих «ворворок», зворотно свідчить про ймовірність використання останніх саме в такий спосіб.

Золоті конуси як мірило об'єму

З огляду на археологічний контекст знахідок конусів — у чоловічих похованнях із предметами озброєння, Ю. Б. Полідович обґрунтовує їхній зв'язок із військовими ритуалами, зокрема — із жертвопринесеннями богам війни Аресу крові полонених ворогів, яким перед закланням поливали голови вином, а потім зціджували їхню кров до посудини (Herod. IV, 62.3) (Полідович 2023, с. 268). Утім, серед описаних Геродотом військових ритуалів, де використовували посуд, є ще один, який заслуговує на увагу. Ідеться про нагородження воїнів за бойову доблесть та звиятиги (Herod. IV, 66): «*Один раз на рік кожен правитель області, змішавши вино з водою в кратері, дає пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, хто цього не зробили, не п'ють цього вина, але, присоромлені, сидять осторонь: бо для скіфів це найбільша ганьба. А ті, які повбивали дуже багато ворогів, тримають аж два келихи і з обох п'ють*» (переклад А. О. Білецького). Цікаво, що в цьому пасажі Геродот наводить різні назви по-

¹¹ А також як можливий засіб для фільтрації вина чи іншої рідини як із ритуальною, так і побутовою метою (докладніше див. нижче).

судин — у першому випадку *κράτηρ* (кратер), у другому — *κύλικος* (кілік, келих), хоча напевно чи на практиці їх використання було так жорстко детерміноване, що свідчить про певну умовність термінів, використаних «батьком історії». Однак у нашому випадку важливішим є існування у скіфів при вживанні вина поняття «міри» — хтось отримував одну «міру», хтось — дві. Цілком вірогідно, що принцип розподілу в «міру» використовувався ширше — як під час ритуалів, так і в побуті. Однак міру треба було чимось відміряти, і функцію таких мірил могли виконувати конуси / ворворки. У цьому контексті привертає увагу декор конуса з Курджипського кургану, репрезентований двома парами воїнів, один із яких у кожній із пар тримає в руці відрубану людську голову, немовби звітуючи про свої військові звитяги та очікуючи на винагороду. У чортомлицькому срібному «сервізі» функцію мірила об'єму міг виконувати черпачок. Крім того, в нього було зручно націджувати вино, особливо з носиків-левів, струмінь вина із яких витікав дуже низько, і наповнити нею вином кіліки чи канфари на високих ніжках було доволі складно.

Золоті конуси як пристрої для проціджування вина

Цікавим елементом конструкції чортомлицької амфори є ситечка. Одне ситечко у вигляді конуса, майже суцільно вкритого дірочками, вставлене в горло амфори (рис. 4: 1, 2). Такі самі ситечка, просвердлені в нижній частині тулуба, прикриті носиками-зливами. Таким чином, вино з амфори проходило подвійну фільтрацію — першу при наповненні посудини, другу — під час проціджування напою в посуд для його вживання. Таке проціджування вина у побуті скіфів не було чимось надзвичайним — рідкісні знахідки ситечок¹² пов'язують саме з цією процедурою очищення вина перед уживанням¹³. Отже, можна стверджувати, що така потреба існувала, хоч кількість знайдених ситечок не відповідає об'ємам спожитого скіфами вина. Без сумніву, застосовували й інші способи проціджування вина, і саме з цією метою могли використовувати конуси з отвором на дні, поклавши всередину волокна вовни. Очищення вина в такий спосіб

¹² Нині цей перелік доповнює знахідка з кургану поблизу с. Сенгілеєвське (Curry 2016, р. 26—32).

¹³ А також як можливий засіб для фільтрації вина чи іншої рідини як із ритуальною, так і побутовою метою (докладніше див. нижче).

мало бути більш якісним, але, окрім цього, було й ритуальне значення. Адже саме через щідилок з овечої вовни пропускали сік соми, який після такої фільтрації перетворювався в амріту — напій безсмертя (Елизаренкова 1999, с. 325-327, 335, 336). В Авесті (Вісперад, 10.2-11.18) як засіб для проціджування соми згадується ситечко з волосся (Вертиєнко 2021, с. 85). І якщо золоті конуси використовували як засіб для фільтрації «соми» з метою отримання амріти, то низка елементів декору великої «ворворки» — чортотлицької амфори, де напій проходив подвійну фільтрацію, набуває нового змісту. Адже, з одного боку, сік соми мав рослинне походження (Елизаренкова 1999, с. 325, 344-346), тому декор нижньої частини тулуба з рослинними композиціями міг сприйматися саме в цьому контексті. За даними Авести (Ясна 10.17), ритуал приготування соми (хаоми) передбачав використання срібних і золотих чаш. Але, на думку Г. В. Вертиєнко, етимологія назви чаш для соми «tašta» («вирублена») вказує на те, що спочатку вона була дерев'яною. Отже, серед предметів скіфської матеріальної культури з «tašta» для соми зіставлені добре відомі дерев'яні чаші із золотими накладками (Вертиєнко 2021, с. 84-93). У цьому випадку використання рослинних мотивів у декорі посуду (зокрема конусів / ворворок та чортотлицької амфори) з дорогоцінних металів могло бути певною алюзією на рослинне походження матеріалу, з якого початково виготовляли ритуальний посуд.

З іншого боку, одним із символів соми був кінь. У Ригведі сому називають конем, скаковим конем, переможцем на перегонах, важковозом, упряжним конем, жеребцем тощо, а вичавлювання соку соми зображувалося як кінські перегони (Елизаренкова 1999, с. 337). І сцени коняр-

ства на середньому фризі амфори також могли бути узгоджені з цією символікою. Можливо, що в європейських скіфів у IV ст. до н.е. як своєрідний сурогат соми в ритуальній практиці (щонайменше, в поховальних і поминальних ритуалах вино споживали у величезних обсягах) через легку доступність почали використовувати виноградне вино (Бабенко 2012, с. 24)¹⁴, яким і наповнювали чортотлицьку амфору.

Таким чином, за формою, матеріалом, технікою виготовлення, характером декору, археологічним контекстом, нарешті — функціональним призначенням, чортотлицька амфора має більш або менш точні відповідності серед традиційної, хоч і доволі рідкісної категорії скіфської матеріальної культури — золотих «ворворок» чи «конусів». Як і пектораль із Товстої Могили стосовно традиційних скіфських прикрас — гривен, чортотлицька амфора постає своєрідною ускладненою модифікацією «конусів». Це, у свою чергу, дозволяє запропонувати декілька нових варіантів можливого використання «конусів» — як своєрідних ліжок, що полегшували переливання вина з амфор у посуд для пиття, як мірило об'єму, що дозволяло контролювати розподіл вина, або як пристрій для проціджування вина, що забезпечував його фільтрацію і був пов'язаний з алгоритмом давнього ритуалу з очищення соми та приготування священного напою безсмертя — амріти.

¹⁴ Вітиснення кумиса аракою було відзначено у тувинців (Вайнштейн 1991, с. 137). Підміна могла відбутися і внаслідок відсутності у північнопричорноморських степах необхідних для приготування соми рослин. Практика заміни традиційного виду «соми» іншими рослинами — травами, злаками, чагарниками, добре відома (Бонгард-Левин, Грантовський 1983, с. 116; Кисель 2007).

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей из собрания Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертотлык. Скифский царский курган IV в. до н.э.* Киев: Наукова думка.

Алексеева, И. Л. 1973. Раскопки курганов в междуречье Дуная — Днестра. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1972 года*. Москва: Наука, с. 252-253.

Алексеева, И. Л., Охотников, С. Б., Редина, Е. Ф. 1997. Скифское погребение у г. Арциз. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимодействия античной и варварской культур (IV в. до н.э. — IV в. н.э.)*. Материалы полевого семинара. Тирасполь: Археология, с. 48-55.

Алексеева, И. Л., Болтрик, Ю. В., Сапожников, И. В. 2021. Курган на Брієннській горі біля м. Арциз. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 287-305. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.02.18>.

Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собраниях Государственного Эрмитажа*. Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.

Бабенко, Л. И. 2012. О содержимом амфоры на пекторали из Толстой Могины. В: Дьячков, С. В. (ред.). *Проблемы истории и археологии Украины*. Харьков: ООО «НТМТ», с. 24.

Бабенко, Л. И. 2015. Амфора из кургана Солоха из фондов Харьковского исторического музея. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 40, с. 120-124, 250.

Бабенко, Л. И. 2018. Пектораль или гривна? (о соответствии термина и морфологии украшения). *Stratum plus*, 3, с. 187-204.

Бабенко, Л. И. 2021. Амфора з Чортотлика та пектораль з Товстої Могили: загальне та особливе (історіографічний огляд і нові спостереження). *Археологія і давня історія України*, 4, с. 121-133. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.01>.

- Бабенко, Л. И. 2022. Бутоны мирового древа: об одном типе скифских наверший. *Stratum plus*, 3, с. 189-211. <https://doi.org/10.55086/sp223215237>.
- Балонов, Ф. Р. 1991. Чертомлыкская серебрянная амфора как модель мифопоэтического пространства—времени. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э.* Киев: Наукова думка, с. 375-377.
- Безсонова, С. С. 1975. Зображення Афіни за матеріалами Північного Причорномор'я. *Археологія*, 17, с. 23-38.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Издательский дом «Скиф».
- Болтрик, Ю. В. 1996. Большие золотые «ворварки» у скифов. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника*. К 90-летию профессора Л. М. Славина. Киев: ИА НАН Украины, с. 107-109.
- Бонгард-Левин, Г. М., Грантовский, Э. А. 1983. *От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история*. Москва: Мысль.
- Брашинский, И. Б. 1984. *Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья)*. Ленинград: Наука.
- Бутягин, А. М., Виноградов, Ю. А. 2014. *Юз-Оба. Курганный некрополь аристократии Боспора*. Т. II: Курганы на мысе Ак-Бурун. Симферополь; Керчь: Майстер Книг.
- Вайнштейн, С. И. 1991. *Мир кочевников центра Азии*. Москва: Наука.
- Величко, Є. О., Полідович, Ю. Б. 2021. Предмети з кургану Огуз в колекції В. Н. та Б. І. Ханенків (за матеріалами Музею історичних коштовностей України). *Археологія та давня історія України*, 3, с. 104-121. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.05>.
- Вертиенко, А. В. 2021. Чаша для возлияний в индоиранской традиции. В: Скорий, С. А., Задніков, С. А. (ред.). *Ранній залізний вік Східної Європи: збірник статей на пошану Ірини Шрамко*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; Котельва: ІКЗ «Більськ», с. 83-99.
- Вертієнко, Г. В. 2015. *Іконографія скіфської есхатології*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Гаврилюк, Н. А. 1989. *Домашнее производство и быт степных скифов*. Киев: Наукова Думка.
- Гаврилюк, Н. А. 2016. Пектораль из Толстой Могилы как источник для изучения экономики Степной Скифии. *Историография вопроса. Археологія і давня історія України*, 2, с. 284-291.
- Гуляев, В. И. 2009. Спасательные раскопки курганов скифского времени на Среднем Дону. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 116-124.
- Гуляев, В. И. 2019. Загадка золотых «конусов» скифов. *Краткие сообщения Института археологии*, 256, с. 172-187. <http://doi.org/10.25681/IARAS.0130-2620.256.172-187>.
- Дедюлькин, А. В. 2014. Военское снаряжение скифской эпохи из могильников «Дугино Х» и «Крест» в дельте Дона. В: Прокофьев, Р. В. 2014. *Раскопки у хутора Дугино в дельте Дона в 2009 году*. Ростов-на-Дону (б.и.), с. 350-363.
- Дзис-Райко, Г. А. (ред.). 1983. *Одесский археологический музей АН УССР*. Киев: Наукова думка.
- Древности... 1872. *Древности Геродотовой Скифии*, 2. Санкт-Петербург: Императорская археологическая комиссия.
- Елизаренкова, Т. Я. 1999. О Соме в Ригведе. В: Гринцер, П. А. (ред.), Елизаренкова, Т. Я. (подг. и перев.). *Ригведа. Мандалы IX—X*. Москва: Наука, с. 323-353.
- Зиливинская, Э. Д. 2007. Ритон из Астраханской области. *Проблемы на изкуството*, 3, с. 26-32.
- Иванчик, А. И. 2010. Похороны скифских царей: Геродот и археология. В: Герасимова, М. М., Малашев, В. Ю., Мошкова, М. Г. (ред.). *Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий*. Москва: Таус, с. 129-150.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Канторович, А. Р. 2010. Меото-скифское искусство Прикубанья (VII — начало III в. до н. э.). В: Бонгард-Левин, Г. М., Кузнецов, В. Д. (ред.). *Античное наследие Кубани*, 1. Москва: Наука, с. 286-314.
- Кисель, В. А. 2007. «Огненный» напиток скифов. В: Хаврин, С. В. (ред.). *А.В.: Сборник научных трудов в честь 60-летия А.В. Виноградова*. Санкт-Петербург: Культ-Информ-Пресс, с. 110-114.
- Клочко, Л. С. 2009. Чоловічі головні убори на землях Скіфії. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 167-183.
- Клочко, Л. 2011. Декоративні елементи скіфських головних уборів: до інтерпретації так званих «великих ворварок». *Відлуння віків*, 1-2, с. 46-50.
- Клочко, Л. С. 2013. Гривни із зооморфними закінченнями зі скіфських поховань. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ (б.в.), с. 76-96.
- Ковалева, И. Ф., Мухопад, С. Е. 1982. Скифское погребение конца VI—V вв. до н. э. у с. Александровка. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 91-101.
- Козир, І. А., Панченко, К. І., Чорний, О. В. 2019. Васинський курган середньоскіфського часу. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 300-314. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.02.22>.
- Королькова (Чежина), Е. Ф. 1995. О возможности атрибуции Ставропольского (Казинского) клада как памятника скифской эпохи. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 32, с. 77-89.
- Кравец, Д. П. 2002. *Золотой шлем (Скифы и Донбасс)*. Славянск: ЗАО «Печатный двор».
- Кубишев, А. И., Ковальов, М. В. 1994. Скифский Бротолюбівський курган V ст. до н. е. на Херсонщині. *Археологія*, 1, с. 141-144.
- Кубишев, А. И., Симоненко, О. В. 1991. Скифські та сарматські пам'ятки Таврії. В: Толочко, П.П., Ролле, Р., Вессе, А. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ: ІА НАН України; Шлезвіг: Археологічний земельний музей, с. 75-78.
- Кубишев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалев, Н. В. 2009. *Братолобовский курган*. Киев: ИА НАН Украины.
- Кузьмина, Е. Е. 1976. О семантике изображений на чертомлыцкой вазе. *Советская археология*, 3, с. 68-75.
- Легранд, С. 1998. Загадочный золотой предмет из кургана Передериева Могила. *Российская археология*, 4, с. 89-97.
- Лесков, А. М. 1968. Богатое скифское погребение из Восточного Крыма. *Советская археология*, 1, с. 158-165.
- Лукьяшко, С. Я. 2017. О скифских щитах. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения*, 22 (4), с. 6-16.
- Мальмберг, В. К. 1894. Памятники греческого и греко-варварского искусства, найденные в кургане Карагодеуаш. *Материалы по археологии России*, 13, с. 121-191.
- Маневич, А. П. 1949. К вопросу о торевтике в скифскую эпоху. *Вестник древней истории*, 2, с. 196-220.

- Манцевич, А. П. 1976. Чертомлыкская ваза и пектораль из Толстой Могилы. *Pulprudeva*, 1, с. 83-98.
- Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.
- Манцевич, А. П. 1980. Об уздечках фракийского типа из кургана Огуз. *Actes de Ne Congrus international de Thrakologie*, 1, с. 267-293.
- Маразов, И. 1978. *Ритоните в древна Тракия*. София: Български художник.
- Маразов, И. 2010. *Ритон с глава на овен*. София: Захарий Стоянов.
- Маразов, И. 2014. *Виното на траките. Мит, ритуал и изкуство*. София: Academic Book Market Publishers.
- Маразов, И. 2020. Златного руно в тракийската иконография. В: Божкова, Б., Генчева, Е. (ред.). *In memoriam Ivani Venedikov. По случай 100-годишнината от рождението му*. София: Национален археологически институт с музей при БАН, с. 53-78.
- Мачинский, Д. А. 1978а. О смысле изображений на Чертомлыкской амфоре. В: Столяр, А. Д. (ред.). *Проблемы археологии*. Вып. II. Сборник статей в память профессора М. И. Артамонова. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, с. 232-240.
- Мачинский, Д. А. 1978б. Пектораль из Толстой Могилы и великие женские божества Скифии. В: Луконин, В. Г. (ред.). *Культура Востока: Древность и раннее средневековье*, Ленинград: Аврора, с. 131-150.
- Мелюкова, А. И. 1989. Скифские памятники степи Северного Причерноморья. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 51-66.
- Мец, Ф. 2008. О золотом предмете из кургана Передериева Могила. *Теория и практика археологических исследований*, 4, с. 43-54.
- Минасян, Р. С. 1991. Техника изготовления золотых и серебряных вещей из Чертомлыкского кургана. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э.* Киев: Наукова думка, с. 378-389.
- Минасян, Р. С. 2014. *Металлообработка в древности и Средневековье*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Мирошина, Т. В. 1989. Головные уборы. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*, с. 108-109.
- Михайлин, В. Ю. 2005. *Тропа звериных слов: Пространственно-ориентированные культурные коды в индоевропейской традиции*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Могилев, О. Д. 2008. *Спорядження коня скифської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський (б.в.).
- Монахов, С. Ю. 1999. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II вв. до н.э. Саратов: Издательство Саратовского университета.
- Моруженко, А. А. 1992. Скифский курган Передериева могила. *Археология*, 4, с. 67-74.
- Мурзин, В. Ю. 2018. О золотых «конусах» из скифских курганов. *Археология і давня історія України*, 2, с. 131-137.
- Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н.э.)*. Москва: Наука.
- Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н.э.* Москва: Институт археологии РАН.
- Погрєбова, Н. Н. 1953. К вопросу о происхождении шедевров торевтики из скифских курганов (по поводу статей А. П. Манцевич). *Советская археология*, XVII, с. 285-291.
- Полидович, Ю. Б. 2015. Меч из кургана Толстая Могила. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 124-139.
- Полидович, Ю. Б. 2019. Сцены сражения на золотом конусе из Передериевой Могилы и скифский миф о Колксае. *Stratum plus*, 3, с. 229-260.
- Полидович, Ю. Б. 2023. Загадкові ритуальні предмети скіфів: у пошуках відповідей. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 257-275. <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.02.19>.
- Придик, Е. М., 1914. Новые кавказские клады. *Материалы по археологии России*, 34, с. 94-110.
- Прокофьев, Р. В. 2014. *Раскопки у хутора Дугино в дельте Дона в 2009 году*. Ростов-на-Дону (б.и.).
- Пузикова, А. И. 1995. *Скифы Среднего Дона (Белгородская и Воронежская области)*. Москва: Практик-А.
- Пузикова, А. И. 2017. *Погребальный инвентарь курганных могильников скифского времени Среднего Подонья*. Москва: Институт археологии РАН.
- Раевский, Д. С. 1979. Об интерпретации памятников скифского искусства. *Народы Азии и Африки*, 1, с. 70-82.
- Раевский, Д. С. 1980. Эллинические боги в Скифии? (К семантической характеристике греко-скифского искусства). *Вестник древней истории*, 1, с. 49-71.
- Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н.э.* Москва: Наука.
- Ролле, Р. 1999. *О фризе чертомлыцкой амфоры*. Киев (б.и.).
- Рудольф, В. 1993. Большая пектораль из Толстой Могилы: работа «чертомлыцкого мастера» и его школы. *Археологические вестник*, 2, с. 85-90.
- Русяева, М. В. 1997. Відтворення історичного переказу про битву старих і молодих скіфів. *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, 1, с. 55-62.
- Русяева, М. В. 1999. Золотой предмет ритуально-культурного назначения из кургана Передериева Могила. В: Вахтина, М. Ю. и др. (ред.). *Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира*. Материалы Международной научной конференции. Санкт-Петербург: Институт истории материальной культуры, с. 208-215.
- Рябова, В. А., Черняков, И. Т. 2002а. О функциональном назначении больших золотых скифских «ворварок». В: Захарова, Н. А. (ред.). *Ювелирное искусство и материальная культура*. Тезисы докладов участников одиннадцатого colloquiuma. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 80-83.
- Рябова, В. А., Черняков, И. Т. 2002б. Призначення та походження великих золотих «ворварок». В: Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання*. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ: Музей історичних коштовностей України, с. 41-60.
- Рябова, В. А., Черняков, И. Т. 2002с. Великі золоті ковпаки для скальпів у скіфів. *Восточноєвропейський археологічний журнал*, 1 (14), январь-февраль. [online]. Режим доступа: http://archaeology.kiev.ua/journal/010102/ryabova_chernyakov.htm. [Дата звернення 30 травня 2023].
- Рябова, В. А., Черняков, И. Т. 2003. Типы технологий изготовления больших золотых скифских конусов для скальпов. В: Захарова, Н. А. (ред.). *Ювелирное искусство и материальная культура*. Тезисы докладов участников двенадцатого colloquiuma. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 102-105.

- Савостина, Е. А. 1999. Греческая торевтика на скифские темы: заметки о стиле скульптурного декора. В: Вахтина, М. Ю. и др. (ред.). *Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира*. Санкт-Петербург (б.и.), с. 199-204.
- Савостина, Е. А. 2014. Иконография скифской битвы и «боспорский стиль»: новый повод для обсуждения проблемы. *Таврические студии. Исторические науки*, 6, с. 32-40.
- Савостина, Е. А. 2019. Несколько заметок о пекторали из кургана Толстая Могила: вопросы атрибуции и культурной принадлежности. *Боспорские исследования*, XXXIX, с. 58-88.
- Савченко, Е. И. 2009. снаряжение коня скифского времени на Среднем Дону как археологический источник. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Донской археологической экспедиции ИА РАН, 2004—2008 гг.*, с. 221-325.
- Симоненко, А. В. 1987. О семантике среднего фриза Чертомлыцкой амфоры. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 140-144.
- Спицын, А. А. 1906. Серогозские курганы. *Известия Императорской археологической комиссии*, 19, с. 157-174.
- Стефани, Л. Э. 1865. Объяснение некоторых вещей, найденных в 1863 г. в Южной России. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1864 год*, с. 1-246.
- Стоянов, Т. 2008. Бележки за въоръжението и снаряжението представени в люнета на царската гробница при Свещари. В: Михайлова, Ж. (ред.). *Погребални практики и ритуали. Есенни четения Сборяново 2007*. Варна: Славена, с. 59-77.
- Толочко, П.П., Ролле, Р., Вессе, А. (ред.). 1991. *Золото степу. Археологія України*. Київ: Інститут археології НАН України; Шлезвіг: Археологічний земельний музей.
- Толстой, И. И., Кондаков, Н. П. 1889. *Русские древности в памятниках искусства*. Вып. 2. Древности скифо-сарматские. Санкт-Петербург: Типография Министерства путей сообщения.
- Трейстер, М. Ю. 2012. Серебряные сосуды из тайника Гаймановой Могилы. В: Бидзиля, В. И., Полин, С. В. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Издательский дом «Скиф», с. 610-628.
- Трейстер, М. Ю. 2023. Бронзовые педилки типа Eggers 160 из погребений кочевников Азиатской Сарматии. *Краткие сообщения Института археологии*, 270, с. 40-52. <http://doi.org/10.25681/IARAS.0130-2620.270.40-52>.
- Фиалко, Е. Е. 2005. О назначении золотых «конусов» из скифского кургана Огуз. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В. С. Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 407-414.
- Фиалко, О. С. 2006. Золоті «конуси» з Огузу. *Пам'ятки України: історія та культура*, XXXVIII, с. 10-15.
- Хазанов, А. М. 1975. *Золото скифов*. Москва: Советский художник.
- Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.
- Черняков, И. Т., Підвисоцька, О. П. 1999. Технологічні та художні особливості пекторалі з Товстої Могили. В: Ковтанюк, Н. Г. та ін. (ред.). *Музей на рубежі епох: минуле, сьогодні, перспективи*. Матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції. Київ: (б.в.), с. 77-78.
- Шульга, П. И. 2010. *Синьцзын в VIII—III вв. до н. э. (погребальные комплексы. Хронология и периодизация)*. Барнаул: Алтайский государственный университет.
- Шульц, П. Н., Навротский, Н. И. 1973. Прикубанские изваяния скифского времени. *Советская археология*, 4, с. 189-204.
- Яблонский, Л. Т. 2009. Умбообразные золотые предметы скифского времени из Филипповки. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: Институт археологии НАН Украины, с. 418-428.
- Яблонский, Л. Т. 2013. *Золото сарматских вождей. Элитный некрополь Филипповка-1 (по материалам раскопок 2004—2009 гг.)*. Каталог коллекции. Кн. 1. Москва: Институт археологии РАН.
- Яценко, С. А. 1993. Скифский мужской костюм на предметах греко-скифской торевтики IV в. до н. э. (К вопросу об этнографизме изображений). В: Каменецкий, И. С., Узьянов, С. А. (ред.). *Вестник Шелкового пути. Археологические источники*, 1. Москва: Центр «Шелковый путь», с. 304-323.
- Babenko, L. I. 2023. The Pectoral of Tovsta Mohyla: Understanding the Golden Insignia of Scythia. *Arts*, 12 (4), p. 1-22.
- Curry, A. 2016. Rites of the Scythians. Spectacular New Discoveries from the Caucasus Set the Stage for a Dramatic Hilltop Ritual. *Archaeology*, July/August, p. 26-32.
- Dally, O. 2007. Skythische und graeco-skythische bildelemente im Nördlichen Schwarzmeerraum. In: Parzinger, H. (Hrsg.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 291-298.
- Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: the Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenic World*. Handbuch der Orientalistik, 2, Leiden; New York; Köln: E.J. Brill.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The Legacy of the Scythian World: mid—7th to 3rd Century B.C.* Leningrad: Aurora.
- Rolle, R. 1998. Betrachtungen zum Figurenrelief der Čertomyk-Amphore. In: Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998. Königscurgan Čertomyk: ein skytischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts. Teilbd. II und III. Katalog- und Beilagenteil. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, S. 207-236.
- Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998. Königscurgan Čertomyk: ein skytischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts. Teilbd. II und III. Katalog- und Beilagenteil. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Vickers, M. 2002. *Scythian and Thracian Antiquities in Oxford*. Oxford: Ashmolean Museum.
- Williams, D. 1998. Identifying Greek Jewelers and Goldsmiths. In: Williams, D. (ed.). *The Art of the Greek Goldsmith*. London: British Museum Press, p. 99-104.

Leonid I. Babenko

Senior Researcher, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, ORCID: 0000-0002-5498-9278, babenkolnd@gmail.com.

CHORTOMLYK AMPHORA AS A MODIFICATION OF GOLDEN “VORVORKAS”: THE SCYTHIAN TRADITION IN A COMPONENT OF A MASTERPIECE OF GREEK-SCYTHIAN TOREVTICS

Regarding the possible functional purpose of gold “vorvorkas” (cone-shaped pendants) — one of the mysterious categories of Scythian material culture, many options have been proposed. Some researchers suggest the possibility of their use as ritual items. In this case, it makes sense to pay attention to the Chortomlyk silver amphora, which, in terms of shape, material, manufacturing technique, character of decoration, archaeological context, and finally, functional purpose, finds more or less exact matches among gold cones. Thus, the design of the amphora consists of several “vorvorkas” connected to each other in different ways. Like a number of cone-shaped pendants, the amphora was part of a table “service” made up of several vessels. The plots of the decoration of the golden cones — scenes of tearing, plant compositions or decorations with the participation of anthropomorphic characters correspond to the ornamentation of the Chortomlyk amphora. Decors of “vorvorkas” and amphorae are reproduced in the tradition of “inverted” compositions. Cones, amphorae and also rhytons belong to the category of “flowing” dishes.

A possible evidence of the connection of the amphora with the golden cones is the image of a “vorvorka” on the gorytos of one of the characters on the middle frieze of the amphora. This cone can be considered as a certain hint made by the torevtic master, a kind of allusion to the origin of the idea of the Chortomlyk amphora itself.

Thus, just like the pectoral from the Tovsta Mohyla in relation to the traditional Scythian jewelry — hryvna (torque), the Chortomlyk amphora appears as a kind of complicated modification of cones. This, in turn, allows proposing several new options for the possible use of these pendants — for pouring of wine from amphorae into drinking vessels, as a volume measure that allowed controlling the distribution of wine, or as a wine purification device that provided its filtration and was associated with the algorithm of the ancient ritual for purifying soma (haoma) and preparing the sacred drink of immortality — amrita.

Key words: Chortomlyk amphora, vorvorka, cone-shaped pendant, Scythians, pectoral from the Tovsta Mohyla, soma, haoma, amrita.

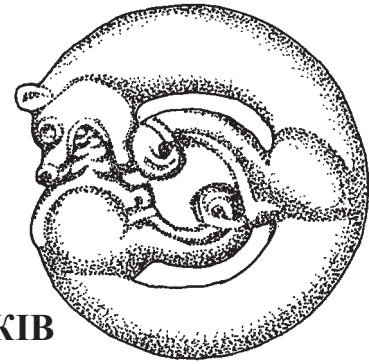
References

- Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei iz sobraniia Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n.e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Alekseeva, I. L. 1973. Raskopki kurganov v mezhdureche Dunaia — Dnestra. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia 1972 goda*. Moskva: Nauka, p. 252-253.
- Alekseeva, I. L., Okhotnikov, S. B., Redina, E. F. 1997. Skifskoe pogrebenie u g. Artsiz. In: Iarovoii, E. V. (ed.). *Chobruchskii arkheologicheskii kompleks i voprosy vzaimovliianiia antichnoi i varvarskoi kultur (IV v. do n.e. — IV v. n.e.). Materialy polevogo seminaru*. Tiraspol: Arkheologiiia, p. 48-55.
- Aleksieieva, I. L. Boltryk, Yu. V., Sapozhnykov, I. V. 2021. Kurgan on Brienn Hill near Artsyz City. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2, p. 287-305. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.02.18>.
- Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artiia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.
- Babenko, L. I. 2012. O soderzhimom amfory na pektoralii iz Tolstoi Mogily. In: Diachkov, S. V. (ed.). *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy*. Kharkiv: OOO “NTMT”, p. 24.
- Babenko, L. I. 2015. A Solokha Mound amphora (Kharkiv Historical Museum). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 40, p. 120-124, 250.
- Babenko, L. I. 2018. Pectoral or Torque? (matching the terminology and the morphology of this adornment). *Stratum plus*, 3, p. 187-204.
- Babenko, L. I. 2021. Amphora from Chortomlyk Barrow and Pectoral from Tovsta Mohyla: the General and the Peculiar (Historiographical Overview and new Observations). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 4, p. 121-133. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.01>.
- Babenko, L. I. 2022. World Tree Buds: About one Type of Scythian Pole-tops. *Stratum plus*, 3, p. 189-211. <https://doi.org/10.55086/sp223215237>.
- Balonov, F. R. 1991. Chertomlykskaia serebriannaia amfora kak model mifopoeticheskogo prostranstva—vremeni. In: Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n.e.* Kyiv: Naukova dumka, p. 375-377.
- Bezsonova, S. S. 1975. Zobrazhennia Afiny za materialamy Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Arheologia*, 17, p. 23-38.
- Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kyiv: Izdatelskii dom “Skif”.
- Boltrik, Iu. V. 1996. Bolshie zolotyie “vorvarki” u skifov. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Mir Olvii. Pamiatnik issledovateliiu i issledovanie pamiatnika. K 90-letiiu professora L. M. Slavina*. Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy, p. 107-109.
- Bongard-Levin, G. M., Grantovskii, E. A. 1983. *Ot Skifii do Indii. Drevnie arii: mify i istoriia*. Moskva: Mysl.
- Brashniskii, I. B. 1984. *Metody issledovaniia antichnoi trgovli (na primere Severnogo Prichernomoria)*. Leningrad: Nauka.
- Butiagin, A. M., Vinogradov, Iu. A. 2014. *Iuz-Oba. Kurgannyi nekropol aristokratii Bospora. T. II: Kurgany na myse Ak-Burun*. Simferopol; Kerch: Maister Knig.

- Vainshtein, S. I. 1991. *Mir kochevnikov tsentra Azii*. Moskva: Nauka.
- Velychko, Ye. O., Polidovych, Yu. B. 2021. Items from the Oguz Kurgan in the Varvara and Bohdan Khanenko Collection (Based on the Materials of the Museum of Historical Treasures of Ukraine). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3, p. 104-121. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.05>.
- Vertienko, A. V. 2021. A Libation Bowl in the Indo-Iranian Tradition. In: Skoryi, S. A., Zadnikov, S. A. (ed.). *Rannii zaliznyi vik Skhidnoi Yevropy: zbirnyk statei na poshanu Iryny Shramko*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina; Kotelva: IKZ "Bilsk", p. 83-99.
- Vertienko, H. V. 2015. *Ikonohrafiia skifskoi eskhatolohii*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Gavriliuk, N. A. 1989. *Domashnee proizvodstvo i byt stepnykh skifov*. Kyiv: Naukova Dumka.
- Gavriliuk, N. A. 2016. The Pectoral from Tovsta Mohyla as a Source for the Study of the Economy of Steppe Scythia. Historiography of the Problem. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2, p. 284-291.
- Guliaev, V. I. 2009. Spasatelnye raskopki kurganov skifskogo vremeni na Srednem Donu. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kyiv; Poltava: Institut arkheologii NAN Ukrainy, p. 116-124.
- Guliaev, V. I. 2019. The Riddle of the Scythian Gold "Cones". *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 256, p. 172-187. <http://doi.org/10.25681/IARAS.0130-2620.256.172-187>.
- Dediulkin, A. V. 2014. Voinskoe snariazhenie skifskoi epokhi iz mogilnikov "Dugino X" i "Krest" v delte Dona. In: Prokofev, R. V. (ed.) *Raskopki u khutora Dugino v delte Dona v 2009 godu*. Rostov-na-Donu (b.i.), p. 350-363.
- Dzis-Raiko, G. A. (ed.). 1983. *Odesskii arkheologicheskii muzei AN USSR*. Kyiv: Naukova dumka.
- Drevnosti... 1872. *Drevnosti Gerodotovoii Skifii*, 2. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia arkheologicheskaiia komissiia.
- Elizarenkova, T. Ia. 1999. O Some v Rigvede. In: Grintser, P. A. (ed.), Elizarenkova, T. Ia. (podg. i perev.). *Rigveda. Mandaly IX—X*. Moskva: Nauka, p. 323-353.
- Zilivinskaia, E. D. 2007. Riton iz Astrakhanskoi oblasti. *Problemi na izkustvoto*, 3, p. 26-32.
- Ivanchik, A. I. 2010. Pokhorony skifskikh tsarei: Gerodot i arkheologiiia. In: Gerasimova, M. M., Malashev, V. Iu., Moshkova, M. G. (eds.). *Arkheologiiia i paleoantropologiiia evraziiskikh stepei i sopredelnykh territorii*. Moskva: Taus, p. 129-150.
- Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifia VII—IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Kantorovich, A. R. 2010. Meoto-skifskoe iskusstvo Prikubania (VII — nachalo III v. do n. e.). In: Bongard-Levin, G. M., Kuznetsov, V. D. (eds.). *Antichnoe nasledie Kubani*, 1. Moskva: Nauka, p. 286-314.
- Kisel, V. A. 2007. "Ognennyi" napitok skifov. In: Khavrin, S. V. (ed.). *A.V.: Sbornik nauchnykh trudov v chest 60-letiiu A. V. Vinogradova*. Sankt-Peterburg: Kult-Inform-Press, p. 110-114.
- Klochko, L. S. 2009. Cholovich holovni ubory na zemliakh Skifii. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kyiv; Poltava: Institut arkheologii NAN Ukrainy, p. 167-183.
- Klochko, L. 2011. Dekorativni elementy skifskiykh holovnykh uboriv: do interpretatsii tak zvanykh "velykykh vorvarok". *Vidlunnia vikiv*, 1-2, p. 46-50.
- Klochko, L. S. 2013. Hryvny iz zoomorfnykh zakinchenniamy zi skifskiykh pokhovan. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoii konferentsii "Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky"*. Kyiv (b.v.), p. 76-96.
- Kovaleva, I. F., Mukhopad, S. E. 1982. Skifskoe pogrebenie kontsa VI — V vv. do n. e. u. s. Aleksandrovska. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti stepnoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 91-101.
- Kozyr, I. A., Panchenko, K. I., Chorni, O. V. 2019. Vasynski Barrow of the Middle Skythian Age. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2, p. 300-314. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.02.22>.
- Korolkova (Chezhina), E. F. 1995. Notes of the Attribution of Stavropol (Kazin) Hoard. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 32, p. 77-89.
- Kravets, D. P. 2002. *Zolotoi shlem (Skify i Donbass)*. Slaviansk: ZAO "Pechatnyi dvor".
- Kubyshev, A. I., Kovalov, M. V. 1994. Skifskiy Brotoliubivskiy kurhan V st. do n. e. na Khersonshchyni. *Arheologia*, 1, p. 141-144.
- Kubyshev, A. I., Symonenko, O. V. 1991. Skifski ta sarmatski pam'iatky Tavrii. In: Tolochko, P. P., Rolle, R., Vesse, A. (eds.). *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy; Schleswig: Arkheolohichni zemelnyi muzei, p. 75-78.
- Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. V. 2009. *Bratoliubovskii kurgan*. Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Kuzmina, E. E. 1976. O semantike izobrazhenii na chertomlytskoi vase. *Sovetskaia arkheologiiia*, 3, p. 68-75.
- Legrand, S. 1998. A Mysterious Gold Object from the Kurgan Perederieva Mogila. *Rossiiskaia arkheologiiia*, 4, p. 89-97.
- Leskov, A. M. 1968. Bogatoe skifskoe pogrebenie iz Vostochnogo Kryma. *Sovetskaia arkheologiiia*, 1, p. 158-165.
- Lukiashev, S. Ia. 2017. About the Scythian Shields. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*. Serii 4. Istoriia. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniia, 22 (4), p. 6-16.
- Malmberg, V. K. 1894. Pamiatniki grecheskogo i greko-varvarkskogo iskusstva, naidennye v kurgane Karagodeuashkh. *Materialy po arkheologii Rossii*, 13, p. 121-191.
- Mantsevich, A. P. 1949. K voprosu o torevtike v skifskuiu epokhu. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 196-220.
- Mantsevich, A. P. 1976. Chertomlytskaia vaza i pektoral iz Tolstoi Mogily. *Pulpudeva*, 1, p. 83-98.
- Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha. Publikatsiia odnoi kolleksii*. Leningrad: Iskusstvo.
- Mantsevich, A. P. 1980. Ob uzdechkhakh frakiiskogo tipa iz kurgana Oguz. *Actes de Ile Congris international de Thrakologie*, 1, p. 267-293.
- Marazov, I. 1978. *Ritonite v drevna Trakia*. Sofia: "Bagarski hudozhnik".
- Marazov, I. 2010. *Riton s glava na oven*. Sofia: Zakharii Stoianov.

- Marazov, I. 2014. *Vinoto na trakite. Mit, ritual i izkustvo*. Sofia: Academic Book Market Publishers.
- Marazov, I. 2020. The Golden Fleece in Thracian Imagery. In: Bozhkova, B., Gencheva, E. (eds.). *In memoriam Ivani Venedikov. Po sluchay 100-godishnina ot rozhdenieto mu*. Sofia: Natsionalen arheologicheski institut s muzey pri BAN, p. 53-78.
- Machinskii, D. A. 1978a. O smysle izobrazhenii na Chertomlykskoi amfore. In: Stoliar, A. D. (ed.). *Problemy arkheologii*. Vyp. II. Sbornik statei v pamiat professora M. I. Artamonova. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta, p. 232-240.
- Machinskii, D. A. 1978b. Pektoral iz Tolstoi Mogily i velikie zhenskije bozhestva Skifii. In: Lukonin, V. G. (ed.). *Kultura Vostoka: Drevnost i rannee srednevekove*. Leningrad: Avror, p. 131-150.
- Meliukova, A. I. 1989. Skifskie pamiatniki stepi Severnogo Prichernomoria. In: Meliukova, A. I. (ed.). *Arkheologiya SSSR. Step'i evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, p. 51-66.
- Mets, F. 2008. O zolotom predmete iz kurgana Perederieva Mogila. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniy*, 4, p. 43-54.
- Minasian, R. S. 1991. Tekhnika izgotovleniia zolotykh i serebrianykh veshchei iz Chertomlykskogo kurgana. In: Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n.e.* Kyiv: Naukova dumka, p. 378-389.
- Minasian, R. S. 2014. *Metalloobrabotka v drevnosti i Crednevekove*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Miroshina, T. V. 1989. Golovnye ubory. In: Meliukova, A. I. (ed.). *Arkheologiya SSSR. Step'i evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, p. 108-109.
- Mikhailin, V. Iu. 2005. *Tropa zverinykh slov: Prostranstvenno-orientirovannye kulturnye kody v indoevropeiskoi traditsii*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.
- Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kamianets-Podilskiy (b.v.).
- Monakhov, S. Iu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Kompleksy keramicheskoi tary VII—II vv. do n.e.* Saratov: Izdatelstvo Saratovskogo universiteta.
- Moruzhenko, A. A. 1992. Scythian burial mound Perederieva Mogila. *Arheologia*, 4, p. 67-74.
- Murzin, V. Iu. 2018. About Gold “Cones” of the Scythian Burial Mounds. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2, p. 131-137.
- Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.
- Olkhovskii, V. S., Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskie izvaianiia VII—III vv. do n. e.* Moskva: Institut arkheologii RAN.
- Pogrebova, N. N. 1953. K voprosu o proiskhozhdenii shedevrov torevtiki iz skifskikh kurganov (po povodu statei A. P. Mantsevich). *Sovetskaia arkheologiya*, XVII, p. 285-291.
- Polidovich, Iu. B. 2015. The Sword from Burial Tovsta Mogila. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2, p. 124-139.
- Polidovich, Iu. B. 2019. The Battle Scenes on the Golden Cone from Perederieva Mogyla and the Scythian Myth about Kolaxais. *Stratum plus*, 3, p. 229-260.
- Polidovich, Iu. B. 2023. Mysterious ritual objects of the Scythians: searching the answers. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2, p. 257-275. <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.02.19>.
- Pridik, E. M., 1914. Novye kavkazskie klady. *Materialy po arkheologii Rossii*, 34, p. 94-110.
- Prokofev, R. V. 2014. *Raskopki u khutora Dugino v delte Dona v 2009 godu*. Rostov-na-Donu (b.i.).
- Puzikova, A. I. 1995. *Skify Srednego Dona (Belgorodskaiia i Voronezhskaiia oblasti)*. Moskva: Praktik-A.
- Puzikova, A. I. 2017. *Pogrebalnyi inventar kurgannykh mogilnikov skifskogo vremeni Srednego Podonia*. Moskva: Institut arkheologii RAN.
- Raevskii, D. S. 1979. Ob interpretatsii pamiatnikov skifskogo iskusstva. *Narody Azii i Afriki*, 1, p. 70-82.
- Raevskii, D. S. 1980. Ellinskie bogi v Skifii? (K semanticheskoi kharakteristike greko-skifskogo iskusstva). *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 49-71.
- Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury. Problemy mirovozzreniia iranoiazychnykh narodov evraziiskikh stepei I tysiacheletii do n.e.* Moskva: Nauka.
- Rolle, R. 1999. *O frize chertomlytskoi amfory*. Kyiv (b.i.).
- Rudolf, V. 1993. The Great Pectoral from the Tolstaia Mogila. A Work of the Certomlyk Master and his Studio. *Arkheologicheskie vesti*, 2, p. 85-90.
- Rusiaeva, M. V. 1999. Zolotoi predmet ritualno-kultovogo naznacheniia iz kurgana Perederieva Mogila. In: Vakhtina, M. Iu. et. al. (eds.). *Bosporskii fenomen: grecheskaia kultura na periferii antichnogo mira*. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Sankt-Peterburg: Institut istorii materialnoi kultury, p. 208-215.
- Rusiaeva, M. V. 1997. Vidtvorennia istorychnoho perekazu pro bytvu starykh y molodykh skifiv. *Zapysky istoryko-filolohichnogo tovarystva Andriia Biletskoho*, 1, p. 55-62.
- Riabova, V. A., Cherniakov, I. T. 2002a. O funktsionalnom naznacheni bolshikh zolotykh skifskikh “vorvorok”. In: Zakharova, N. A. (ed.). *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura*. Tezisy dokladov uchastnikov odnadsatsogo kollokviuma. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 80-83.
- Riabova, V. A., Cherniakov, I. T. 2003. Tipy tekhnologii izgotovleniia bolshikh zolotykh skifskikh konusov dlia skalpov. In: Zakharova, N. A. (ed.). *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura*. Tezisy dokladov uchastnikov dvenadsatsogo kollokviuma. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 102-105.
- Riabova, V. O., Cherniakov, I. T. 2002b. Pryznachennia ta pokhodzhennia velykykh zolotykh “vorvarok”. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia*. Materialy naukovoi konferentsii “Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky”. Kyiv: Muzei istorychnykh koshovnostei Ukrainy, p. 41-60.
- Riabova, V. O., Cherniakov, I. T. 2002c. Velyki zoloti kovpaky dlia skalpiv u skifiv. *Vostochnoevropeiskii arkheologicheskii zhurnal*, 1 (14), Ianvar-Fevral. Available at: http://archaeology.kiev.ua/journal/010102/ryabova_chernyakov.htm. [Accessed 30 May 2023].

- Savostina, E. A. 1999. Grecheskaia torevtika na skifskie temy: zametki o stile skulpturnogo dekora. In: Vakhtina, M. Iu. et. al. (eds.). *Bosporskii fenomen: grecheskaia kultura na periferii antichnogo mira*. Sankt-Peterburg (b.i.), p. 199-204.
- Savostina, E. A. 2014. Ikonografiia skifskoi bitvy i "bosporskii stil": novyi povod dlia obsuzhdeniia problemy. *Tavricheskie studii. Istoricheskie nauki*, 6, p. 32-40.
- Savostina, E. A. 2019. Some Remarks on the Pectoral from the Burial Mound Tolstaya Mogila: the Questions of Attribution and Cultural Background. *Bosporskie issledovaniia*, XXXIX, p. 58-88.
- Savchenko, E. I. 2009. Snariazhenie konia skifskogo vremeni na Srednem Donu kak arkheologicheskii istochnik. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiia Srednego Dona v skifskuiu epokhu. Trudy Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA RAN, 2004—2008 gg.* Moskva: Institut arkheologii RAN, p. 221-325.
- Simonenko, A. V. 1987. O semantike srednego friza Chertomlytskoi amfory. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, p. 140-144.
- Spitsyn, A. A. 1906. Serogozskie kurgany. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 19, p. 157-174.
- Stefani, L. E. 1865. Obieiasnenie nekotorykh veshchei, naidennykh v 1863 g. v Iuzhnoi Rossii. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1864 god*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii nauk, p. 1-246.
- Stoyanov, T. 2008. Belezhki za vaorazhenieto i snaryazhenieto predstaveni v Iyuneta na tsarskata grobnitsa pri Sveshtari. In: Mihailova, Zh. (ed.). *Pogrebalni praktiki i rituali. Esenni chetenia Sboryanovo 2007*. Varna: Slavena, p. 59-77.
- Tolochko, P. P., Rolle, R., Vesse, A. (eds.). 1991. *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy; Schleswig: Arkheolohichni zemelnyi muzei.
- Tolstoi, I. I., Kondakov, N. P. 1889. *Russkie drevnosti v pamiatnikakh iskusstva*. Vyp. 2. Drevnosti skifo-sarmatskie. Sankt-Peterburg: Tipografiia Ministerstva putei soobshcheniia.
- Treister, M. Iu. 2012. Serebrianye sosudy iz tainika Gaimanovoi Mogily. In: Bidzilia, V. I., Polin, S. V. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kyiv: Izdatelskii dom "Skif", p. 610-628.
- Treister, M. Iu. 2023. Bronze Strainers of the Eggers 160 Type from the Burials of the Nomads of Asian Sarmatia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 270, p. 40-52. <http://doi.org/10.25681/IARAS.0130-2620.270.40-52>.
- Fialko, E. E. 2005. O naznacheni zolotykh «konusov» iz skifskogo kurgana Oguz. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot rannei bronzy do rannego srednevekovia. Pamiati V. S. Olkhovskogo*. Moskva: IA RAN, p. 407-414.
- Fialko, O. Ye. 2006. Zoloti "konusy" z Ohuzu. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, XXXVIII, p. 10-15.
- Khazanov, A. M. 1975. *Zoloto skifov*. Moskva: Sovetskii khudozhnik.
- Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kyiv: Naukova dumka.
- Cherniakov, I. T., Pidvysotska, O. II. 1999. Tekhnolohichni ta khudozhni osoblyvosti pektoral z Tovstoi Mohyly. In: Kovtaniuk, N. H. et. al. (eds.). *Muzei na rubezhi epokh: mynule, sohodennia, perspektyvy*. Materialy yuvileinoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kyiv: (b.v.), p. 77-78.
- Shulga, P. I. 2010. *Sintsian v VIII—III vv. do n. e. (pogrebalnye komplekxy. Khronologiia i periodizatsiia)*. Barnaul: Altaiskii gosudarstvenyi universitet.
- Shults, P. N., Navrotskii, N. I. 1973. Prikubanske izvaianiia skifskogo vremeni. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 189-204.
- Iablonskii, L. T. 2009. Umbonoobraznye zolote predmety skifskogo vremeni iz Filippovki. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kyiv; Poltava: Institut arkheologii NAN Ukrainy, p. 418-428.
- Iablonskii, L. T. 2013. *Zoloto sarmatskikh vozhdai. Elitnyi nekropol Filippovka-1 (po materialam raskopok 2004—2009 gg.)*. Katalog kollektsii. Kn. 1. Moskva: Institut arkheologii RAN.
- Iatsenko, S. A. 1993. Skifskii muzhskoi kostium na predmetakh greko-skifskoi torevtiki IV v. do n. e. (K voprosu ob etnografizme izobrazhenii). In: Kamenetskii, I. S., Uzianov, S. A. (eds.). *Vestnik Shelkovogo puti. Arkheologicheskie istochniki*, 1. Moskva: Tsentr "Shelkovyi put", p. 304-323.
- Babenko, L. I. 2023. The Pectoral of Tovsta Mohyla: Understanding the Golden Insignia of Scythia. *Arts*, 12 (4), p. 1-22.
- Curry, A. 2016. Rites of the Scythians. Spectacular New Discoveries from the Caucasus Set the Stage for a Dramatic Hilltop Ritual. *Archaeology*, July/August, p. 26-32.
- Dally, O. 2007. Skythische und graeco-skythische bildelemente im Nördlichen Schwarzmeerraum. In: Parzinger, H. (Hrsg.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 291-298.
- Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: the Interpenetration of Cultures at the Eedge of the Hellenic World*. Handbuch der Orientalistik, 2. Leiden; New York; Köln: E.J. Brill.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The Legacy of the Scythian World: mid—7th to 3rd Century B.C.* Leningrad: Aurora.
- Rolle, R. 1998. Betrachtungen zum Figurenrelief der Čertomlyk-Amphore. In: Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998. *Königskurgan Čertomlyk: ein skytischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts*. Teilbd. II und III. Katalog- und Beilagenteil. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, S. 207-236.
- Rolle, R., Murzin, V. Iu., Alekseev, A. Iu. 1998. *Königskurgan Čertomlyk: ein skytischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts*. Teilbd. II und III. Katalog- und Beilagenteil. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Vickers, M. 2002. *Scythian and Thracian Antiquities in Oxford*. Oxford: Ashmolean Museum.
- Williams, D. 1998. Identifying Greek Jewelers and Goldsmiths. In: Williams, D. (ed.). *The Art of the Greek Goldsmith*. London: British Museum Press, p. 99-104.

СВИНЦЕВІ ФІГУРКИ СКІФСЬКИХ ВЕРШНИКІВ ІЗ ОЛЬВІЇ

Мета статті — розглянути окрему категорію свинцевих виробів із розкопок Ольвії; на їх прикладі дослідити технологічні особливості виготовлення таких виробів і зв'язок Ольвії з варварським оточенням. Ідеться про невелику групу композиційних фігурок, які за деталями одягу можна вважати зображенням скіфських вершників.

К л ю ч о в і с л о в а: свинець, свинцеві вироби, скіфські вершники, скіфський одяг, греко-скіфські відносини.

На фоні широкого вивчення металообробки в Ольвії, зокрема ливарного й ковальського ремесла (Сон 1987, с. 118-124; Крутилов 2006, с. 213-220; Ольговский 2011, с. 1-216), обробка свинцю та виготовлення свинцевих виробів ще й дотепер залишається найменш висвітленою галуззю. Тому у статті вперше розглянуто одну з категорій виробів із цього металу, що має покласти початок системного вивчення цього напрямку. У дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід, а також методи аналізу, синтезу, узагальнення. Особливу вагу приділено порівняльно-історичному методу.

Усі розглянуті нижче свинцеві фігурки відліто в техніці одно- або двостороннього рельєфу, що свідчить про їх різне використання. Якщо двосторонні фігурки могли використовуватись автономно, то плоскорельєфні вироби мусили кріпитись на якусь пласку поверхню.

За час розкопок Ольвії зібрано досить велику колекцію свинцевих виробів із самого городища, некрополя, передмістя, а також поселень ближньої та дальньої хори. І хоча матеріали

розкопок ольвійського поліса активно публікуються, свинцеві вироби в цих публікаціях, порівняно з іншими знахідками, згадано опосередковано і часто лише як ілюстративний або супровідний матеріал. Крім того, у порівнянні з кольоровою металообробкою та ковальським ремеслом обробка свинцю, виготовлення речей із цього металу практично не вивчені, хоч матеріалу для фундаментального дослідження цієї галузі цілком достатньо.

За призначенням свинцеві вироби, що походять з Ольвії, можна поділити на декілька категорій. Насамперед це предмети господарсько-побутового призначення (скріпи, прясла, риболовні важки). В елліністичний час зі свинцю робили ручки (скоби) для дерев'яних конструкцій. Але чи не найцікавішу групу становлять пластини культового призначення, яких зараз налічується близько 350 екземплярів. Це букранії, стилізовані голівки баранів, лабриси. Меншу групу становлять антропоморфні фігурки богів, воїнів, колісниць, пластини із сюжетними сценами (жертвоприношеннями), а також вотивні фігурки вершників. Останні наявні в насипах курганів і могил як поминальні дари; рідше вони трапляються в самих похованнях. До того ж їх могли використовувати в релігійних ритуалах та оформленні домашніх вівтарів.

Окрему групу виробів становлять фігурки вершників. У статті розглянуто серію композиційних фігурок та їх уламків — фігурки вершників на конях, що нерухомо стоять. За деталями одягу їх можна вважати скіфськими вершниками (або вбачати тут зв'язок Ольвії із варварським оточенням).

За класифікацією К. І. Зайцевої, окрім вершників на конях, що нерухомо стоять, є невелика кількість фігурок вершників на конях, що скачуть (Зайцева 2004, с. 129-133).

* ХМЕЛЕВСЬКИЙ Дмитро Миколайович — молодший науковий співробітник відділу античної археології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-1743-771, hmelevskij68@gmail.com

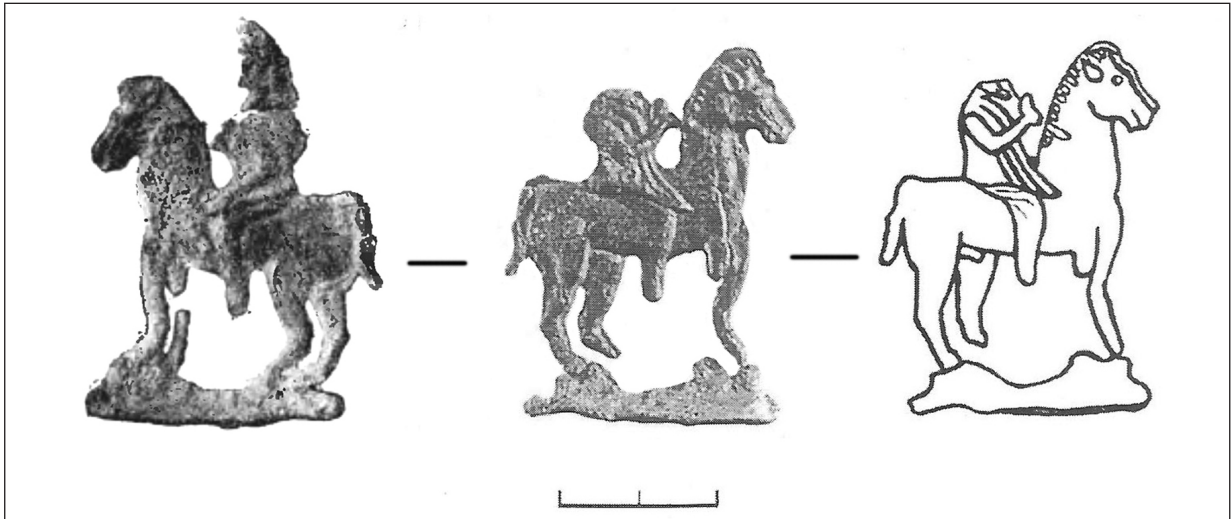

Рис. 1. Фігурка 1 (фото за: Фармаковский 1910, Зайцева 2004)
 Fig. 1. Figurine 1 (after: Фармаковский 1910, Зайцева 2004)

Серед відомих сьогодні антропоморфних фігурок, відлитих зі свинцю, ми виділили 11 екземплярів із зображенням вершників, які з 1873 по 2014 роки знайдено при розкопках Ольвії або придбано музеями з колекцій приватних осіб на Миколаївщині, і які за стилістичними особливостями зображень дозволяють говорити про їх ольвійське походження. Незважаючи на те що в цілому більшість таких фігурок уже опубліковано в різних виданнях, усі разом, із новими знахідками вони не публікувалися. Тому ця публікація є першою для вказаної групи виробів зі свинцю.

Каталог

Фігурки мають різний ступінь збереженості, за тривалий час безконтрольного зберігання і без належної обробки в результаті корозії втрачено деякі деталі, що повинно привернути до них увагу музейних працівників і реставраторів.

Розглянемо окремо кожну фігурку, вказавши на її походження, місце зберігання з інвентарним номером і працю, у якій здійснено першу публікацію виробу.

Фігурка 1 (рис. 1). Зберігається в Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, РФ) (інв. № ОГ. 1904.307 Ол. 1229). Знайдена в південній частині Верхнього міста; уперше опублікована невдовзі після знахідки (Фармаковский 1910, с. 32, 33, рис. 36). На старій фотографії показано її первинний вигляд, але за час зберігання було втрачено голову вершника, частину передньої ноги коня, а також відламано

підставку (Зайцева 2004, с. 129, 130, табл. 4, 5, рис. 20, 20-а).

Вершник на коні сидить прямо, у правій руці тримає натягнутий повід, а у лівій, можливо, був спис. Ноги звисають по боках коня. Добре передані в профіль коротка клиноподібна борода, око, довгий ніс і рот. Чоловік одягнений у каптан-сисирну, поли якого вільно звисають, прикриваючи верхню частину правої ноги; рельєфно передані складки одягу, на голові гостроверха шапка. Також реалістично виділено морду коня, видно його очі, ніздрі, вуха, гриву й хвіст. Розміри: висота — 4,0 см, довжина — 3,6 см.

За супровідним матеріалом датується III ст. до н.е. Датування визначено за уламком горла малоазійської чорнолакової пеліки (ГЭ, інв. № ОГ.1904. 79; Книпович 1949, 273, 275, рис. 1: 1) і бронзовими ольвійськими монетами. Дві з них — борисфени кінця 280 — початку 240 рр. до н.е. і III ст. до н. е. з надкарбуванням (Карышковский 1988, 80-83, табл. 4, 71-72, 89, 91, рис. 8: 1—2). Третю монету П. О. Каришковський датує 190—180-ми рр. до н.е., А. Н. Зограф подібні монети датував другою третьою III ст. до н.е. (Зограф 1951, 133-134, табл. 33, 7-2).

Фігурка 2 (рис. 2). Виявив у насипі кургану на некрополі Ольвії В. Г. Тизенгаузен (Тизенгаузен 1876, с. 11, 69, 1877, атлас, табл. 1, 11-24). Зберігається в Державному Ермітажі (Санкт-Петербург, РФ) (ГЭ, інв. №О.1873.16 Ол.140). Підставка всередині порожня. Датується першою половиною — серединою III ст. до н. е.

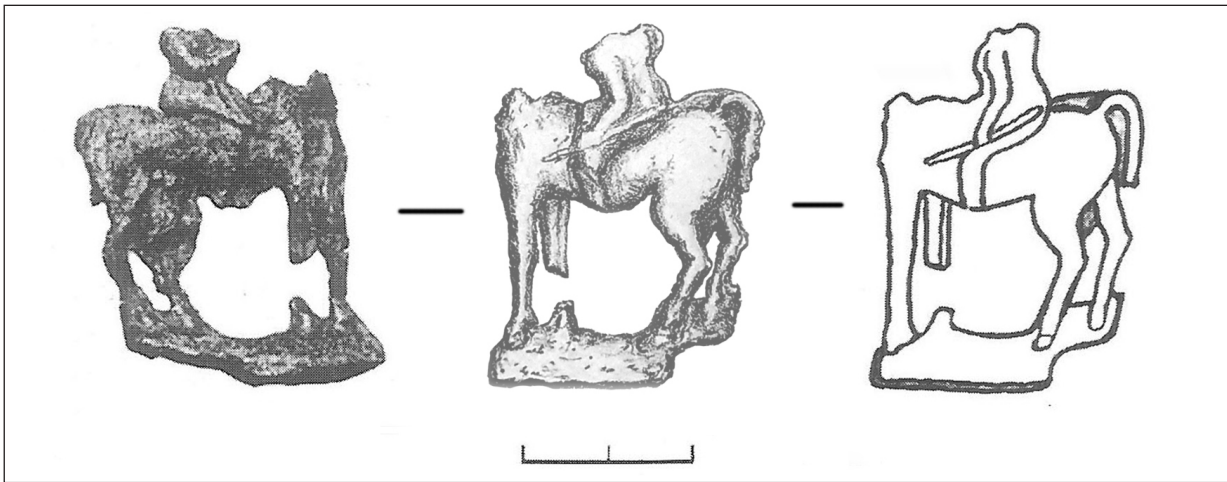

Рис. 2. Фігурка 2 (фото за: Зайцева 2004, з обробкою автора)

Fig. 2. Figurine 2 (after: Зайцева 2004, processed by the author)

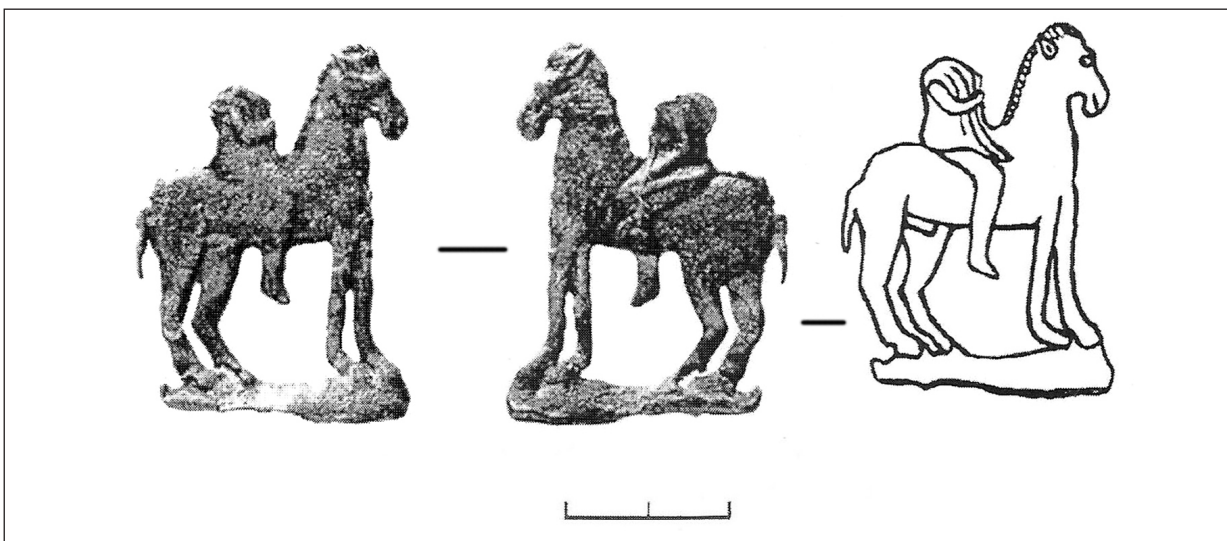

Рис. 3. Фігурка 3 (фото за: Зайцева 2004)

Fig. 3. Figurine 3 (after: Зайцева 2004)

Фігурку сильно пошкоджено. У коня відсутня голова та половина передньої правої ноги, зберігся хвіст. У вершника немає голови та нижніх частин ніг. У лівій напівзігнутій руці видно уламок списа. Деталі одягу не простежуються, але на малюнку в дореволюційній публікації дрібними штрихами показано шерсть коня. Розміри: висота — 4,4 см, довжина — 3,2 см.

Фігурка 3 (рис. 3). Місце виявлення фігурки невідоме. До Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ) вона потрапила з приватної колекції 1923 р. (ГЭ, інв. № Е.270) (Зайцева 2004, 131, табл. 4, 5). Підставка розширюється донизу, її бокові краї заокруглені.

Не збереглися голова й права рука вершника. На відміну від двох попередніх збереглися ноги й ступні. Рельєфно передано складки одягу, його короткі поли вільно звисають і прикривають частину правої ноги вершника. У лівій руці видно уламок списа. У коня добре проглядаються грива, вуха, очі, рот. Розміри: висота — 4,6 см, довжина — 3,1 см.

Фігурка 4 (рис. 4). Знайдено на території ольвійського некрополя (Ляшко, Папанова 2014, табл. 4, 2. О-2009/Некр.(ю-з)/327). Місце зберігання: Археологічний музей Інституту археології НАН України, Київ.

Виріб сильно пошкоджений і представлений у трьох фрагментах. У вершника відлама-

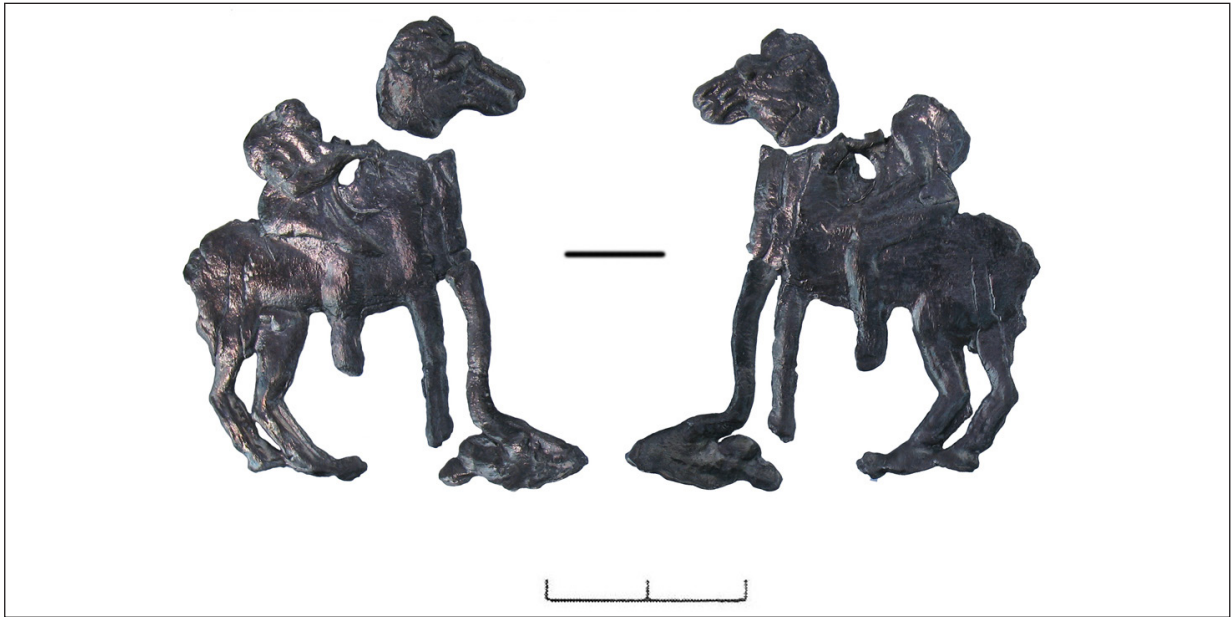

Рис. 4. Фігурка 4 (фото за: Папанова 2014, з обробкою автора)

Fig. 4. Figurine 4 (after: Папанова 2014, processed by the author)

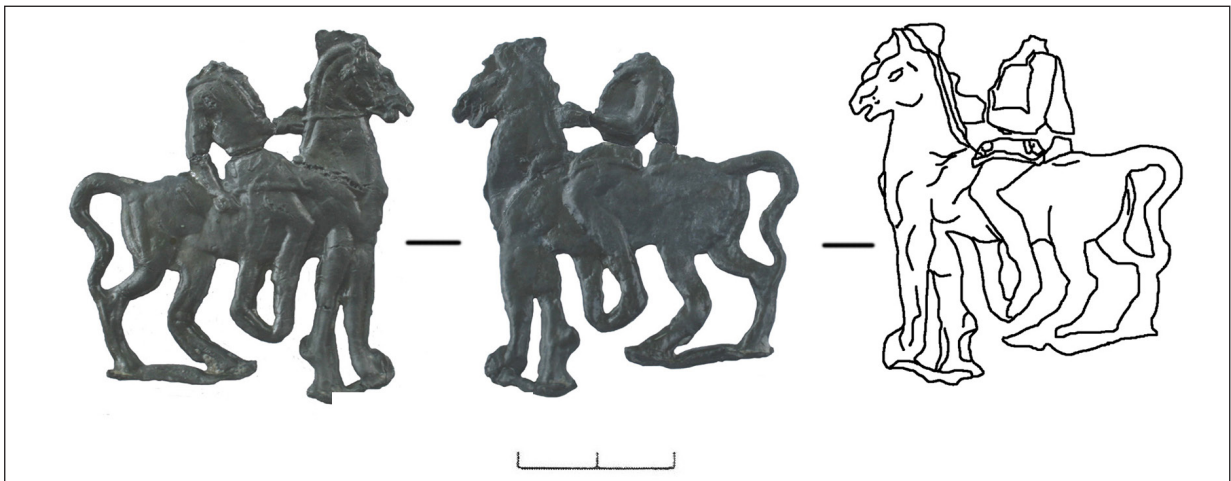

Рис. 5. Фігурка 5 (фото за: Папанова 2014, рисунок автора)

Fig. 5. Figurine 5 (after: Папанова 2014, drawing by the author)

на голова, у коня немає хвоста й частини передньої ноги. Окремо збереглись голова із шиєю коня та передня нога з частиною підставки. Рельєфно передані очі, вуха та коротка грива коня. Вершник, одягнений у каптан-сисирну з подовженими полами попереду, розвернутий управо. У правій руці він тримає вуздечку, а зігнута ліва рука лежить уздовж коліна. Рельєфно показані складки одягу з обох боків. Схематично показані вузькі штани, які зливаються із взуттям. По краях фігурки залишились ливарні запливи. Розміри: висота — 4,5 см, довжина — 4,2 см.

Фігурка 5 (рис. 5). Знайдено в Ольвії на території некрополя (Ляшко, Папанова 2014, табл. 4, 2. О-2009/Некр.(ю-з)/378). Місце зберігання: Археологічний музей Інституту археології НАН України, Київ.

Фігурка збереглась у трьох фрагментах. Сильно пошкоджено підставку; її фрагменти збереглись лише під ногами коня. У вершника втрачено голову. Збереглись нижня частина відламаної руки і торс вершника. Ноги з'єднані під животом коня. Лівою рукою вершник натягує вуздечку, а права рука (частину її втрачено) опущена вздовж тіла.

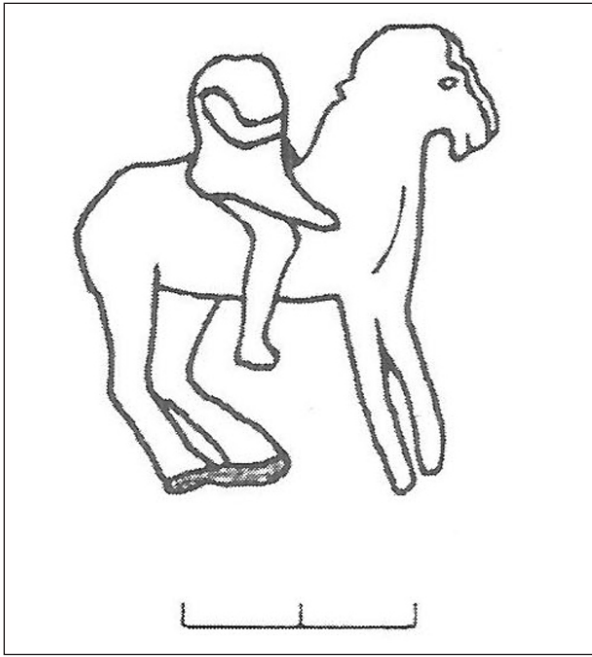

Рис. 6. Фігурка 6 (за: Зайцева 2004)
Fig. 6. Figurine 6 (after: Зайцева 2004)

Вершник одягнений у короткий каптан із подовженими полами попереду і підперезаний поясом. Рельєфно показані складки одягу з обох боків. Схематично показані вузькі штани, які зливаються із взуттям.

Гарно збереглась фігурка коня, деталі пропрацьовані дуже реалістично. Витягнутий корпус на довгих і мускулистих ногах, голова на масивній шії з рельєфно показаними гривовою та загостреними вухами. Очі передано не крапками, як у інших, а з орбітами й очними яблуками. На шії подекуди простежується вуздечка. Розміри: висота — 4,5 см, довжина — 4,4 см.

Фігурка 6 (рис. 6). Знайдено в північно-східній частині ольвійського городища у 1937 р. при відкритті житлового будинку елліністичного часу (Зайцева 2004, 129-131, табл. 4, 5). Місце зберігання: Національний музей історії України (інв. № Б.5-451 (О-37.917)).

У фігурки майже відсутня підставка, невеликий фрагмент залишився під задніми ногами коня. Відламана голова вершника, відсутня частина правої руки. У коня повністю відламаний хвіст. Деталі зображення вершника й коня не пропрацьовані. Розміри: висота — 3 см, довжина — 2,8 см.

Фігурка 7 (рис. 7). Дореволюційна знахідка з Ольвії. Зберігається в Одеському археологічному музеї НАН України (АМ, інв. № А-46595). Виготовлена в техніці одностороннього рельєфу.

Одна сторона гладка, і тільки ноги коня відлиті об'ємно (Штерн 1911, табл. 1; Зайцева 2004, 132, табл. 4).

За час після першої публікації у фігурки втрачено голову й ступні ніг вершника, а також частину передньої ноги коня. Вершник сидить упівоберта, у правій руці тримає повід. Рельєфно пропрацьовано голову коня, показано гриву, очі, рот, довгий хвіст і вуздечку. Задня нога зігнута під животом, передня відведена назад. Розміри: висота — 3,0 см, довжина — 2,9 см.

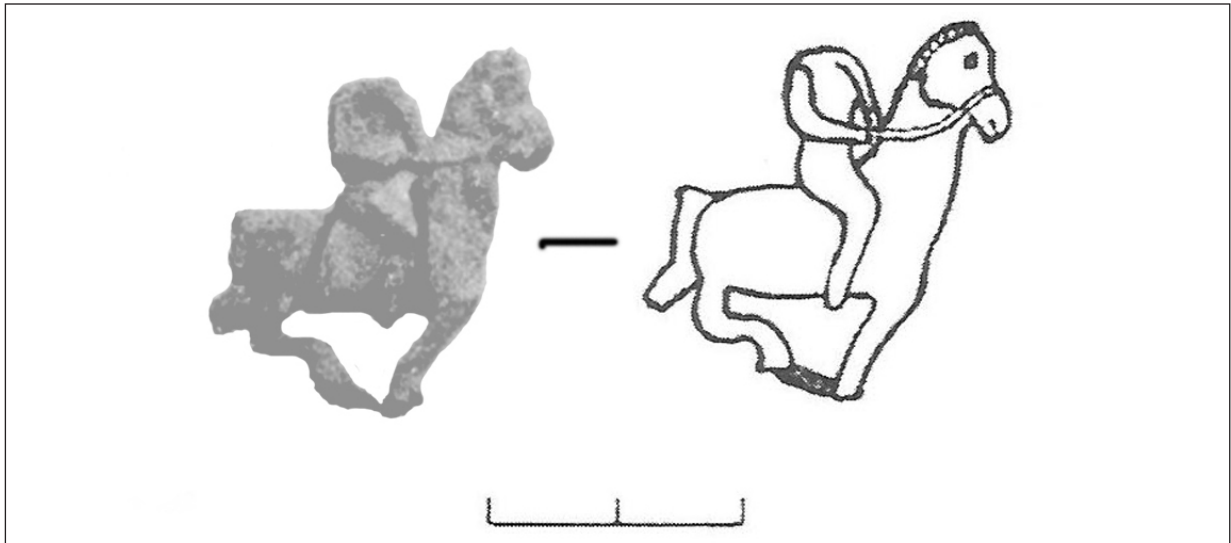
Фігурка 8 (рис. 8). Місце знахідки невідоме; її придбано з колекції Г. П. Алексеєва 1923 р. Місце зберігання Державний Ермітаж (Санкт-Петербург, РФ) (ГЭ, інв. № Е.2998) (Зайцева 2004, 132, табл. 4). Пластина виготовлена в техніці одностороннього рельєфу. Фігуру вершника повернуто вправо. У неї втрачено голову, частину правої руки й нижні частини ніг. Лівою рукою вершник тримає вуздечку, праву руку відведено в бік на рівні плеча. У коня відламані нижні частини ніг.

Вершник одягнений у короткий одяг, опоясаний на талії. Рельєфно передано складки одягу. Загорнута на лівий бік пола утворює виріз на комірі. На голові, шії та грудях коня рельєфно показано зброю: повід, нагрудник, також позначено гриву, вуха, очі і рот. Розміри: висота — 3,3 см, довжина — 3,7 см.

Фігурка 9 (рис. 9: 1). Місце і час знахідки невідомі. Описана К. І. Зайцевою за зображенням на акварелі зі збірки, що зберігається в Державному Ермітажі (Санкт-Петербург, РФ) (Зайцева 2004, 131, 132, табл. 4). У фігурки відламана підставка, у вершника відсутня голова, праву задню ногу зігнуто назад догори. Рельєфно показані складки одягу вершника, гриву, око, рот і складки на шії коня. Короткі поли одягу вільно звисають, прикриваючи верхню частину правої ноги вершника. Розміри за малюнком: висота — 3,4 см, ширина — 3,4 см.

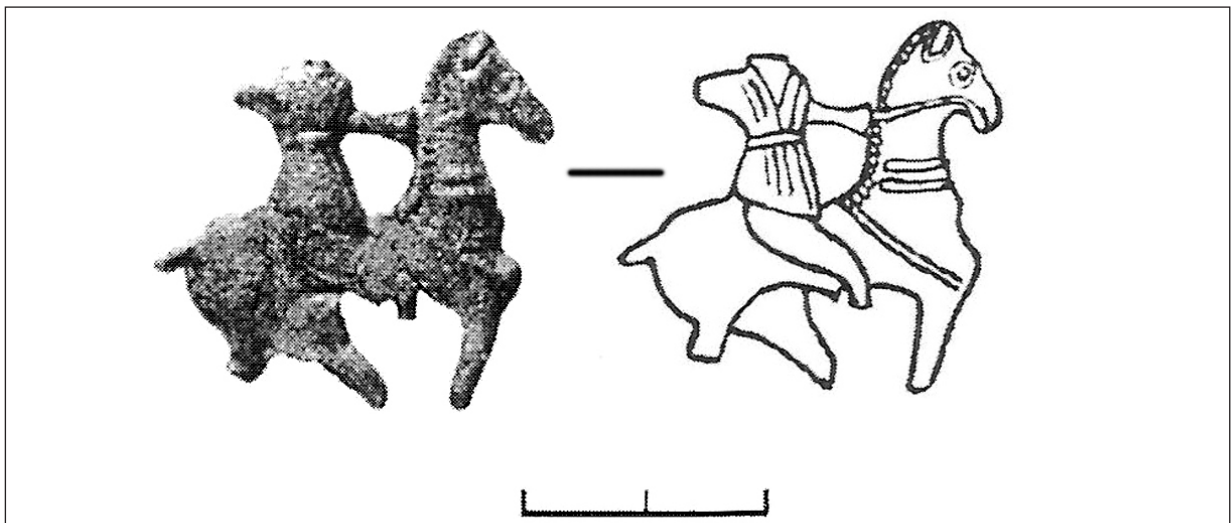
Фігурка 10 (рис. 9: 2). Походить із Ольвії, зберігалась в колекції П. О. Бурачкова, зараз у Державному історичному музеї (Москва, РФ). (Зайцева 2004, 132, табл. 4). Сильно пошкоджено фігурку коня; власне, збереглась лише частина спини з вершником, який, хоч і не має пошкоджень, виконаний дуже схематично. Розміри: висота вершника — 4,8 см, збережена довжина коня — 3,0 см.

Фігурка 11 (рис. 9: 3). (Фармаковский 1914, 24, 25, рис. 40; Зайцева 2004, с. 132, табл. 4).

Рис. 7. Фігурка 7 (фото за: Штерн 1911, рис. за: Зайцева 2004)

Fig. 7. Figurine 7 (photo after: Штерн 1911, drawing after: Зайцева 2004)

Рис. 8. Фігурка 8 (фото за: Зайцева 2004)

Fig. 8. Figurine 8 (photo after: Зайцева 2004)

Зображення схематичне, передане загальним контуром. Фігурку придбала Імператорська археологічна комісія в 1911 р. Місце знахідки на городищі невідоме. Зараз зберігається в Музеї образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна (Москва, РФ) (інв. № II, Ia589).

Фігурку вершника повернуто вправо. Голову показано в профіль, на ній простежується невеликий головний убір або шолом. Схематично показано одяг. У правій руці вершник тримає повід. У коня відламані голова й хвіст. Від підставки залишилися тільки два фрагменти на передніх і задніх ногах. Розміри: висота — 4,0 см, довжина — 2,8 см.

Історична інтерпретація та висновки

Детальне вивчення вотивних свинцевих фігурок дає змогу зробити такі висновки.

При виготовленні фігурок застосовувалась техніка як двостороннього, так і одностороннього рельєфу, тобто у деяких виробів одна сторона — пласка. Деякі з них були пошкоджені в давнину, але й при сучасному зберіганні метал сильно постраждав від корозії, фігурки втратили деякі частини. Але навіть при цих недоліках фігурки відкривають широкі можливості для подальшої інтерпретації.

Так, усі вершники одягнені в короткі куртки

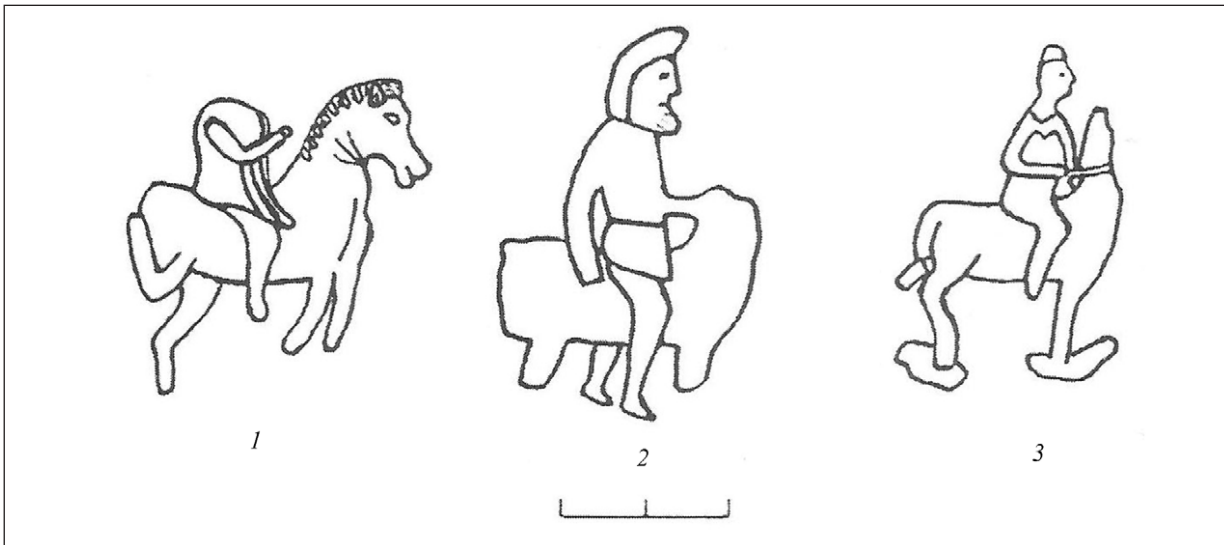

Рис. 9. 1 — фігурка 9; 2 — фігурка 10; 3 — фігурка 11 (рис. за: Зайцева 2004)

Fig. 9. 1 — figurine 9; 2 — figurine 10; 3 — figurine 11 (drawing after: Зайцева 2004)

з подовженими трикутними полами попереду. Із лицьового боку рельєфно передано складки і на куртці, і на штанах. Також рельєфно передано вуха, очі та гриви коней, а іноді й вуздечки. Найцікавішим є зображення чоловічого костюма. Навіть не вдаючись у тонкощі варварського чоловічого (найімовірніше, скіфського) одягу, можна відзначити його загальні риси, що дає змогу інтерпретувати фігурки як зображення скіфських (варварських) вершників.

Як відомо, верхній чоловічий скіфський одяг складався з каптана, вузьких штанів, заправлених у короткі напівчоботи, перев'язані біля гомілки шкіряною мотузкою. У IV ст. до н.е. у степових скіфів з'являється шкіряний або полотняний каптан-сисирна (*sisirna*). У Греції їх називали «скіфський хітон»; про них писав давньогрецький автор Юлій Полідевк, а також згадують Платон та Антифан (детальніше див.: Яценко 2006, с. 69). Як і звичайний каптан, сисирна була без коміра, мала трикутний виріз і вузькі рукави. Характерною рисою були також подовжені клиноподібні поли попереду. Одяг прикрашала вишивка або металеві бляшки. Такий каптан-сисирну ми бачимо на золотому «шоломі» IV ст. до н.е. із Передерієвої могили, на якому зображено двох скіфських воїнів, одягнених у запашні каптани з характерними загостреними полами (жупан, за автором розкопок: Моруженко 1992, с. 71, рис. 3, 7) (рис. 10). У такий самий каптан-сисирну одягнений піший воїн на золотому гребні з

кургану Солоха (Манцевич 1987, с. 57-60, кат. 34) (рис. 11, 12).

Поясний одяг становили неширокі штани — анаксариди (Манцевич 1987, с. 20; Чалтыкьян 2001, с. 40). Зазвичай їх шили зі щільної тканини, хоча відомі й шкіряні штани (Яценко 2006, с. 76). Як і верхній одяг, їх прикрашали вишитими візерунками або металевими бляшками. Скіфські анаксариди були довгими, до гомілки, і заправлялись у короткі напівчобітки. Якщо ж їх носили незаправленими, то знизу підв'язували ремінцями на кшталт шароварів (Яценко 2006, с. 80).

Складно визначити головний убір вершника. Ми маємо тільки три зображення головних уборів, одне з них — зі старої фотографії з розкопок Б. В. Фармаковського. За фотографією важко сказати, що саме на голові вершника, але можна зробити кілька припущень. По-перше, це може бути шкіряна шапка особливої форми, яка нагадує фракійський головний убір. По-друге, це може бути шолом із високою, загнутою вперед тулією, поширений у IV—III ст. до н.е. (Алексинский 2005, с. 38; Ляшко, Папанова 2004, с. 212).

Представлені зображення скіфських вершників не тільки збагачують наше уявлення про виготовлення різноманітних свинцевих виробів в Ольвії, а насамперед дозволяють знову порушити питання про греко-скіфські відносини. Історія таких відносин сягає початкового періоду існування Ольвійського

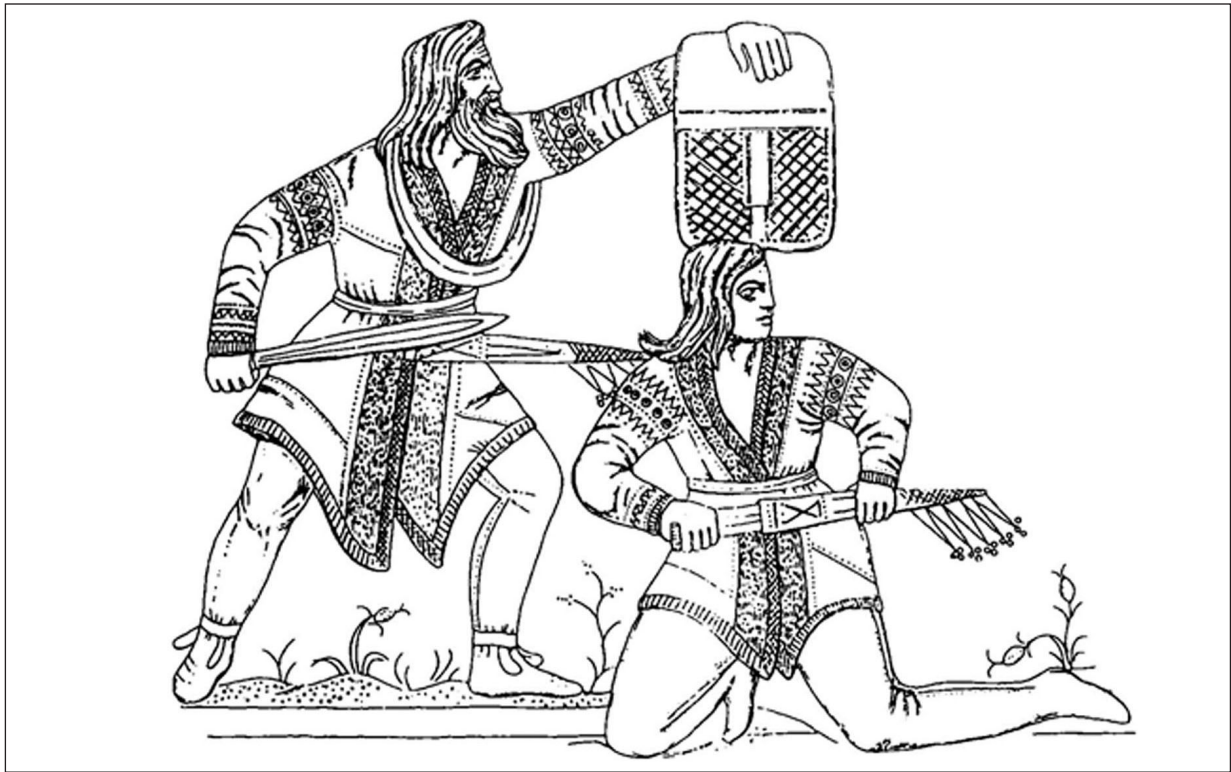

Рис. 10. Прорисовка із золотого «шолома» з кургану Передерієва могила (за: Моруженко 1992)

Fig. 10. Drawing from a golden "helmet" from the Perederieva mound (after: Моруженко 1992)

поліса з кінця VII—початку VI ст. до н.е. Нині в історіографії відсутня погоджена позиція стосовно їх характеру упродовж декількох століть; при цьому точиться дискусія щодо т. зв. скіфського протекторату над Ольвією в V ст. до н.е. (Крижицький 2001, с. 21-36). Найяскравішим прикладом такої дискусії, з огляду на іконографію зображень, є питання стосовно зображення воїна у варварському одязі на відомій стелі Леокса з Ольвії і ширше — ольвійсько-скіфських контактів (Виноградов 1989, с. 90-109). Зрозуміло, що воїни у варварському (скіфському) верхньому одязі на час виготовлення свинцевих фігурок, що публікуються, вже були відомі ольвійському образотворчому мистецтву. І тому навряд чи слід категорично заперечувати можливість постійного проживання представників варварської спільноти в Ольвії. Тому з великою ймовірністю можна говорити про присутність серед населення Ольвії вихідців із місцевого середовища та їхній статус у місті, оскільки саме вони могли бути замовниками і споживачами такої специфічної ремісничої продукції. Опубліковані фігурки також дозволяють розширити уявлення про

скіфський одяг, яким його бачили сучасники і взагалі про скіфське вершництво.

Ще й дотепер залишається без відповіді питання, кому належали такі фігурки. Геродот (Herod. IV, 99-101) згадував про т. зв. калліпідів, або елліно-скіфів, — варварське населення, яке мешкало на території Ольвійської держави (Русяева, Скржинская 1979, с. 25-36). Не треба також забувати, що в IV ст. до н.е. в Ольвії карбувалась монета скіфського царя Атея, а на інших монетах місцевого карбування, борисфенах, зазвичай зображувалась скіфська зброя (Анохин 1989, с. 39). Це свідчить про традиційні скіфсько-античні відносини, які мали ще більше зміцнитись після того, як скіфи знищили під стінами Ольвії військо Зопіріона. Тому наявність у місті вихідців із місцевого середовища, представники якого могли використовувати у своїх ритуальних практиках такі свинцеві вироби, не може викликати особливого заперечення. Загалом, залучена до наукового обігу невелика група свинцевих виробів якнайкраще демонструє релігійний та культурний синкретизм, притаманний Ольвійському полісу саме

Рис. 11. Золотий гребінь із кургану Солоха (за: Манцевич 1987)

Fig. 11. Golden crest from the Solokha mound (after: Манцевич 1987)

в IV ст. до н.е. А відповідь на питання, представники якої культурної спільноти увійшли до ольвійської іконографії

Алексинский, Д. П. 2005. Ранние эллинистические шлемы с тиаровидной тульей из Восточного Средиземноморья. *Para bellum*, 25, с. 21-40.

Анохин, В. А. 1989. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Виноградов, Ю. Г. 1989. *Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н.э. Историко-эпиграфическое исследование*. Москва: Наука.

Зайцева, К. И. 2004. Свинцовые изделия IV–II вв. до н. э. местного производства Ольвии. *Эллинистические штудии в Эрмитаже*. ГЭ, Научный редактор Е.Н.Ходза. с. 120-149, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург.

Зограф А. Н. 1951. Античные монеты. Материалы и исследования по археологии СССР № 16. Издательство Академии Наук СССР. 133-134, табл. 33, 7-2. Москва. С. 308.

Карышковский, П. О. 1988. *Монеты Ольвии*. Киев: Наукова думка.

Книпович, Т. Н. 1949. К вопросу о торговых сношениях античных колоний Северного Причерноморья в эпоху эллинизма. *Советская археология*, 11, с. 271-284.

Крутилов, В. В. 2006. Литейные формы, в: *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Supplementum. 2. Симферополь: Крымское отделение Института востоковедения им. А.Е. Крымского, с. 213-220.

Рис. 12. Деталь із зображенням скіфського воїна на золотому гребні з кургану Солоха (за: Манцевич 1987)

Fig. 12. Detail depicting a Scythian warrior on a golden crest from the Solokha mound (after: Манцевич 1987)

разом з еллінами та чи можна їх вважати представниками громадянської общини, ще попереду.

Крижицький, С. Д. 2001. Ольвія і скіфи у V ст. до н.е. До питання про «скіфський протекторат». *Археологія*, 2, с. 21-36.

Ляшко, С. Н., Папанова, В. А. 2014. Свинцовые фигурки из Ольвийской усадьбы IV в. до н.э. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XVII. Запоріжжя, с. 207-229.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха*. Ленинград: Искусство.

Моруженко, А. О. 1992. Скіфський курган Передерієва могила, *Археологія*, 4, с. 67-75.

Ольговский, С. Я. 2011. *Скіфо-антична металообробка архаїчного часу за матеріалами Нижнього Побужжя та Середнього Подніпров'я*. Київ, КНТ; Москва; Университет Дмитрия Пожарского, с. 1-216.

Русяева, А. С. Скржинская, М. В. 1979. Ольвийский полис и каллипиды. *Вестник древней истории*, 4, с. 25-36.

Сон, Н. А. 1987. Ремесленное производство, В: Крыжицкий и др. (ред.). Отв. ред. Крыжицкий С. Д. *Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время*. Киев: Наукова думка, с. 118-125.

Тизенгаузен, В. Г. 1876. Доклад о действиях Императорской Археологической Комиссии за 1874. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1874 г.*, с. 11, 69, атлас за 1877, т. 1: 11-24., С. 267

Фармаковский, Б. В. 1910. Раскопки в Ольвии. *Отчет археологической комиссии за 1907*. Санкт-Петербург, Пе-

троград. Типография главного управления уделов. Моховая №40, с. 1-66.

Фармаковский, Б. В. 1914. Раскопки в Ольвии. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1911*, Петроград. Типография главного управления уделов. Моховая №40., с. 1-25.

Штерн, Э. Р. 1911. Из жизни детей в греческих колониях на северном побережье Черного моря. *Сборник археологических статей в честь графа А. А. Бобринского*.

Санкт-Петербург, Типография В.Ф.Киришбаума (отделение), с. 13-32, с илл. С. 276

Чалтыкьян, Д. 2001. *История костюма*, Москва. Астрель, Аванта+.

Яценко, С. А. 2006. *Костюм древней Евразии (ираноязычные народы)*, «Восточная литература», Москва

Dmytro M. Khmelevskyi

Junior Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Classical Archaeology Department, ORCID: 0000-0002-1743-7714, hmelevskij68@gmail.com

LEAD FIGURINES OF SCYTHIAN HORSEMEN FROM OLBIA

In the article, the author aims to examine a specific category of lead artefacts discovered in Olbia, with a focus on investigating the technological features of their production and Olbia's connections with its barbarian surroundings. The research employs an interdisciplinary approach utilising methods of analysis, synthesis, and socialisation, particularly emphasising the comparative-historical method.

Against the backdrop of extensive studies on metalworking in Olbia, especially in foundries and blacksmithing, the processing of lead and the production of artefacts from it remain relatively under-explored. Therefore, this article delves into one category of items made of this metal.

A distinct group of composite figurines and their fragments — statuettes of riders on stationary standing horses is explored in the article. Based on the details of their attire, they can be identified as Scythian horsemen, raising questions about Olbia's connection with its barbarian environment. According to the classification of K. I. Zaitseva, in addition to riders on stationary standing horses, there is a small number of figurines depicting horsemen on galloping horses.

All examined lead figurines are cast in the technique of either single- or double-sided relief, indicating their different usage. If double-sided statuettes could be used autonomously, single-sided ones may have needed to be attached to some surface. The presented depictions of Scythian riders not only provide insights into the production of various lead items in Olbia, but also raise questions about Greek-barbarian contacts, possibly indicating the residence of local inhabitants in Olbia and their status in both the city and barbarian interactions. They also expand our understanding of Scythian attire and horsemen.

Lead items originating from Olbia can be categorised into several groups depending on their purpose. Primarily, these are household items (clamps, spindle whorls, fishing weights). During the Hellenistic period, handles (clamps) for wooden coffins (biers) were manufactured. However, the most interesting group comprises votive items, with around 350 known examples to date. These include bucrania, stylised sheep heads, and labryses. A smaller group consists of anthropomorphic figurines of gods, warriors, chariots, plaques with narrative scenes (sacrifices) and riders. Such votive figurines are found in mounds and tombs as burial offerings. Less frequently, they are found directly within burials. Additionally, they may have been used in religious rituals and in decorating household altars.

The question of the ownership of such statuettes remains unanswered. However, Herodotus wrote about a barbarian population known as Callipidae or Hellenes-Scythians in the territory of the Olbian state. It is essential to note that in the 4th century BC, coins were minted in Olbia bearing the image of the Scythian king Ateas, and Scythian weaponry was commonly depicted on the Bosphorus, indicating traditional Scythian-Hellenic relations that likely solidified after the Scythians defeated Zopyrion's army under the walls of Olbia. Thus, the presence of residents in the city cannot be denied.

Key words: lead, lead artefacts, Scythian horsemen, Scythian attire, Greek-Scythian relations.

References

- Aleksinskii, D. P. 2005. Rannie ellinisticheskie shlemy s tiarovidnoi tulei iz Vostochnogo Sredizemnomoria. *Para bellum*, 25. p. 21-40.
- Anokhin, V. A. 1989. *Monety antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.
- Vinogradov, Yu. H. *Politicheskaiia istoriia Olviiskogo polisa VII–I vv. do n.e. Istoriko-epigraficheskoe issledovanie*. Moskva: Nauka.
- Zaitseva, K. Y. 2004. Svintsovyie izdeliia IV–II vv. do n.e. mestnogo proizvodstva Olvii. *Ellinisticheskie shtudii v Ermitazhe*, GE, Nauchnii redaktor Ye.N.Khodza. p. 120-149. Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, Sankt-Peterburg. p. 120-149.
- Zograf A. N. 1951. Antichnie moneti. Materiali i issledovaniia po arkhologii SSSR № 16. Izdatelstvo Akademiya Nauk SSSR. 133-134, tabl. 33, 7-2. Moskva. p. 308.
- Karyshkovskii, P. O. 1988. *Monety Olvii*. Kyiv: Naukova dumka.
- Knipovich, T. N. 1949. K voprosu o torgovykh snosheniiakh antichnykh kolonii Severnogo Prichernomor'ia v epokhu ellinizma. *Sovetskaia arkhologiia*, 11, p. 271-284.
- Krutilov, V. V. 2006. Liteinye formy. In: *Drevneishyi temenos Olvii Pontiiskoi*. Materialy po arkhologii, istorii i etnografii. Supplementum 2. Simferopol: Krymskoe otdelenie Instituta vostokovedeniia im. A. E. Krymskogo, p. 213-220.

- Kryzhitskii, S. D. 2001. Olviia i skify y V st. do n.e. Do pytannia pro "skifskii protektorat", *Arheologia*, 2, p. 21-36.
- Liashko, S. N., Papanova, V. A. 2014. Svyntsovye figurki iz Olviiskoi usadby IV v. do n.e. *Starozhytnosti Stepovoho Prychor-nomoria i Krymu*, XVII, p. 207-229.
- Mantsevych, A. P. 1987. *Kurhan Solokha*. Leningrad: Iskusstvo.
- Moruzhenko, A. O. 1992. Skifskii kurgan Perederieva Mohyla, *Arheologia*, 2, p. 67-75.
- Tiezenhauzen, V. H. 1876. Doklad o deistviiakh Imperatorskoi Arkheolohycheskoi Komissii za 1874. *Otchet arkheolohycheskoi komissii za 1874 g.* Sankt-Peterburg, p. 11, 69, atlas za 1877, t. 1: 11-24, P. 267
- Olhovskiy, S. Ya. 2011. Skifo-antychna metaloobrobka arkhainocho chasu za materialamy Nyzhnoho Pobuzhzhia ta Serednoho Podniprovia. Kyiv, KNT; Moskva, Universitet Dmitriya Pozharskogo.
- Rusiaeva, A. S., Skrzhynskaia, M. V. 1979. Olviiskii polis I kallipidy, *Vestnik drevnei istorii*, 4, p. 25-36.
- Son, N. A. 1987. Remeslennoe proizvodstvo. In: S. D. Kryzhitskii et al. (ed.). *Kultura naseleniia Olvii i ee okruhi v archaicheskoe vremia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 118-125.
- Farmakovskii, B. V. 1910. Raskopy v Olvii. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1907*. Sankt-Peterburg, Petrohrad. Tipohrafiia glavnoe upravleniia udelov. Mokhovaia № 40. p. 1-66.
- Farmakovskii, B. V. 1914. Raskopy v Olvii. *Otchet Imperatorskoi arkheolohycheskoi komysii za 1911*. Sankt-Peterburg, Petrohrad. Tipohrafiia glavnoe upravleniia udelov. Mokhovaia № 40. p. 1-25.
- Shtern, E. R. 1911. Iz zhyzni detei v hrecheskikh koloniyakh na severnom poberezhe Chernoho morya. *Sbornik arkheolohycheskikh statei v chest grafa A. A. Bobrinskogo*. Sankt-Peterburg, p. 13-30.
- Chaltykian, D. 2001. *Istoriia kostiama*. Moskva: Astrel, Avanta+.
- Yatsenko, S. A. 2006. *Kostiama drevnei Evrazii (iranoiazychnye narody)*. Moskva: Vostochnaia literatura.

© Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ* 2024

ПРИКРАСИ ПАСТИРСЬКОГО КОЛА СЕРЕД МАТЕРІАЛІВ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: АНАЛІЗ ДАНИХ

У статті розглянуто знахідки раннього середньовіччя, характерні для Пастирського городища. Вони походять із пам'яток і комплексів салтівської культури та представлені круглою підвіскою, сережекою і фібулами.

Ключові слова: Пастирське городище, раннє середньовіччя, салтівська культура, скарби Пастирського кола.

Серед матеріалів салтівської культури іноді трапляються знахідки, що хронологічно «вибиваються» за межі її існування (Аксенов 2010). Ця праця є продовженням попередніх публікацій автора і присвячена виробам, характерним для Пастирського городища, що походять із салтівських пам'яток — група II, підгрупа 2 (Володарець-Урбанович 2023а, рис. 1). Представлена чотирма комплексами: два поховання і два скарби.

Сухогомільшанський кремаційний могильник 1

Могильник є складовою археологічного комплексу салтівської культури, що, крім того, складається з городища, трьох поселень і ще трьох кремаційних могильників (Колода 2015). На пам'ятці досліджено 317 поховань та 17 речових комплексів (Аксенов, Михеев 2006). Цікаво, що на цьому ж могильнику є ще два комплекси, де виявлено знахідки, які хронологічно «вибиваються» з періоду існування салтівської культури (Володарець-Урбанович 2023а): поховання 274 — прикраса східноєвропейських варварських виїмчастих емалей (група I) та поховання 54 — прикраса Мартинівського кола (група II, підгрупа 1).

* ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-1560-3608, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

Урнове поховання 29¹: на глибині 0,29 м виявлено горщик-урну, що стояв вінцем догори та був накритий покришкою (рис. 1: 1). Контури могильної ями простежені з глибини 0,25 м. Яма мала круглу форму, діаметр 0,35 м. В урні виявлено перепалені кістки людини, вуглики, попіл від поховального багаття. Серед залишків кремації (рис. 1: 2): залізний черешковий ніж, дві залізні обойми від дерев'яних піхов від ножа, дві бронзові круглі підвіски, сердолікова та скляна намистини, бронзова туалетна коробочка, два фрагменти кістяної застібки, фрагменти тканини, три бронзових гудзики, бронзова бляшка, чотири спіральні пронизки, бронзовий браслет, бронзовий перстень із ромбоподібним щитком та кам'яною вставкою, бронзовий перстень з крапанами та залізний предмет невідомого призначення. Усі речі пошкоджені вогнем. За визначенням антрополога, поховання належало дитині до одного року. Горщик-урна виготовлена на ручному крузі; колір поверхні сірий, випал якісний. У формувальній масі домішки жорстви, шамоту та органіки. Вінце плавно відігнуте назовні й прикрашено по краю вдавленнями косо поставленого зубчастого штампу. По тулубу посудина прикрашена прокресленими вертикальними й горизонтальними лініями. Роль покришки виконувала придонна частина горщика, виготовленого на ручному крузі. Колір поверхні від темно-червоного до бурого. Випал нерівномірний, у формувальній масі домішки шамоту. Тулуб орнаментовано горизонтальним рифленням, виконаним зубчастим штампом (Аксенов, Михеев 2006, с. 13). Поховання датується кінцем VIII — початком IX ст. (Аксенов 2010, с. 74).

У цьому похованні одна з виявлених круглих підвісок, аналогічна виробам (рис. 1: 3—8; 2) зі складу Пастирського 1949 р. — 3 екз. (Брайчевський 1952, табл. III: 8, 9; Корзухіна 1996,

¹ Тут і далі посилання на літературу див. табл. 1.

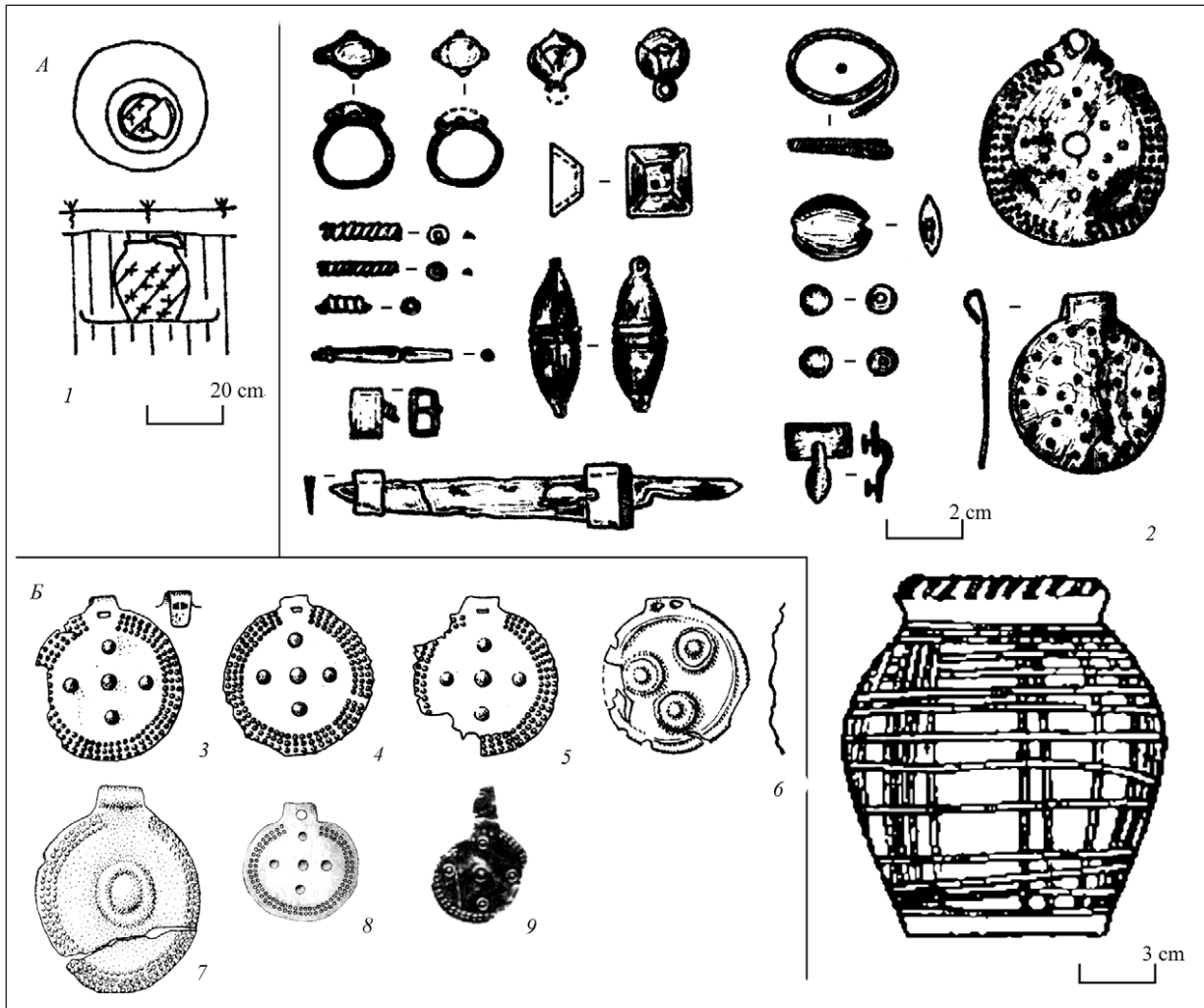

Рис. 1. А. Сухогомільшанський могильник 1. Поховання 29 (за: Аксенов, Михеев 2006, рис. 12: 8; 15: 13—27; 91: 1). 1 — план та перетин, 2 — поховальний інвентар; Б. Аналогії круглій підвісці із поховання 29 Сухогомільшанського могильника 1; 3—5 — Пастирський скарб 1949 р. (за: Корзухина 1996, табл. 27: 1—3); 6 — Розтоки, об'єкт 1265 (за: Профантова 2015, рис. 5: 3); 7 — Елесаллаш-Орегхедь, поховання 27 (за: Garam 2001, Abb. 21); 8 — Крюковсько-Кужновський могильник (за: Филимонова 2009, рис. 1: 8); 9 — Чадьявицький скарб (за: Казанский 2011, рис. 10: 4). 9 — без масштабу

Fig. 1. A. Sukha Homilsha cemetery 1. Burial no. 29 (after: Аксенов, Михеев 2006, рис. 12: 8; 15: 13—27; 91: 1). 1 — a plan; 2 — accompaniments; B. Analogies to the medallion pendant from burial no. 29 of the Sukha Homilsha cemetery 1; 3—5 — Pastyrskhe hoard of 1949 (after: Корзухина 1996, табл. 27: 1—3); 6 — Roztoky, an object no. 1265 (after: Профантова 2015, рис. 5: 3); 7 — Előszállás-Öreghegy, burial no. 27 (after: Garam 2001, Abb. 21); 8 — Kriukovo-Kuzhnovskiy cemetery (after: Филимонова 2009, рис. 1: 8); 9 — Chadyavice hoard (after: Казанский 2011, рис. 10: 4). 9 — without scale

с. 377, табл. 27: 1—3; Приходнюк 2005, с. 52) та Чадьявицького (Казанский 2011, рис. 10: 4) скарбів. Ціла низка подібних прикрас походить із Крюковсько-Кужновського могильника середньоцининської мордви, поховання 71, 403 та 421 (Филимонова 2009, с. 47, рис. 1: 8). Дата Пастирського скарбу 1949 р. визначається в межах першої половини VIII ст., дата Чадьявицького — друга половина VII ст. чи до 665 р. (Казанский 2011, с. 520; Profantov 2013, s. 170; Профантова 2015, с. 104). Також певні аналогії можна вбачати на знахідках із поселення Розтоки, об'єкт 1265 — VII ст. (Profantov 2013, obr. 17: 13;

Профантова 2015, рис. 5: 3) та могильника Елесаллаш-Орегхедь (Elesallash-Oreghed), поховання 27 (Garam 2001, Abb. 21). Тож у цілому, хронологію цих підвісок можна визначити в межах другої половини VII — першої половини VIII ст.

Одне з поселень, що входять до Сухогомільшанського комплексу, є багатощаровою пам'яткою. Крім салтівських, там відомі матеріали пенківської культури (Михеев, Приходнюк 1986; Володарець-Урбанович 2017, с. 332-336) та сахнівського горизонту (Любичев 2002, с. 16-18). Ці підвіски загалом характерні для останнього культурно-хронологічного періо-

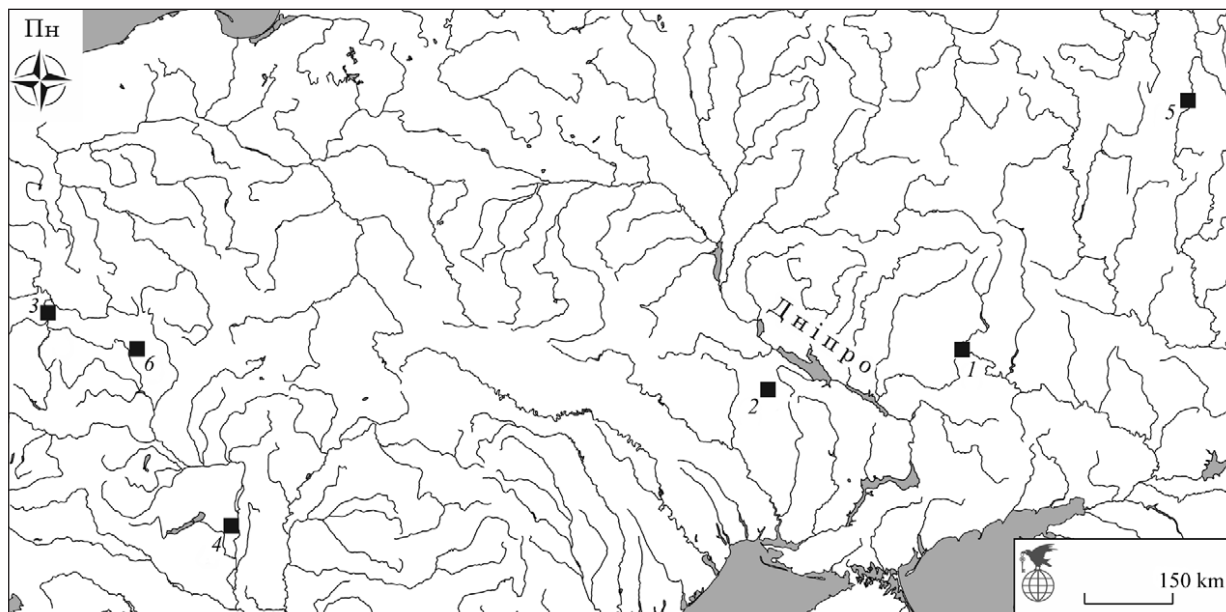

Рис. 2. Карта поширення круглих підвісок. Пам'ятки: 1 — Суха Гомільша; 2 — Пастирське городище; 3 — Розтоки; 4 — Елесаллаш-Орегхедь; 5 — Крюковсько-Кужновський могильник; 6 — Чадьявицький скарб

Fig. 2. Distribution map of medallion pendants. Archaeological sites: 1 — Sukha Homilsha cemetery; 2 — Pastyrskе hillfort; 3 — Roztoky; 4 — Előszállás – Öreghegy; 5 — Kriukovo-Kuzhnovskyi cemetery; 6 — Chadyavice hoard

ду. Факт знаходження в складі салтівського поховання речі попереднього культурно-хронологічного періоду наводить на думку, що прикрасу могли знайти на околицьому поселенні жителі Хозарського каганату. Цей факт дозволяє припустити вторинне використання речі.

Старосалтівський могильник

Могильник розташований на правому березі Печенізького водосховища, на північно-західній околиці с. Старий Салтів. Він займає північно-східний схил підвищення, яке похило спускається в долину р. Сіверський Донець.

У 1982, 1984 та 1985 рр. охоронні дослідження проводила експедиція Харківського історичного музею під керівництвом В. Г. Бородуліна, а в 1983 р. — Середньовічна археологічна експедиція Харківського державного університету під керівництвом В. К. Міхеева за участю співробітників відділу археології Харківського історичного музею.

У катакомбі 21 (рис. 3) на лівій частині грудної клітини жіночого поховання виявлено частково обламану в давнину бронзову антропоморфну фібулу пастирського кола. Застібка належить до типу VI-Д за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2005, с. 38) чи типу II.1 за В. Є. Родінковою (Родінкова 2006, с. 50-51, рис. 2). Такі

застібки вважають виробами пастирських майстрів з огляду на їх значну концентрацію в межах самого городища (Родінкова 2007). Найближчі аналогії (рис. 4) походять із Пастирського городища — 4 екз. (Корзухіна 1996, табл. 33: 1—4), Борків (Корзухіна 1996, с. 418, табл. 107: 3; Ахмедов 2016, с. 76, рис. 8: 3; Ахмедов, Гаврилов 2017, с. 74, рис. 2: 1), Канівського (Корзухіна 1996, табл. 88: 5) та Черкаського (Корзухіна 1996, табл. 88: 6) повітів Київської губернії. Цікаво, що така сама фібула виявлена у скарбі салтівської культури з Варварівки (Колода 2020, рис. 4: 8; 9: 14).

Датування комплексу дискусійне. Так, В. С. Аксьонов датує його в межах 750—770 рр., тоді як О. В. Комар вважає, що це поховання належить до середньосалтівського горизонту II (Комар 2017, с. 118-119), тобто з 790-х рр. (Комар 1999, с. 132). На жаль, фібули цього кола майже не трапляються в комплексах, тому їх побутування можна визначити лише в загальних межах існування Пастирського городища — середина VII — середина VIII ст. (Приходнюк 2005, с. 70-85).

Варварівський скарб

У 2017 р. поблизу с. Варварівка виявлено скарб коваля. На місці знахідки проведено ар-

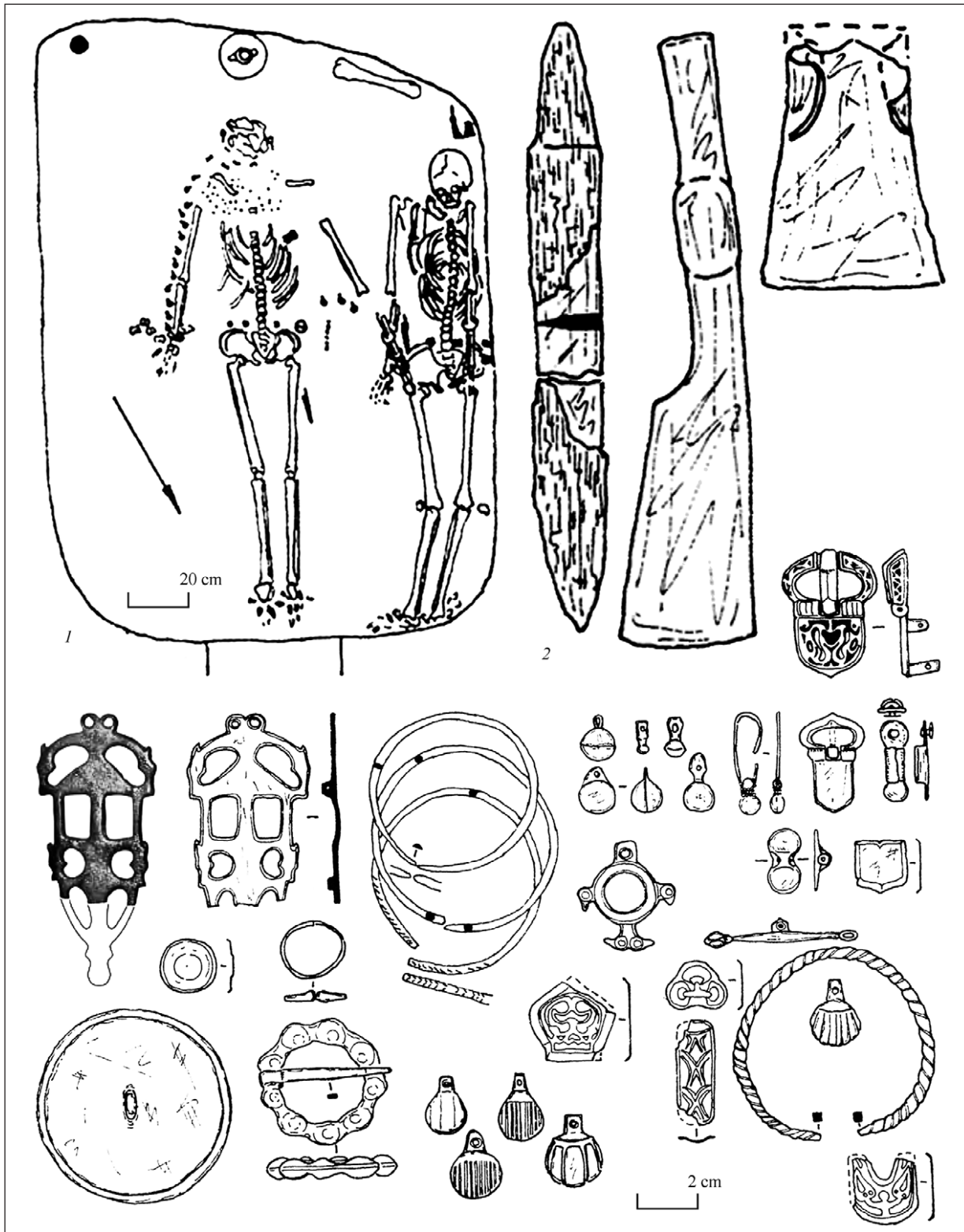
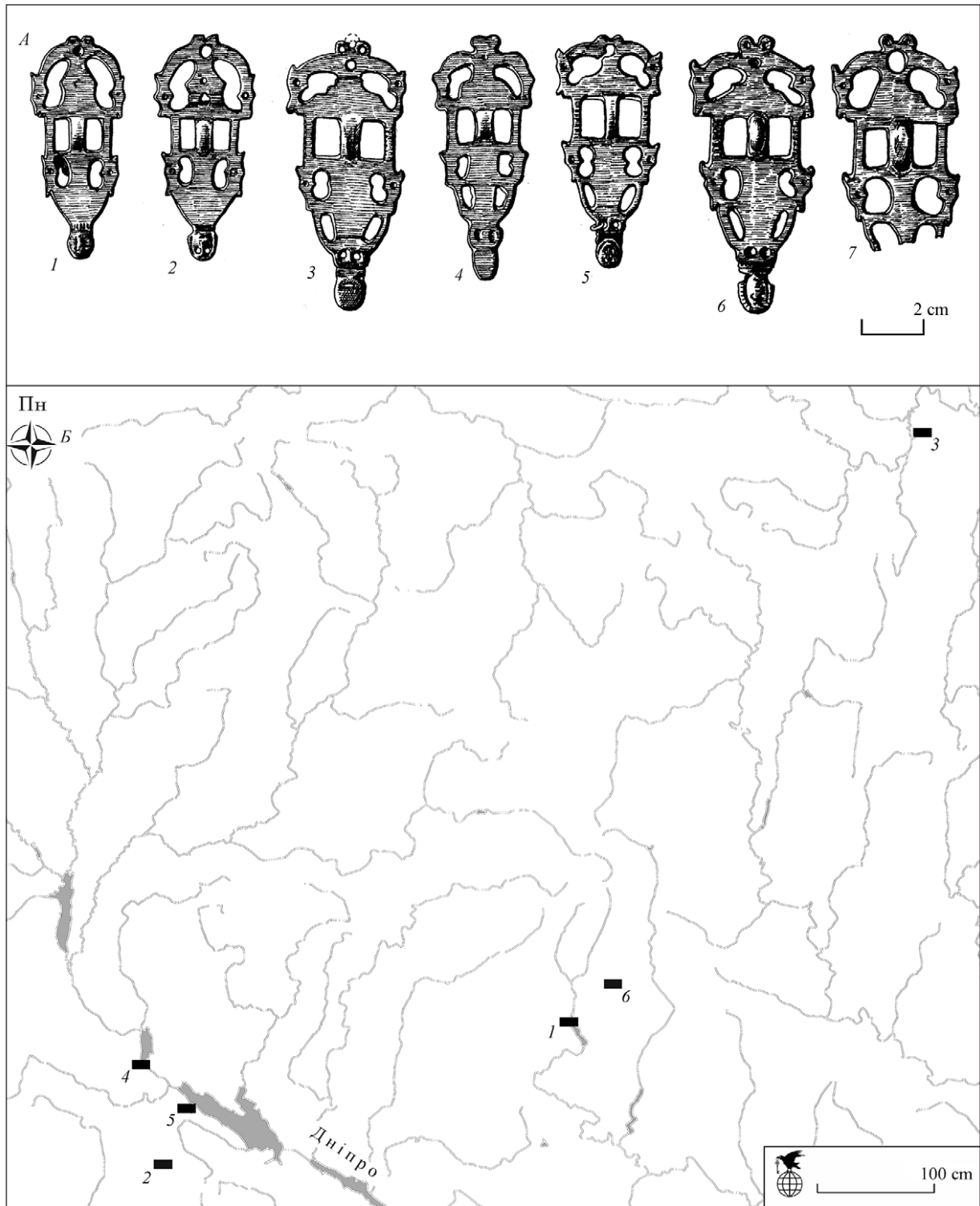

Рис. 3. Старосалтівський могильник. Катакомба 21 (за: Аксенов 1999, рис. 7). 1 — план; 2 — поховальний інвентар
 Fig. 3. Staryi Saltiv cemetery. Catacomb no. 21 (after: Аксенов 1999, рис. 7). 1 — a plan; 2 — accompaniments

хеологічні дослідження, що показали відсутність культурних нашарувань. Тут виявлено предмети із заліза й бронзи, а також уламок точильного бруска (рис. 6: 11).

Артефакти із заліза за своїм призначенням поділяються на кілька груп. Перша з них представлена зброями, пов'язаними з металообробкою (рис. 5): ковадло, два молотки, пара

Рис. 4. А. Фібули аналогічні знахідці із катакомби 21 Старосалтівського могильника. 1–4 — Пастирське городище (за: Корзухина 1996, табл. 33: 1–4); 5 — Борки (за: Корзухина 1996, табл. 107: 3); 6 — Канівський повіт (за: Корзухина 1996, табл. 88: 5); 7 — Черкаський повіт (за: Корзухина 1996, табл. 88: 6). *Б.* Карта поширення аналогічних фібул до знахідки з катакомби 21 Старосалтівського могильника. Пам'ятки: 1 — Старосалтівський могильник; 2 — Пастирське городище; 3 — Борки; 4 — Канівський повіт; 5 — Черкаський повіт; 6 — Варварівка

Fig. 4. A. Fibulae similar to the item from catacomb no. 21 of the Staryi Saltiv cemetery. 1–4 — Pastyrskе hillfort (after: Корзухина 1996, табл. 33: 1–4); 5 — Borky (after: Корзухина 1996, табл. 107: 3); 6 — Kaniv county (after: Корзухина 1996, табл. 88: 5); 7 — Cherkasy county (after: Корзухина 1996, табл. 88: 6). *B.* Distribution map of fibulae similar to the item from catacomb no. 21 of the Staryi Saltiv cemetery. Archaeological sites: 1 — Staryi Saltiv cemetery; 2 — Pastyrskе hillfort; 3 — Borky; 4 — Kaniv county; 5 — Cherkasy county; 6 — Varvarivka

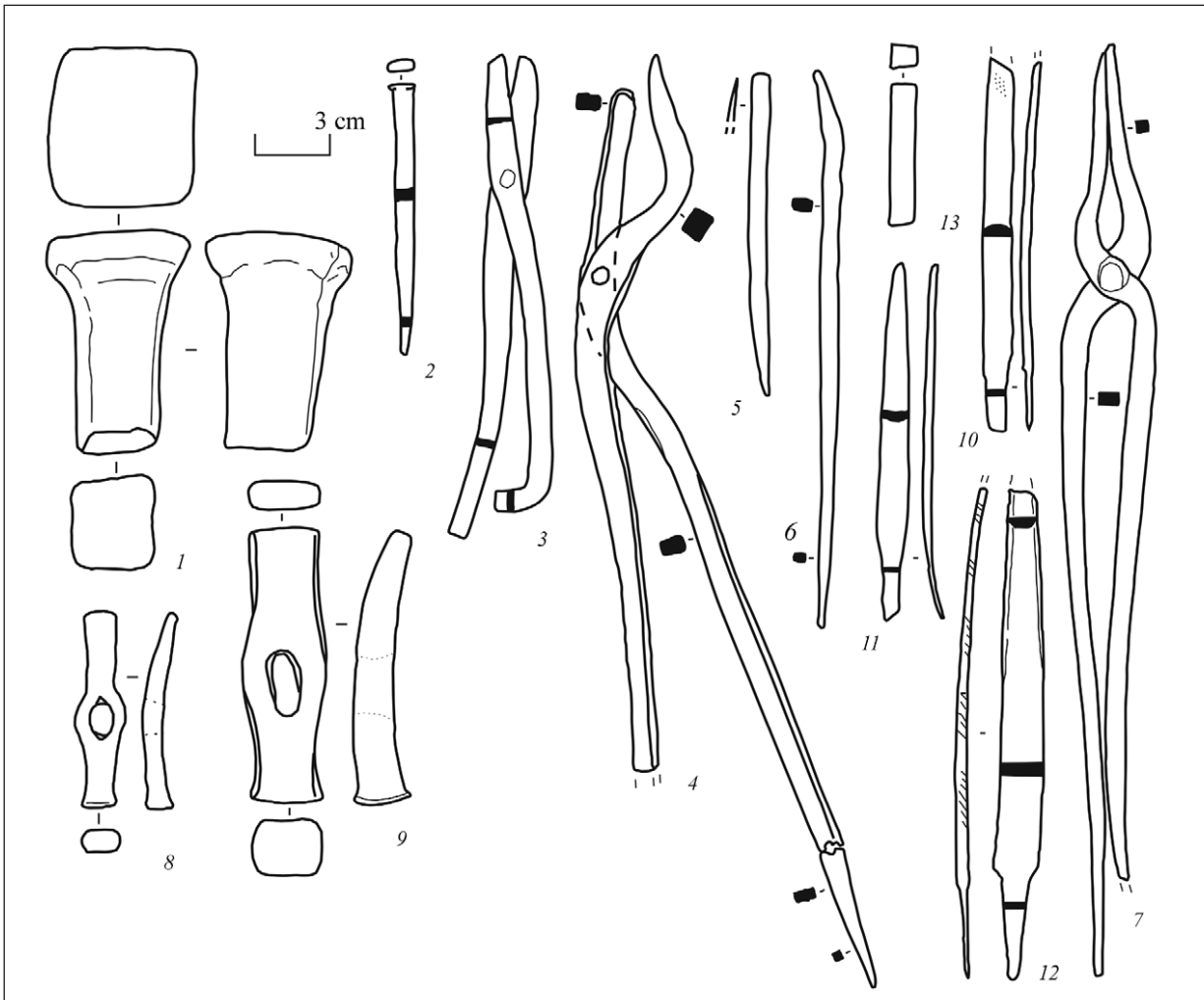

Рис. 5. Варварівський скарб (за: Колода 2020, рис. 2)
 Fig. 5. Varvarivka hoard (after: Колода 2020, рис. 2)

кліщів, пробійник, три напилки, ножиці по металу (рис. 6: 1), уламок ручки шарнірного знаряддя для утримання, а також дві залізні заготовки (11 виробів). Друга (рис. 6: 2, 3, 8) — ремісничі вироби загального призначення: ніж, шило та невелика сокира (3 екз.). Третя — спеціалізовані для обробки органічної сировини: два напилки з однорядною похилою насічкою з однієї з робочих сторін (рис. 6: 5, 6). Четверта (рис. 6: 4, 7, 9, 10, 12, 13) — предмети побуту: гачок, край котла, петля зі стрижня та кільця залізних предметів невідомого призначення (5 екз.).

Вироби з бронзи поділяються на три групи (рис. 7). Перша — деталі обладунку (?) — п'ять панцерних пластин. Друга — прикраси: фібула, браслет із незнятими ливарними швами та фрагменти сережки. Третя — сировина: брусок сплаву й бронзовий лом.

До виробів пастирського кола належить антропологоморфна фібула без голки та голкоприймача (рис. 7: 14). Варто зазначити, що застібки цієї групи не завжди мають точне зображення перетину чи зворотної сторони (див: Приходнюк 2005; Родинкова 2006). Саме тому важко визначити, наскільки характерною ознакою є відсутність цих конструктивних елементів. Та проте голкоприймач відсутній, наприклад, на знахідці із Малого В'язівка, що також належить до виробів пастирського кола (Володарець-Урбанович 2015, с. 87-88, рис. 1: 1). Застібка з Варварівки, так само як і із Старосалтівського могильника, належить до типу VI-Д за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2005, с. 38) чи типу II.1 за В. Є. Родинковою (Родинкова 2006, с. 50-51, рис. 2).

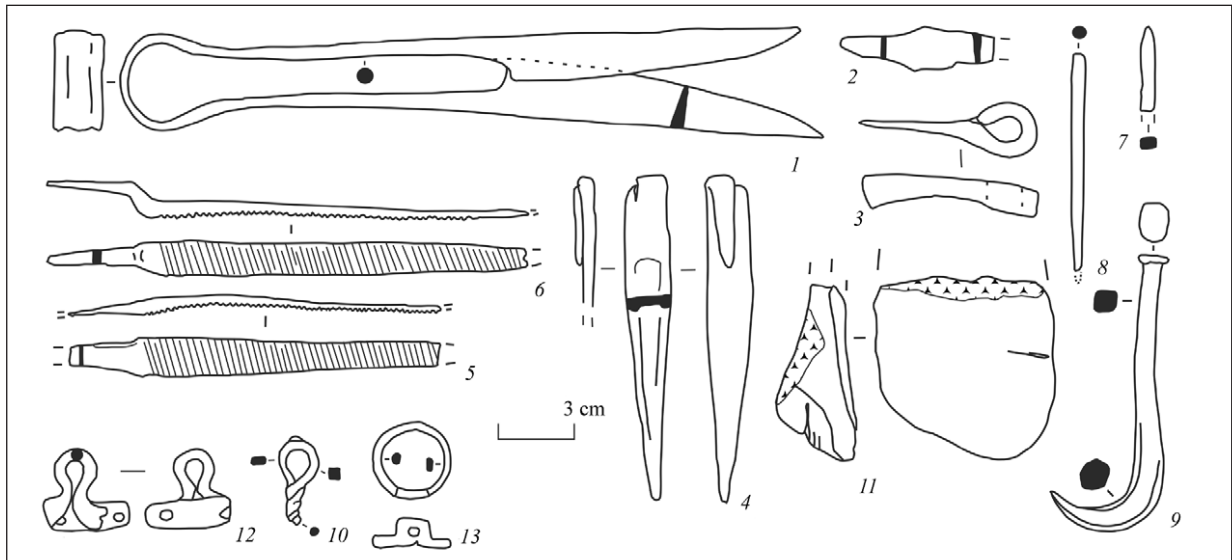

Рис. 6. Варварівський скарб (продовження) (за: Колода 2020, рис. 3)

Fig. 6. Varvarivka hoard (continuation) (after: Колода 2020, рис. 3)

Хорошевський скарб

Виявлений у 2021 р. за випадкових обставин. На місці знахідки проведено обстеження, які не виявили археологічних нашарувань. У складі комплексу виявлено інструменти ремісника широкого профілю для роботи з металом (рис. 8). Цей набір складається з двох ковадл, молота, двох молотків, трьох лещат різного розміру, половини ще одних лещат великого розміру, напилка, полотна пилки, пристосування для утримування полотна пилки.

Сировина для виготовлення майбутніх виробів представлена 17 фрагментами бронзових пластин різної форми та розміру (рис. 9), у тому числі від казанів, загальною масою 0,387 кг. У ролі сировини в комплексі наявні фрагменти великих бронзових фаларів завтовшки 0,7—0,8 мм від ременів кінського спорядження.

Кілька речей пов'язані із військовою справою: бронебійне вістря списа та суцільноковане перехрестя брускоподібного типу від клинкової зброї. До предметів господарського призначення слід віднести гачок (рис. 9: 1, 20, 21).

Інші речі представлені бронзовими прикрасами, більшість із яких належить до виробів пастирського кола: одна «дунайсько-пастирська» сережка і три фібули. Лише матриця для виготовлення наконечників поясу шляхом тиснення (рис. 10: 5) не належить до виробів пастирських майстрів.

Сережка зіркоподібної форми розміром 7,0 × 4,2 см (рис. 10: 4). Нижня частина дужки сережки прикрашена пірамідками псевдозерні по шість напівсферичних зерняток у кожній. Три аналогічні пірамідки прикрашають опуклий щиток у вигляді пластини круглої форми з напівсферичним виступом посередині. Край щитка має рельєфно випнутий рант кільцеподібної форми. Щиток відокремлено від дужки сережки перехватом із трьох напівсферичних псевдозернин, які не стикаються між собою. Нижня розширена частина дужки сережки прикрашена двома вигнутими рядами псевдозернин квадратної форми. Ця частина дужки відокремлена від напівкруглої її частини трьома опуклими горизонтальними поясками.

Знахідка належить до типу 1, підтипу 5 за О. І. Айбабіним (Айбабін 1973, рис. 2) чи типу I-A за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2005, с. 41-42). Аналогічні знахідки походять (рис. 11; 12) із Пастирського городища (Корзухина 1996, табл. 37: 3, 4; 38: 4; Приходнюк 2005, рис. 33: 5; Скиба, Баранов 2019, рис. 12: 1), Загребеллі (Виноградский 1955, рис. 2: 4; Корзухина 1996, с. 408, табл. 91: 1), Кочетка (Свистун, Боков 2018), Городища (Недоля 2011, с. 147, рис. 1: 1; Bloshenkova, Nedyala, Samofalova 2012, с. 27-28, рис. 3: 1), Семенов (Хавлюк 1963, с. 320-350, рис. 14: 1), Київського скарбу 1896 р. (Корзухина 1996, с. 352, табл. 1: 2) та поховання біля с. Ясинувата (Швецов 2010, с. 94-95, рис. 1: 11). Останні два комплекси

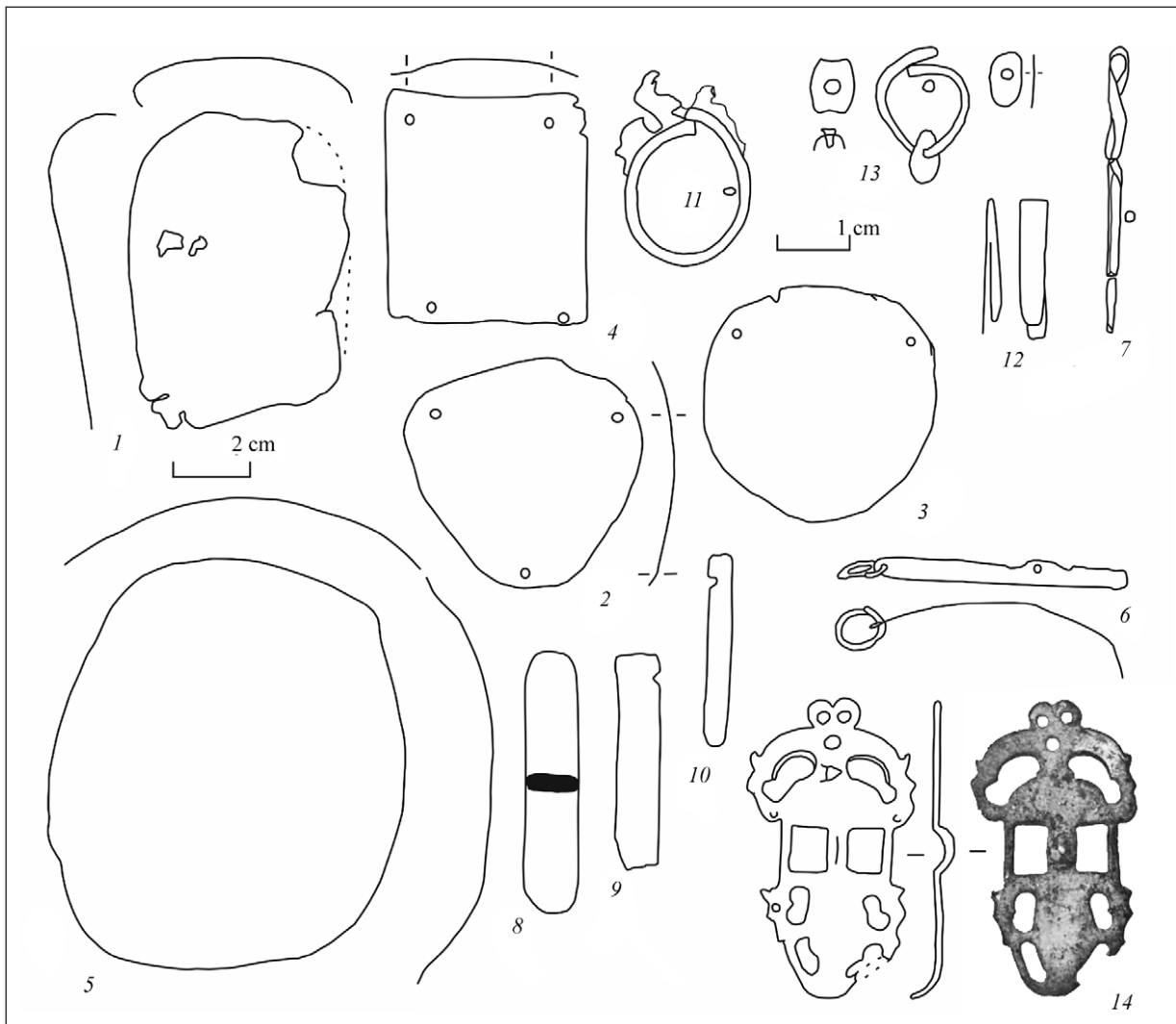

Рис. 7. Варварівський скарб (продовження) (за: Колода 2020, рис. 4)

Fig. 7. Varvarivka hoard (continuation) (after: Колода 2020, рис. 4)

більш-менш надійно можна датувати в межах другої половини VII ст. (Володарець-Урбанович 2018, с. 140).

Перша антропоморфна (рис. 10: 2) фібула довжиною 11,4 см, має головний щиток трикутної форми та ромбічну ніжку, які оточені ажурною каймою з стилізованих зображень коней, що переплелися між собою. Верхній щиток з'єднується з ніжкою двома додатковими перемичками, розташованими паралельно до опуклої дужки. Ромбоподібна ніжка завершується стилізованим зображенням морди тварини, а центральний виступ на головній пластині має грибоподібну форму. Фібула має сліди обробки напилком її країв та фігурних отворів після лиття виробу. Грибоподібний виступ головної пластини додатково прикрашений двома заглибленими цятками конусоподібної

у перетині форми. Ще одна така цятка розташована у нижній частині ромбоподібної ніжки фібули. Перехід ромбоподібної ніжки у стилізовану морду тварини прикрашено двома паралельними прорізними горизонтальними лініями. На лицьовій стороні виробу є дрібні паралельні подряпини, розташовані невеликими групами, але досить хаотично. Вони пов'язані з підготовкою лицьової поверхні фібули до полірування. У верхній частині ромбоподібної ніжки фібули наявний незначний за розмірами наскрізний отвір трикутної форми — наслідок недоливу металу під час виготовлення виробу. Групи паралельних подряпин є і на зворотній стороні застібки. Виступ для приймання голки після відливання виробу не піддавався подальшій обробці, а виступ для кріплення голки в процесі виготовлення

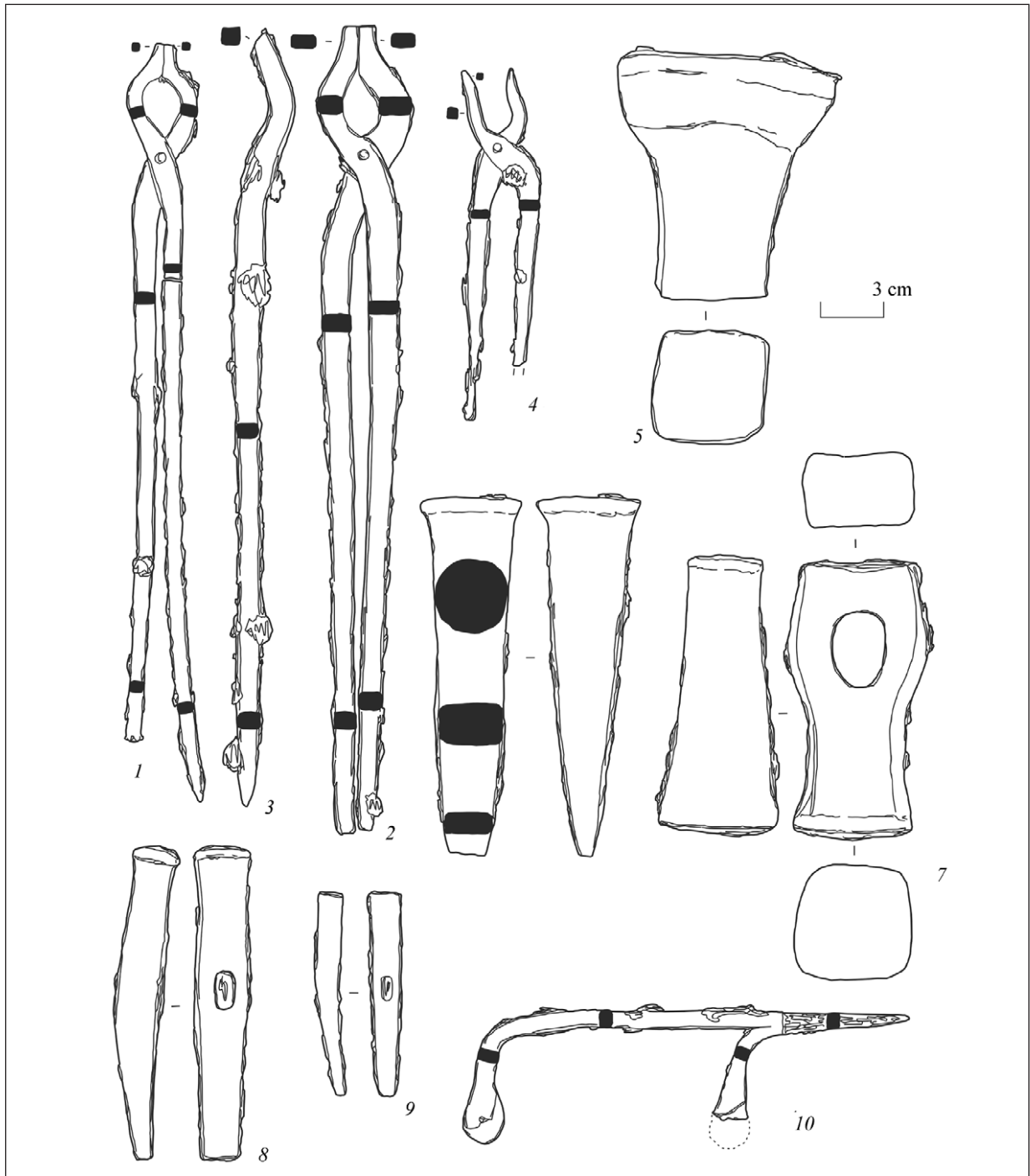

Рис. 8. Хорошевський скарб (за: Аксенов 2022, рис. 2)

Fig. 8. Khorosheve hoard (after: Аксенов 2022, рис. 2)

повністю не відлився. Саме цей брак не дозволив використовувати фібулу за її прямим призначенням.

Ця застібка належить до типу VI-Д за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2000, с. 57; 2005, с. 38) чи до типу II.2 за В. Є. Родінковою (Родінкова 2006, с. 53). Найбільше аналогій (щонайменше 12 цілих і фрагментованих

екземплярів) походять із Пастирського городища (Приходнюк 2005, с. 38), що може вказувати на ймовірне місце виготовлення таких прикрас. Також окремі (рис. 13; 15) екземпляри походять із Тростянця (Корзухіна 1996, с. 355, табл. 88: 2), Дежків (Дешки) (Приходнюк 1998, с. 151, рис. 65: 4), Тимченко, уроч. Таранцево (Берестнев, Любичев 1991, рис. 1),

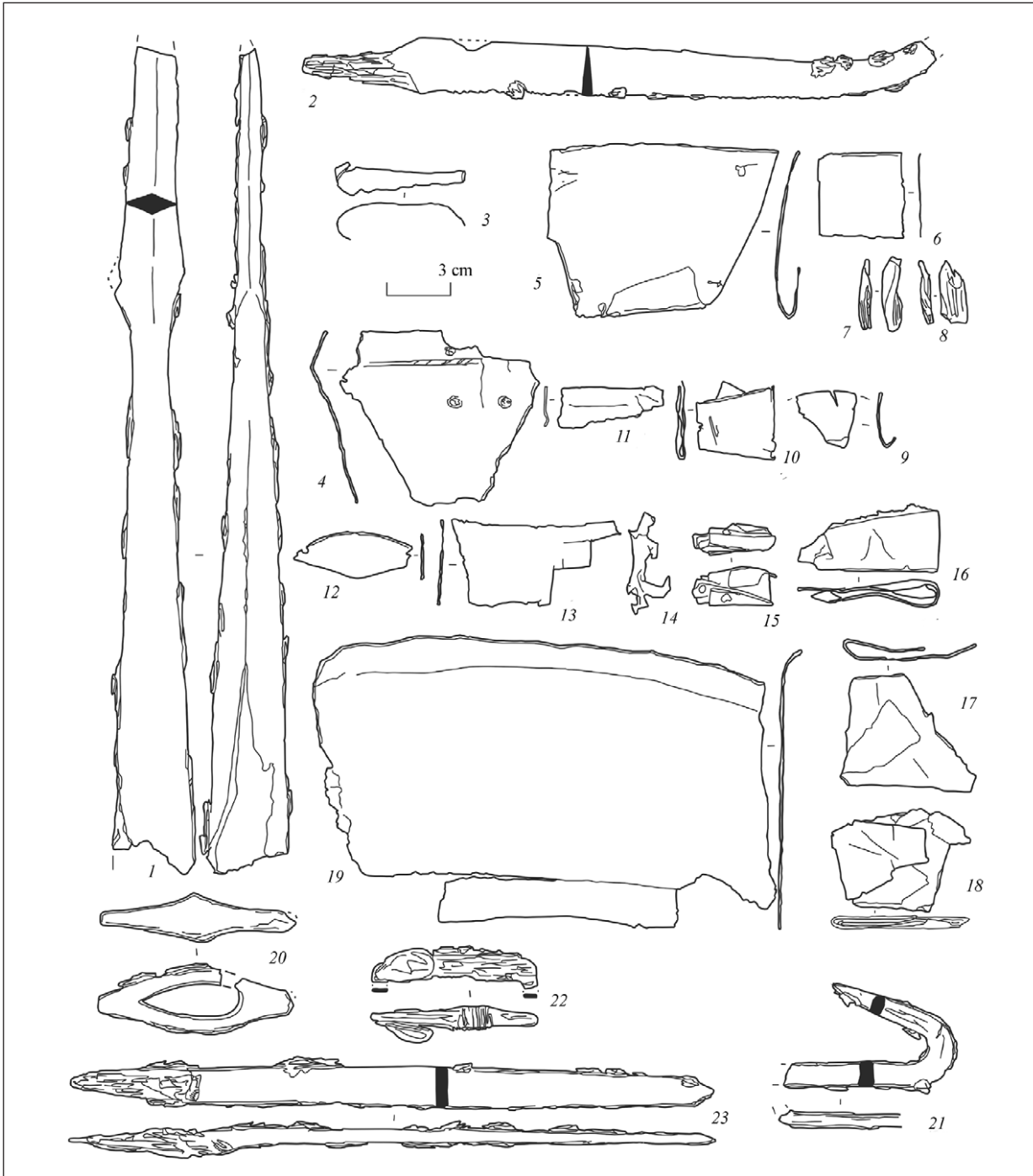

Рис. 9. Хорошевський скарб (продовження) (за: Аксенов 2022, рис. 3)

Fig. 9. Khorosheve hoard (continuation) (after: Аксенов 2022, рис. 3)

Любівки, хутір Лісовський (Сибилев 1926, с. 9, табл. XXXI: 9; Корзухина 1996, с. 420, табл. 107: 8), Стеблева (?) (Корзухина 1996, с. 368-369), Малого В'язівка (Володарець-Урбанович 2015, с. 87-88, рис. 1: 1), із району Черкаського та Чигиринського повітів на півдні Київської губернії (Parczewski 1991; Корзухина 1996, табл. 15; 28; 32; 55; 57; 70; 73; 102; 131; Родинкова 2006, с. 51-53).

Друга антропозооморфна фібула (рис. 10: 3) довжиною 10,3 см має головний щиток трикутної форми та ромбічну ніжку, що оточені ажурною каймою зі стилізованих зображень коней, які переплелися між собою. Верхній щиток з'єднується з ніжкою двома додатковими перемичками, розташованими паралельно до опуклої дужки. Ромбоподібна ніжка завершується стилізованим зображенням мор-

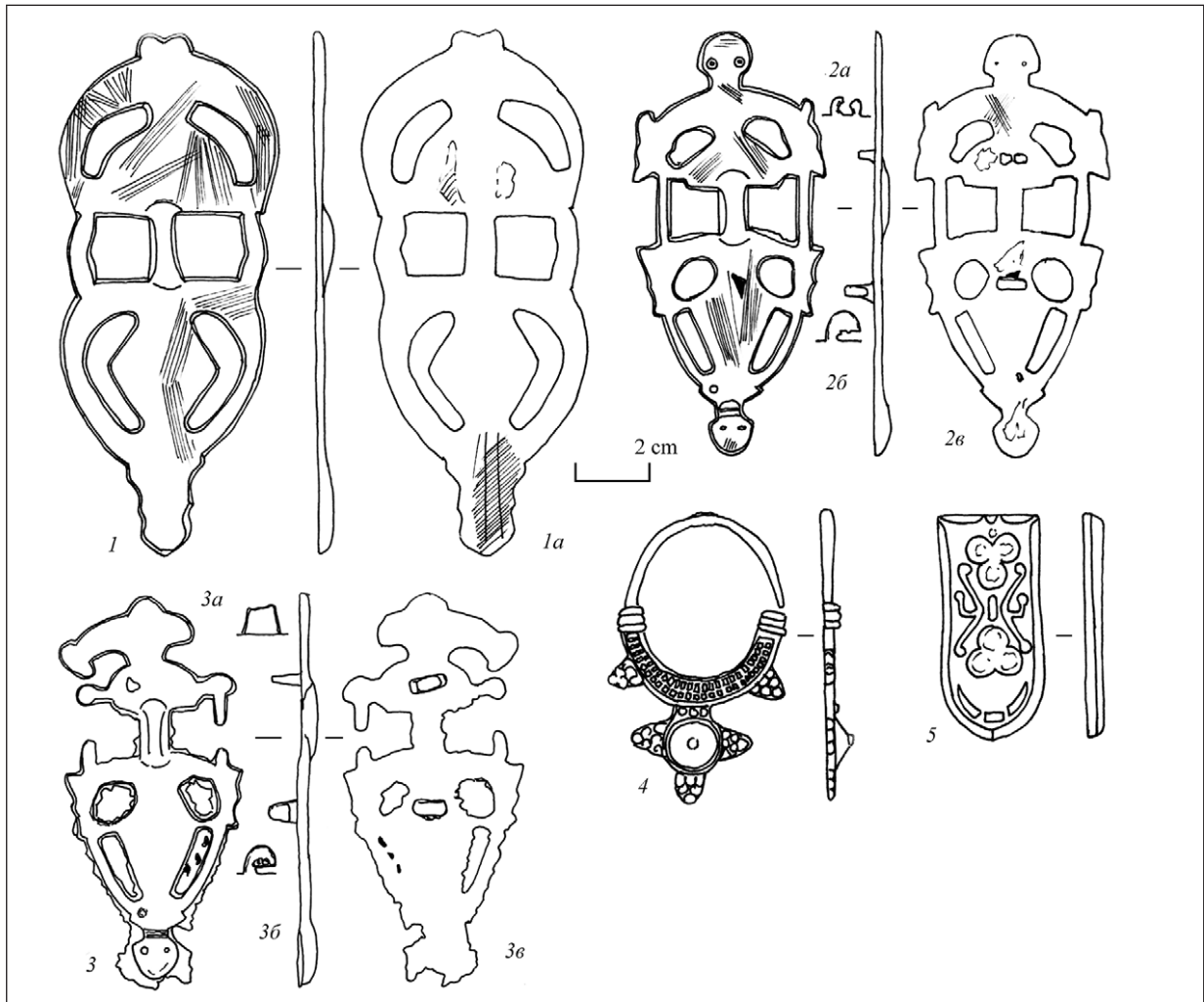

Рис. 10. Хорошевський скарб (продовження) (за: Аксенов 2022, рис. 4)

Fig. 10. Khorosheve hoard (continuation) (after: Аксенов 2022, рис. 4)

ди тварини, а центральний виступ на головній пластині має округлу форму. Це виробничий брак, тому що в процесі її виготовлення не пролилися додаткові тяжі між головним щитком та ромбічною ніжкою і стилізовані зображення тварин, які оточують головний щиток. Після отримання бракованої відливки майстер навіть не намагався обробити нерівні краї ромбічної ніжки та краї фігурних отворів у нижній її частині. Розміри й оформлення ромбічної ніжки цього виробу ідентичні таким самим показникам першої фібули.

Мабуть, знахідка належить до типу IV-Д за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2005, с. 38) чи до типу II.1 за В. Є. Родінковою (Родінкова 2006, с. 50). Точні аналогії невідомі. Імовірно, певну схожість можна вбачати (рис. 13: 6; 15) зі знахідкою із Пастирського городища (Корзухина 1996, табл. 34: 6).

Третя фібула завтовшки 3,0—3,5 мм та довжиною 14,0 см у вигляді складної антрополоморфної фібули (рис. 10: 1). На застібці фіксуються сліди додаткової обробки. Так, на лицьовій стороні пластини помітні групи паралельних подряпин, які розташовані досить хаотично. На зворотній стороні виробу наявні сліди видалення за допомогою напилка нервиюру, виступу для кріплення голки та голкоприймача (рис. 10: 1a).

Цей виріб близький до окремих застібок типу II.1 за В. Є. Родінковою (Родінкова 2006, с. 50). Імовірно, певні аналогії можна вбачати у фібулах (рис. 14; 15) із Київського 1896 р. та Пастирського 1892 р. скарбів (Корзухина 1996, табл. 1: 1; 24: 1). Також не виключено, що певну схожість можуть мати застібки, аналогічні до фібул зі Старосалтівського могильника та скарбу з Варварівки (рис. 4). В. С. Аксенов

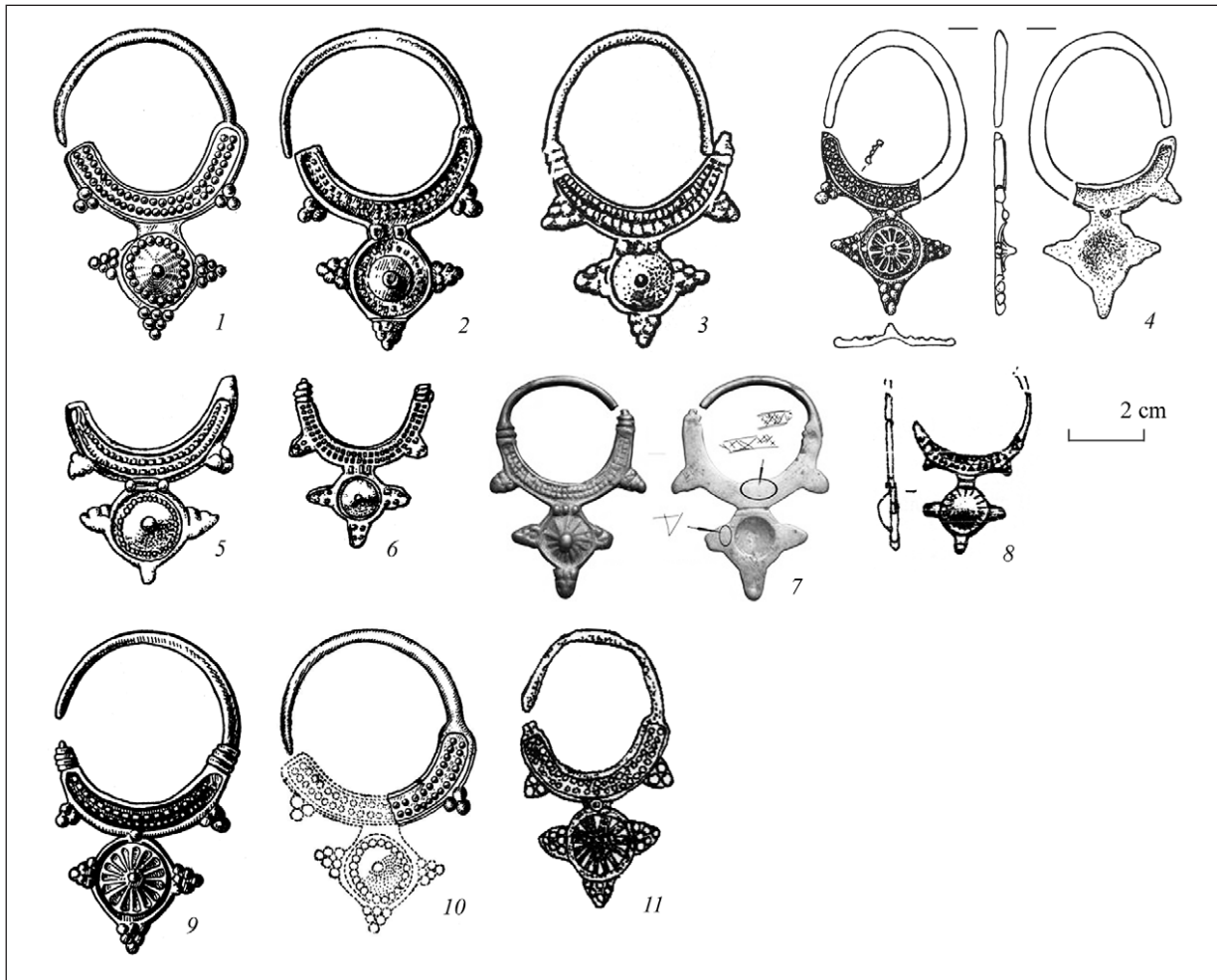

Рис. 11. Аналогії сережки «дунайсько-пастирського» кола із Хорошевського скарбу. 1–5 — Пастирське городище (за: Корзухина 1996, табл. 37: 3, 4; 38: 4; Скиба, Баранов 2019, рис. 12: 1); 6 — Загребелля (за: Корзухина 1996, табл. 91: 1); 7 — Кочеток (за: Свистун, Боков 2018); 8 — Городище (за: Недоля 2011, рис. 1: 1); 9 — Київський скарб 1896 р. (за: Корзухина 1996, табл. 1: 2); 10 — Семенки (за: Хавлюк 1963, рис. 14: 1); 11 — Ясинувата (за: Швецов 2010, рис. 1: 11)

Fig. 11. Analogies to the earring of the “Danube-Pastyrsk” circle from the Khorosheve hoard. 1–5 — Pastyrsk hillfort (after: Корзухина 1996, табл. 37: 3, 4; 38: 4; Скиба, Баранов 2019, рис. 12: 1); 6 — Zahrebellia (after: Корзухина 1996, табл. 91: 1); 7 — Kochetok (after: Свистун, Боков 2018); 8 — Horodyshche (after: Недоля 2011, рис. 1: 1); 9 — Kyiv hoard of 1896 (after: Корзухина 1996, табл. 1: 2); 10 — Semenky (after: Хавлюк 1963, рис. 14: 1); 11 — Yasyuvata (after: Швецов 2010, рис. 1: 11)

вважає цей виріб матрицею, однак, імовірно, це недороблена фібула.

Досить цікавим є факт знаходження в комплексі фібули з технологічним браком, адже застібки з такими ознаками взагалі невідомі. Можливо, після невдачі такі речі просто переплавлялися. Принаймні на сьогодні відомо лише кілька прикрас, які мають тільки не зняті ливарні шви, але ці знахідки — напівфабрикати. В основному, такі випадки характерні для виробів Мартинівської групи слов'янських прикрас, і відомі вони лише як оздоба поясу: Т-подібна накладка із Засулля-Мгар (Володарець-Урбанович 2016, с. 94, рис. 2: 6), щитоподібна бляшка і прямокутно-

рамочна пряжка з Градизька, уроч. Круча (Левченко 2001, с. 28; рис. 1: 7, 11) та пряжка з Пастирського городища (Корзухина 1996, с. 392, табл. 42: 13). У Курилівському скарбі ціла низка геральдичних прикрас мають таку ознаку (Родинкова 2010, рис. 6; Скиба 2013). Лише одна з пальчастих фібул із дугою з пташиних голів із Черкасько-Конопельківського скарбу має недороблений механізм кріплення (Родинкова, Сапрыкина 2015, с. 44, рис. 3: 4). Знахідки фібул із Хорошевого вказують, що виготовлення речей пастирського кола могло відбуватися і поза межами самого городища.

Цікаво, що для першої та другої застібки з Хорошевського скарбу зафіксовано по одній

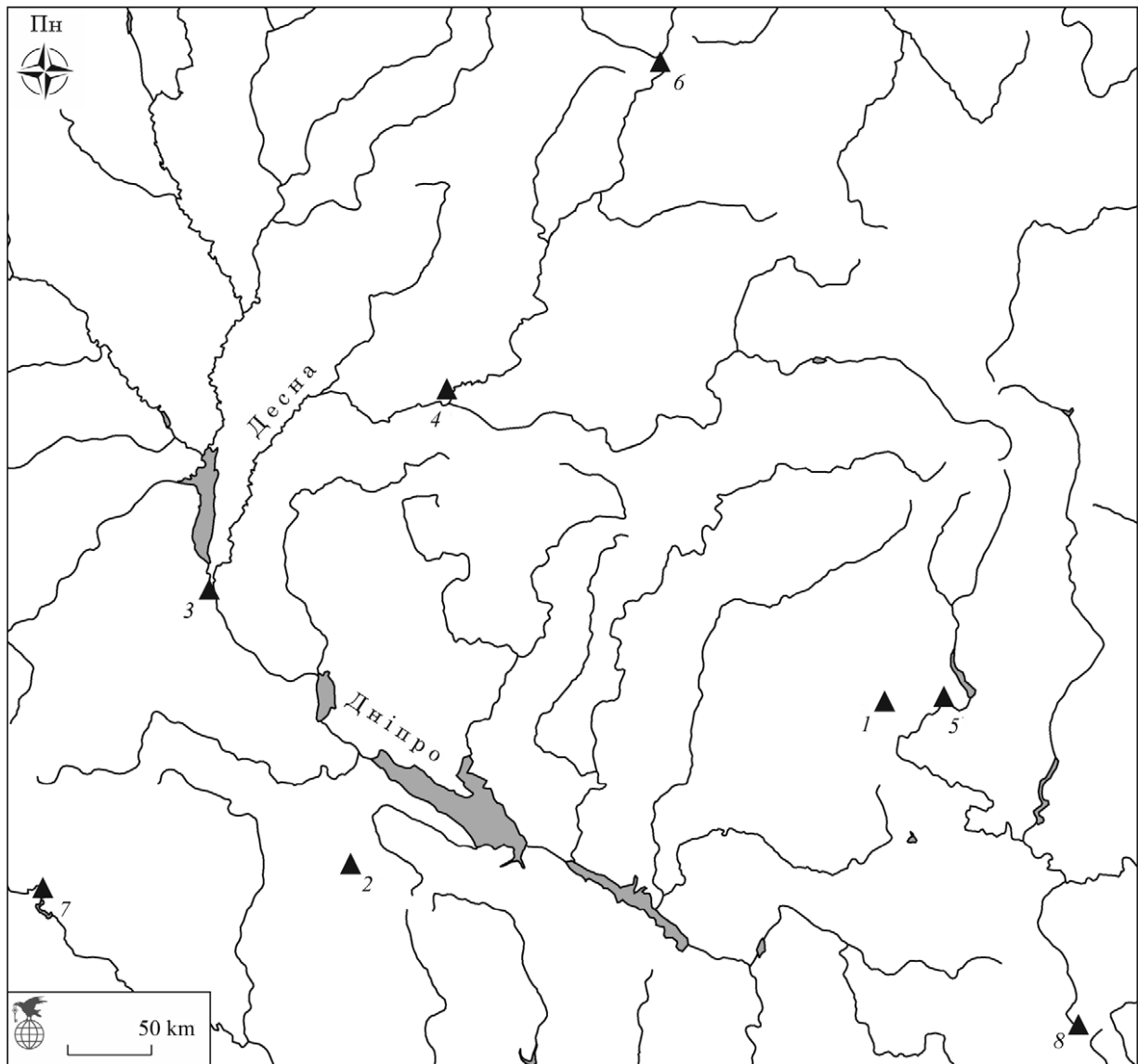

Рис. 12. Карта поширення аналогій сережки «дунайсько-пастирського» кола із Хорошевського скарбу. Пам'ятки: 1 — Хорошеве; 2 — Пастирське городище; 3 — Київський скарб 1896 р.; 4 — Загребелля; 5 — Кочеток; 6 — Городище; 7 — Семенки; 8 — Ясинувата

Fig. 12. Distribution map of the analogies to the earring of the “Danube-Pastyrsk” circle from the Khorosheve hoard. Archaeological sites: 1 — Khorosheve hoard; 2 — Pastyrsk hillfort; 3 — Kyiv hoard of 1896; 4 — Zahrebellia; 5 — Kochetok; 6 — Horodyshe; 7 — Semenky; 8 — Yasynuvata

петлі для кріплення пружини голки, що були розташовані перпендикулярно до довгої вісі застібок. Таке саме розташування виявлено і для фібули пастирського кола — тип ІХ-Д за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2005, с. 39) чи III.2 за В. Є. Родінковою (Родінкова 2006, с. 55, рис. 6) — із поселення Хитці, уроч. Шимберьово (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2021, с. 366—368, рис. 1: 3; 2: 3). Також важливою, на нашу думку, є відсутність петель для кріплення голки та голкоприймача на фібулі з Варварівки.

За спостереженнями І. О. Гавритухіна та О. О. Щеглової, східноєвропейські ремісники кінця VII — VIII ст. не вміли відтворювати фібули та візантійського кола пряжки (з петлями-вухками) у двосторонніх формочках, тобто мали труднощі з відтворенням системи кріплення. Зокрема, О. О. Щеглова зробила такий висновок на підставі відсутності на верхніх щитках фібул петель для кріплення пружини, а на нижніх — голкоприймача. Замість них у низці випадків були помітні сліди пайки. Тобто, не знаючи як виготови-

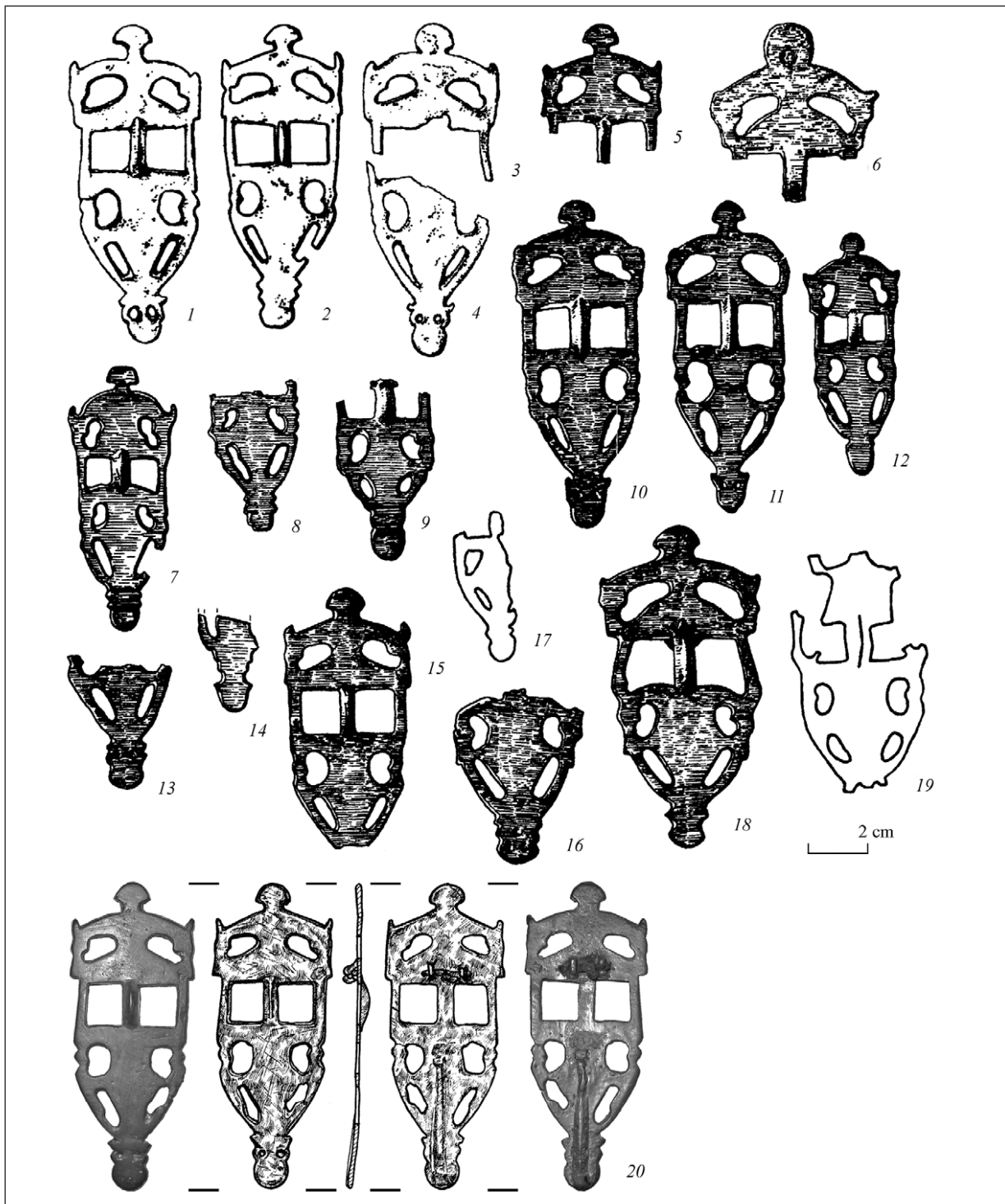

Рис. 13. Аналогії першій фібулі із Хоросшевського скарбу. 1—12 — Пастирське городище (за: Корзухина 1996, табл. 34); 13 — південь Київської губернії (за: Корзухина 1996, табл. 88: 4); 14 — Любівка (за: Корзухина 1996, табл. 107: 8); 15 — Черкаський повіт (за: Корзухина 1996, табл. 88: 3); 16 — Черкаський чи Чигиринський повіти (за: Корзухина 1996, табл. 88: 1); 17 — Тимченки, уроч. Таранцеве (за: Берестнев, Любичев 1991, рис. 1); 18 — Тростянець (за: Корзухина 1996, табл. 88: 2); 19 — Дежків (Дешки) (за: Приходнюк 1998, рис. 65: 4); 20 — Малий В'язівок (за: Володарець-Урбанович 2015, рис. 1: 1)

Fig. 13. Analogies to the first fibula from the Khorosheve hoard. 1—12 — Pastyrsk hillfort (after: Корзухина 1996, табл. 34); 13 — South of Kyiv province (after: Корзухина 1996, табл. 88: 4); 14 — Liubivka (after: Корзухина 1996, табл. 107: 8); 15 — Cherkasy county (after: Корзухина 1996, табл. 88: 3); 16 — Cherkasy or Chyhyryn county (after: Корзухина 1996, табл. 88: 1); 17 — Tymchenky, Tarantseve tract (after: Берестнев, Любичев 1991, рис. 1); 18 — Trostianets (after: Корзухина 1996, табл. 88: 2); 19 — Dezhkiv (Deshky) (after: Приходнюк 1998, рис. 65: 4); 20 — Malyi Viazivok (after: Володарець-Урбанович 2015, рис. 1: 1)

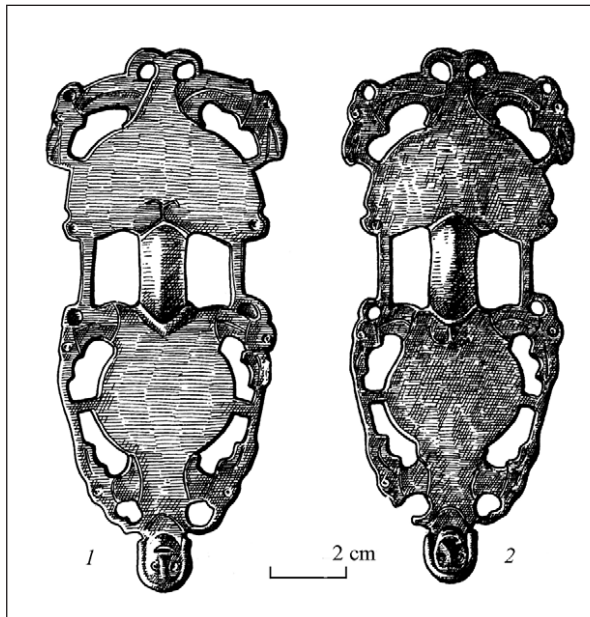

Рис. 14. Аналогії третій фібулі. 1 — Київський 1896 р. скарб (за: Корзухина 1996, табл. 1: 1); 2 — Пастирський 1892 р. скарб (за: Корзухина 1996, табл. 24: 1)

Fig. 14. Analogies to the third fibula from Khorosheve hoard. 1 — Kyiv hoard of 1896 (after: Корзухина 1996, табл. 1: 1); 2 — Pastyrsk hoard of 1892 (after: Корзухина 1996, табл. 24: 1)

ти петлі й голкоприймач разом із корпусом фібули, ювеліри намагалися ці деталі припаяти. Очевидно, майстри, які виготовляли фібули із Хитців та Хорошевого, знали, що потрібна голка, але не вміли правильно її кріпити. Тому виготовляли одну петлю, на яку мала намотуватися звичайна голка без пружини (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2021, с. 366).

Скарби з Варварівки та Хорошевого досить складні для визначення хронології та етнокультурного контексту. Ковальський реманент має аналогії не тільки серед салтівських матеріалів, але й на Пастирському городищі (Приходнюк 2005, с. 29-30), і в Кузєбаївському скарбі (Останина та ін. 2011, с. 9-28), що даються «досалтівським» часом. У складі скарбів із Варварівки та Хорошевого є кілька знахідок, які все ж таки мають аналогії тільки серед матеріалів салтівської культури — фрагменти казанів, зброя і фалари. Можливо, власники цих комплексів отримали речі пастирського кола в часи їх побутування, однак не можна виключати й того, що вони були виявлені випадково згодом і отримали вторинне використання. Тому хронологію цих скарбів можна

визначити лише в загальних межах існування салтівської культури — від 740—750 рр. (Комар 1999) — перші десятиліття X ст. (Плетнева 1967, с. 143).

Висновки

Як і прикраси мартинівської групи, пастирські вироби на пам'ятках салтівської культури зосереджені в басейні р. Сіверський Донець. Основний етап їх побутування визначають у хронологічних межах існування Пастирського городища — середина VII — середина VIII ст. (Приходнюк 2005, с. 70-85). Тобто прикраси пастирського кола характерні для пізньопеньківського (Приходнюк 1998, с. 60) та сахнівського етапів існування слов'янських старожитностей (Приходнюк 1980, с. 71). На жаль, повного каталогу пам'яток сахнівського кола для басейну р. Сіверський Донець немає, а проте такі пам'ятки тут відомі: Шосейне (Обломський, Смирнов, Сорокин 1987), Тимченки, уроч. Таранцеве (Берестнев, Любичев 1991), Введенка, Соколове, Суха Гомільша (Любичев 2002), Нижній Бишкін 2 (Любичев 2004), Циркуни 13 (Володарець-Урбанович, Буйнов 2017) та Олешки (Задніков, Володарець-Урбанович 2020).

Також не існує повного переліку знахідок пастирського кола поза межами городища. Однак у цьому регіоні відомі два скарби другої хронологічної групи за О. О. Щегловою — Зайцівський (Корзухина 1996, с. 420, табл. 106) та Коробовохуторський (Колода 2016а; 2017). Також у басейні Сіверського Дінця відомі й окремі знахідки фібул, які загалом характерні для Пастирського: Тимченки, уроч. Таранцеве (Берестнев, Любичев 1991, рис. 1), Любівка, хутір Лісовський (Сибилев 1926, с. 9, табл. XXXI: 9; Корзухина 1996, с. 420, табл. 107: 8), Кочеток² та Коробові Хутори (Колода 2016b). У скарбі з Коропового відома фібула цього кола (Дідик 2009).

Також у цьому регіоні є знахідки серезок «дунайсько-пастирського» кола: Кочеток (Свистун, Боков 2018), Задонецьке (Приходнюк 1998, с. 57) та сліди виготовлення таких речей: Олешки (Задніков, Володарець-Урбанович 2020), Циркуни 13 (Володарець-Урбанович, Буйнов 2017) і Другий циркунівський скарб (Дідик 2021).

² Повідомлення В. І. Квітківського.

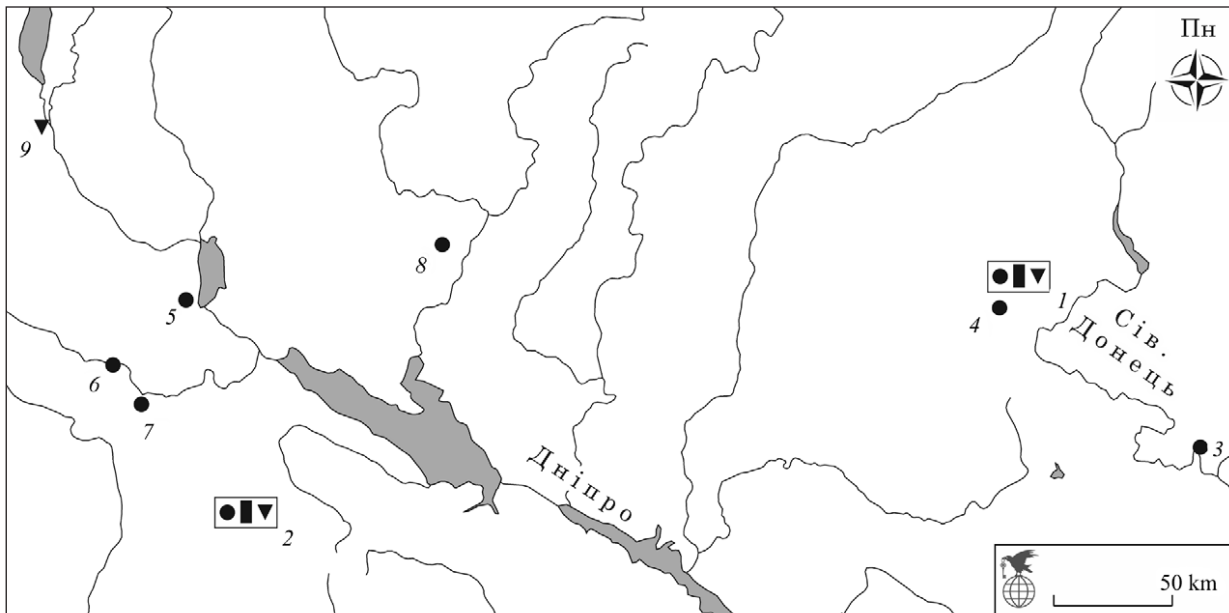

Рис. 15. Карта поширення аналогій фібулам із Хорошевського скарбу. Умовні позначення: I — аналогії першій фібулі; II — аналогії другій фібулі; III — аналогії третій фібулі. Пам'ятки: 1 — Хорошеве; 2 — Пастирське городище; 3 — Любівка; 4 — Тимченки, уроч. Таранцево; 5 — Тростянець; 6 — Дежки; 7 — Стеблів; 8 — Малий В'язівок; 9 — Київський 1896 р. скарб

Fig. 15. Distribution map of the analogies to the fibulae from the Khorosheve hoard. Legend: I — analogies to the first fibula; II — analogies to the second fibula; III — analogies to the third fibula. Archaeological sites: 1 — Khorosheve hoard; 2 — Pastyrskye hillfort; 3 — Liubivka; 4 — Tymchenky, Tarantsevo tract; 5 — Trostianets; 6 — Dezhkiv; 7 — Stebliv; 8 — Malyy Viazivok; 9 — Kyiv hoard of 1896.

Отже, наведені дані засвідчують, що в регіоні Сівєрського Дінця в період другої половини VII ст. — першої половини VIII ст. перебувало слов'янське населення зі значними культурними й торговельними зв'язками з Пастирським городищем. Це підтверджують, крім прикрас, знахідки фрагментів кераміки пастирського кола: Шосейне, Суха Гомільша, Тимченки (Володарець-Урбанович 2010; Володарець-Урбанович, Скиба 2011).

Із чотирьох комплексів салтівської культури зі знахідками прикрас пастирського кола лише один має чітку дату. Хронологія поховання 29 Сухогомільшанського могильника 1 різниться із хронологією побутування круглої підвіски щонайменше на півстоліття.

Хронологія фібул та сережки з інших розглянутих комплексів досить невизначена, адже вони майже не трапляються в комплексах. Тому їх побутування визначено в загальних межах існування Пастирського городища. Хронологія скарбів із Варварівки та Хорошевого вкладається в загальні межі існування салтівської культури — від 740—750 рр. (Комар 1999) — перші десятиліття X ст. (Плетнева 1967, с. 143). Тож чи отримали власники цих скарбів пастир-

ські прикраси в часи побутування цих речей, чи вони були випадково виявлені згодом — невідомо³.

Лише якщо прийняти датування жіночого поховання з катакомби 21 Старосалтівського могильника за В. С. Аксьоновим (750—770 рр.) та врахувати хронологію побутування пастирських речей, то вони близькі між собою, «ідуть в стик». Тобто з усіх розглянутих знахідок і комплексів лише цей може свідчити про контакти слов'янського (сахнівського чи пастирського) населення з носіями салтівської культури. Хоча О. В. Комар вважає, що це поховання належить до середньосалтівського горизонту II (Комар 2017, с. 118-119), тобто з 790-х рр. (Комар 1999, с. 132). У такому випадку знову ж маємо значний хронологічний розрив між датою побутування прикрас пастирського кола та датою жіночого поховання з 21 катакомби Старосалтівського могильника.

³ Саме повторне (вторинне) використання прикрас східноєвропейських варварських виїмчастих емалей (група I) і прикрас, характерних для скарбів кола Мартинівки (група II, підгрупа 1), визначено в попередніх роботах автора (Володарець-Урбанович 2023а; 2023б).

Тож аналіз речей пастирського кола із пам'яток та комплексів салтівської культури вказує, що ці прикраси могли мати вторинне використання, бути виявлені в часи, коли саме Пастирське городище вже давно було зруйновано, і вони не обов'язково вказують на контакти пастирського населення з жителями Хозарського каганату.

Особливо це підтверджується тим, що принаймні для двох пам'яток маємо кілька комплексів із речами попередніх хронологічних періодів: Дмитрівський — катакомба 44, 151 та 154, та Сухогомільшанський 1 — поховання 274, 54 та 29. В останньому випадку якраз

у похованнях представлені всі три розглянуті групи прикрас. Такі поєднання, імовірно, вказують на невідповідність знаходження речей. Тобто речі могли бути просто знайдені на околицях пам'яток жителями Хозарського каганату й мати повторне використання у вбранні чи побуті.

Подяки

Висловлюю щирі подяки В. С. Аксьонову, В. В. Колоді, О. В. Комару, О. О. Лаптеву та А. В. Скибі за надані консультації й зауваження.

Таблиця 1. Порівняння датування пам'яток і комплексів салтівської культури та прикрас пастирського кола
Table 1. Comparison of the monuments and assemblage of the Saltiv culture dating and the jewelry of Pastyrsk circle

№ п/п	Назва пам'ятки	Адміністративна прив'язка	Дата пам'ятки чи комплексу	Дата прикрас пастирського кола	Література
1.	Сухогомільшанський кремаційний могильник 1, поховання 29	с. Суха Гомільша, Зміївський р-н Харківської обл.	кінець VIII — початок IX ст.	друга половина VII ст. — середина VIII ст.	Аксьонов, Михеев 2006, с. 12—13, рис. 12: 8; 15: 13—27; 91: 1; Аксьонов 2010, с. 74, рис. 1: 17—19
2.	Старосалтівський могильник, катакомба 21	с. Старий Салтів, Чугуївський р-н Харківської обл.	середина — третя чверть VIII ст. чи від кін. VIII ст.	середина VII ст. — середина VIII ст.	Аксьонов 1999, рис. 7; 2010, с. 73, рис. 1: 1—9
3.	Варварівський скарб	с. Варварівка, Чугуївський р-н Харківської обл.	середина VIII — початок X ст.	середина VII ст. — середина VIII ст.	Колода 2020, рис. 4: 8; 9: 14
4.	Хорошевський скарб	с. Хорошеве, Харківський р-н Харківської обл.	середина VIII — початок X ст.	середина VII ст. — середина VIII ст.	Аксьонов 2022, рис. 2; 3; 4

Айбабин, А. И. 1973. К вопросу о происхождении се-режек пастьрского типа. *Советская археология*, 3, с. 62-72.

Аксьонов, В. С. 1999. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita Antiqua*, 2, с. 137-149.

Аксьонов, В. С. 2010. Вещи славянского облика на салтовских памятниках Верхнего Подонечья. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 73-78.

Аксьонов, В. С. 2022. Клад кузнеца-ювелира середины VIII в. с территории Харьковщины. *Российская археология*, 1, с. 153-165.

Аксьонов, В. С., Михеев, В. К. 2006. *Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII—IX вв.»*. Хазарский альманах, 5; Киев; Харьков: б.в.

Ахмедов, И. Р. 2016. Византийские и славянские находки в рязано-окских древностях. В: Никитин, А. О.

(ред.). *Древности Поочья. Сборник научных работ к 60-летию В. В. Судакова*. Рязань: РИКО, с. 64-87.

Ахмедов, И. Р., Гаврилов, А. П. 2017. «Славянские» фибулы в древностях рязанских финнов: старые и новые находки. В: Платонова, Н. И. (ред.). *Élite ou Égalité... Северная Русь и культурные трансформации в Европе VII—XII вв.* Санкт-Петербург: Издательский дом «Бранко», с. 71-89.

Берестнев, С. И., Любичев, М. В. 1991. Новые данные о памятниках пеньковской культуры в бассейнах Северского Донца и Ворсклы. В: Дьяченко, А. Г. *Археология славянского Юго-Востока*. Воронеж: Воронежский пединститут, 1991, с. 33-36.

Блошенкова, М. В., Недоля, А. Н., Самофалова, Г. В. 2012. Новый киево-колочинский микрорегион на левобережье Средней Десны: очерки материальной культуры. *Вестник гуманитарного научного образования*, 9 (23), с. 25-29.

Брайчевський, М. Ю. 1952. Пастирський скарб. *Археологія*, VII, с. 161-173.

Виноградский, Ю. С. 1955. Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея (к 35-летию

со дня основания). *Краткие сообщения Института археологии УССР*, 5, с. 86-93.

Володарець-Урбанович, Я. В., 2010. Пастирський гончарний посуд на слов'янських пам'ятках. *Археологія та давня історія України*, 4, с. 147-152.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2015. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років). *Археологія*, 3, с. 87-106

Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Ливарні формочки слов'ян раннього середньовіччя: реінтерпретація знахідок. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 331-346.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Блажківський скарб: 115-річниця знахідки. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 126-153.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2023а. Прикраси кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей серед матеріалів салтівської культури: аналіз даних. *Археологія*, 1, с. 111-126.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2023б. Прикраси кола Мартинівки серед матеріалів салтівської культури: аналіз даних. *Археологія*, 3, с. 90-108.

Володарець-Урбанович, Я. В., Буйнов, Ю. В. 2017. Литейные формочки с поселения Циркуны 13. *Stratum plus*, 5, с. 57-86.

Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2021. Слов'янські прикраси раннього середньовіччя із полтавського Посулля: нові знахідки. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 362-382.

Володарець-Урбанович, Я. В., Скиба, А. В., 2011. Гончарний посуд VII—VIII ст. на півдні Східної Європи. *Археологія*, 2, с. 34-46.

Дідик, В. В. 2009. Нова знахідка ранньосередньовічного скарбу у водозборі Сіверського Дінця. *Слобожанське культурне надбання: Збірка статей учених з пам'яткоохоронної роботи*. Харків, 2, с. 214-226.

Дідик, В. В. 2021. Про техніку штампування кольорових металів у ранньослов'янських племен кінця VII — першої половини VIII ст. (на прикладі ювелірних інструментів Другого циркунівського скарбу на Харківщині). *Міхеєвські читання*, 2, с. 41-50.

Задніков, С. А., Володарець-Урбанович, Я. В. 2020. Ранньосередньовічні слов'янські пам'ятки із басейну р. Харків (за матеріалами пам'яток України). *In Sclavenia terra*, 2020, 3, с. 17-45.

Казанский, М. М. 2011. О центрах власти у славян: днестровские клады VII в. В: Шаров, О. В. (ред.). *Петербургский апокриф. Послание от Марка*. Санкт-Петербург; Кишинев, Stratum plus, с. 509-526.

Колода, В. В. 2016а. «Антський скарб» з городища Коропові Хутори на Харківщині. *Вісник Інституту археології*, 11, с. 66-77.

Колода, В. В. 2016б. Фібули «антських» часів на городищі Коропові Хутори. *In Sclavenia terra*, 1, с. 65-72.

Колода, В. В. 2017. Место «антского клада» с городища Короповы Хутора в контексте взаимовлияния пеньковской и салтовской культур. *Дриновски сборник*, X, с. 83-93.

Колода, В. В. 2020. Клад раннесредневекового кузнеца на Харьковщине. *Хазарский альманах*, 17, с. 69-86.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. В. 2017. Ивахниковский клад (время сокрытия и культурные связи комплекса). *Stratum plus*, 5, с. 113-131.

Левченко, Д. І. 2001. Знахідки VI—VII ст. з околиць Градизька в зібранні Полтавського краєзнавчого музею. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 26-28.

Любичев, М. В. 2002. Памятники типа Сахновки на Северском Донце. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*, 34, с. 13-27.

Любичев, М. В. 2004. Салтово-сахновские контакты в свете материалов поселения Нижний Бышкін 2 на Северском Донце. *Хазарский альманах*, 3, с. 277-290.

Міхеєв, В. К., Приходнюк, О. М. 1986. Пеньківське поселення на Сіверському Дінці. *Археологія*, 54, с. 75-82.

Недоля, А. Н. 2011. Серьги пастырского типа с левобережья брянского течения Десны. В: Дятлов, В. О. (ред.). *Средневечні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали X Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 15—17 квітня 2011 р.)*. Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, с. 41-42.

Обломский, А. М., Смирнов, А. С., Сорокин, А. Н. 1987. Материалы I тыс. н. э. на поселении Шосейное (Белгородская область). *Советская археология*, 4, с. 147-186.

Останина, Т. И., Канунникова, О. М., Степанов, В. П., Никитина, А. Б. 2011. *Кузбаевский клад ювелира VII в. как исторический источник*. Ижевск: Удмуртия.

Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-Маяцкая культура*. Материалы по археологии СССР, 142. Москва: Наука.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета.

Приходнюк, О. М. 2000. Фибулы Пастырского городища. *Археологія Восточноевропейской Лесостепи: Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья*, 14, с. 48-73.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастырське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Профантова, Н. 2015. Славяне на территории Чехии и их контакты в VI—VII вв. *Stratum plus*, 5, с. 97-116.

Родинкова, В. Е. 2006. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы). *Российская археология*, 4, с. 50-63, б. в.

Родинкова, В. Е. 2007. Об одной группе украшений Пастырского городища. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». 11—13 грудня 2006 р.* Київ, с. 65-85.

Родинкова, В. Е. 2010. Куриловский клад раннесредневекового времени. *Российская археология*, 4, с. 78-87.

Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А. 2015. Раннесредневековые клады Суджанщины: новые находки и исследования. В: Кудинов, В. А. (председатель). *Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре: сборник статей и материалов*. Курск: Курский государственный университет, с. 39-49.

Свистун, Г. Е., Боков, В. С. 2018. Звездчатая серьга с окрестностей пгт Кочеток Харьковской области. *Харьковский историко-археологический сборник*, 22, с. 4-10.

Сибилев, Н. В. 1926. *Древности Изюмщины*. Изюм, І. б. в.

Скиба, А. В. 2013. Поясний гарнітур з Курилівського скарбу VII ст. *Археологія*, 4, с. 89-96.

Скиба, А. В., Баранов, В. І. 2019. Пастырське городище: керамічний комплекс із засипки внутрішнього рову (за результатами досліджень у 2017 р.). *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 67-74.

Филимонова, Н. В. 2009. Контакты среднепечнинской мордвы с восточнославянскими племенами. В: Наумов, А. Н. (ред.). *Верхнее Подонье: Археология. История: Сборник статей*. Тула: Куликово поле, 4, с. 45-52.

Хавлюк, П. И. 1963. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 320-350.

Швецов, М. Л. 2010. Новогригорьевское погребение и этническая ситуация в Приазовье IV—VII вв. В: Стащенко, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия)*. Самара: Офорт Самара, с. 93-102.

Garam, E. 2001. *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archaeologia, Budapest. 5.

Pazczewski, M. 1991. Metalowe zabytki naddnieprzańskie z VI—VIII w. w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego. *Archaeoslavica*, 1, s. 115-126.

Profantová, N. 2013. Náhrdelníky byzantského (?) původu a bronzové kruhové ozdoby ve slovanském prostředí 6.—7. století. K interkulturním vztahům. *Památky archeologické*, CIV, p. 149-182.

Yaroslav V. Volodarets-Urbanovych

PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology of the

NAS of Ukraine, Department of Early Slavic Archaeology, ORCID: 0000-0003-1560-3608, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

JEWELLERY OF PASTYRSKE CIRCLE AMONG MATERIALS OF SALTIV CULTURE: DATA ANALYSIS

In the paper, jewellery from sites and assemblages of the Saltiv culture, which do not chronologically fit within the boundaries of its existence, are considered. In the article the jewellery characteristic of the Pastyrskye hillfort is analysed (group II, subgroup 2). It is represented by two burial complexes and two hoards.

Sukha Homilsha cemetery 1 was investigated by V. K. Mikhiev. Burial no. 29 (fig. 1) contained a medallion pendant similar to finds from Pastyrskye hoard of 1949 and a number of other assemblages from the second half of the 7th to the first half of the 8th centuries. Burial date: late 8th — early 9th centuries.

Saryi Saltiv cemetery was investigated by V. H. Borodulin and V. K. Mikheev. In catacomb no. 21 (fig. 3) in a female burial was found anthropozoomorphic fibula — type VI-D according to O. M. Prykhodniuk or type II.1 according to V. Rodinkova. The date of the burial is debatable: V. S. Aksionov dates it within the boundaries of 750—770, while O. V. Komar believes that it belongs to the Middle Saltiv horizon II, that is, from 790s.

Varvarivka hoard discovered in 2017. The complex includes: tools associated with metalworking, handicraft products for general purposes and for the processing of organic raw materials, household items. Bronze items are divided into three groups: armour details (?), raw materials and jewellery. A fibula, similar to the find from catacomb no. 21 of the Saryi Saltiv cemetery, belongs to the items of the Pastyrskye circle.

Khorosheve hoard discovered in 2021. The assemblage includes: implement for working with metal, raw materials and weapons. The rest of the items are bronze jewellery, most of which belong to the Pastyrskye circle: one earring and three fibulae.

All the considered monuments of the Saltiv culture with finds of jewellery from Pastyrskye hillfort are concentrated in the Siverskyi Donets basin. The main stage of their existence is defined within the chronological boundaries of the Pastyrskye hillfort existence — the middle of the 7th — the middle of the 8th centuries. Two hoards of the Pastyrskye circle are known in this region — Zaitsiv and Korobovi Khutory. Archaeological finds of fibulae and an earring of this circle were also revealed in this region. These data indicate that the Slavic population with significant cultural and trade ties with Pastyrskye hillfort lived in the Siverskyi Donets basin during the second half of the 7th — the first half of the 8th centuries.

The chronology of burial no. 29 of the Sukha Homilsha cemetery differs from the chronology of the existence of the round pendant by at least half a century (table 1). The chronology of the hoards from Varvarivka and Khorosheve is embedded in the general boundaries of the Saltiv culture existence: from 740—750 — the first decades of the 10th century. The chronology of the female burial from catacomb no. 21 of the Saryi Saltiv cemetery is debatable: 750—770 or from the 790s.

An analysis of items belonging to the Pastyrskye circle from the sites and assemblages of the Saltiv culture indicates that these adornments could have been reused. They do not necessarily indicate the contacts of the Slavic population with the inhabitants of the Khazar Khaganate.

Key words: Pastyrskye hillfort, early Middle Ages, Saltiv culture, hoards of the Pastyrskye circle.

References

Aibabin, A. I. 1973. К вопросу о происхождении срезчек пастырского типа. *Sovetskaia arheologiya*, 3, p. 62-72.

Aksenov, V. S. 1999. Starosaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita Antiqua*, 2, p. 137-149.

Aksenov, V. S. 2010. Veshchi slavianskogo oblika na saltovskikh pamiatnikakh Verkhnego Podonechia. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (eds.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia G. F. Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10—16 aprelia 2006 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 73-78.

Aksenov, V. S. 2022. The hoard of a blacksmith-jeweler of the middle 8th century from Kharkiv region. *Rossiiskaia arheologiya*, 1, p. 153-165. DOI: 10.31857/S0869606322010226

Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2006. *Naselenie Khazarskogo kaganata v pamiatnikakh istorii i kultury. "Sukhogomolshanskii mogilnik VIII—IX vv."*. Khazarskii almanakh, 5. Kiyiv; Kharkiv: b.v.

- Akhmedov, I. R. 2016. Vizantiiskie i slavianskie nakhodki v riazano-okskikh drevnostiakh. In: Nikitin, A. O. (ed.). *Drevnosti Poochia. Sbornik nauchnykh rabot k 60-letiiu V. V. Sudakova*. Riazan: RIKO, p. 64-87.
- Akhmedov, I. R., Gavrilov, A. P. 2017. "Slavianskie" fibuly v drevnostiakh razianskikh finnov: starye i novye nakhodki. In: Platonova, N. I. (ed.). *Élite ou Égalité... Severnaia Rus i kulturnye transformatsii v Evrope v VII—XII vv.* Sankt-Peterburg: Izdatelskii dom „Branko”, p. 71-89.
- Berestnev, S. I., Liubichev, M. V. 1991. Novye dannye o pamiatnikakh penkovskoi kultury v basseinakh Severskogo Dontsa i Vorskly. In: Diachenko, A. G. (ed.). *Arkheologiya slavianskogo Iugo-Vostoka*. Voronezh: Voronezhskii pedinstitut, 1991, p. 33-36.
- Bloshenkova, M. V. Nedolia, A. N., Samofalova, G. V. 2012. The new micro-Kyiv-Kolochinsk on the left bank of Central Desna: sketches of the material culture. *Vestnik humanitarnogo nauchnogo obrazovaniia*, 9 (23), p. 25-29.
- Braichevskii, M. Yu. 1952. Pastyrskii skarb. *Arheologia*, VII, p. 161-173.
- Vinogradskii, Iu. S. 1955. Arkheologicheskie raboty Sosnitskogo istoriko-kraevedcheskogo muzeia (k 35-letiiu so dnia osnovaniia). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii USSR*, 5, p. 86-93.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2010. Pastyrskes dishes on the slavs settlements. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 4, p. 147-152.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2015. Fibulae of the period from the 5th to the first half of the 8th centuries from Poltava region (findings of the early 2000s). *Arheologia*, 3, p. 87-106.
- Volodarets-Urbanovich, Ya. V. Casting molds of early medieval Slavs: reinterpretation finds. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (22), p. 331-346.
- Volodarets-Urbanovich, Ya. V. 2018. Blazhky hoard: The 115th anniversary of the find. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipro*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 126-153.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2023a. Jewellery of east European champeve enamels style among materials of Saltiv culture: data analysis. *Arheologia*, 1, p. 111-126. <https://doi.org/10.15407/arheologia2023.01.111>
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2023b. Jewellery of the Martynovka circle among materials of Saltiv culture: data analysis. *Arheologia*, 3, p. 90-108. <https://doi.org/10.15407/arheologia2023.03.090>
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Buinov, Yu. V. 2017. Casting moulds from Tsirkuny 13 settlement. *Stratum plus*, 5, p. 57-86.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2021. Slavic jewelry of the early Middle Ages found from Sula basin in Poltava region: new finds. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (38), p. 362-382. DOI: 10.37445/adiu.2021.01.26
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Skyba, A. V. 2011. Wheel-made pottery of the 7th c. and the 8th c. in the South of Eastern Europe. *Arheologia*, 2, p. 34-46.
- Didyk, V. V. 2009. Nova znakhidka rannoserednovichnoho skarbu u vodozbori Siverskoho Dintsia. *Slobozhanske kulturne nadbannia: Zbirka statei uchenykh z pam'iatkookhoronnoi roboty*. Kharkiv, 2, p. 214-226.
- Didyk, V. V. 2021. On nonferrous stamping techniques in early Slavic tribes of the end of VII — first half of VIII centuries (using the example of jewelry tools found in the Second Tzyrkuny hoard in Kharkovshchyna). *Mikheievski chytannia*, 2, p. 41-50.
- Zadnikov, S. A., Volodarets-Urbanovich, Ya. V. 2020. Materials of the third quarter of the First Millennium AD from the basin of river Kharkov (based on the archaeological resource of Ukraine). In *Sclovenia terra*, 2020, 3, p. 17-45.
- Kazanskii, M. 2011. About the Centers of Power among the Slavs: Hoards of the 7th Century in the Dniester Basin. In: Sharov, O. V. (ed.). *Peterburskii apokrif. Poslanie ot Marka*. Sankt-Peterburg; Kishinev, Stratum plus p. 509-526.
- Koloda, V. 2016a. "Antean hoard" from Koropovy Hutory hillfort in Kharkiv oblast. *Visnyk Instytutu arkheologii*, 11, p. 66-77.
- Koloda, V. V. 2016b. Fibulas of the "Antean" times in the Koropovi Khutory hillfort. In *Sclovenia terra*, 1, p. 65-72.
- Koloda, V. V. 2017. "Antean hoard" site from Koropovy Hutora hillfort in the context of penkovka and saltov archaeological cultures. *Drynovskii sbornik*, X, p. 83-93.
- Koloda, V. V. 2020. Early-Medieval blacksmith's buried treasure in Kharkovshchyna. *Khazarskii almanakh*, 17, p.69-86.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita Antiqua*, 2, p. 111-136.
- Komar, O. V. 2017. Ivakhnyky treasure (time of concealment and cultural connections of the complex). *Stratum plus*, 5, p. 113-131.
- Levchenko, D. I. 2001. Znakhidky VI—VII st. z okolyts Hradyzka v zibranni Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, p. 26-28.
- Liubichev, M. V. 2002. Pamiatniki tipa Sakhnovki na Severskom Dontse. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina*, 34, p. 13-27.
- Liubichev, M. V. 2004. The Saltov-Sakhnov contacts in the light of materials of Niznij Bishkin 2 settlement on the Severskiy Donets. *Khazarskii almanakh*, 3, p. 277-290.
- Mikheiev, V. K., Prykhodniuk, O. M. 1986. Penkivske poselennia na Siverskomu Dintsi. *Arheologia*, 54, p. 75-82.
- Nedolia, A. N. 2011. Sergi pastyrskogo tipa s levoberezhia brianskogo techeniia Desny. In: Diatlov, V. O. (ed.). *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Materialy Kh Mizhnarodnoi studentskoi naukovoï arkheolohichnoi konferentsii (Chernihiv, 15—17 kvitnia 2011 r.)*. Chernihiv: ChNPU imeni T. H. Shevchenka, p. 41-42.
- Oblomskii, A. M., Smirnov, A. S., Sorokin, A. N. 1987. Materials of First Millennium A. D. from the settlement of Shosseinoe (Belgorod region). *Sovetskaia arkheologiya*, 4, p. 147-186.
- Ostanina, T. I., Kanunnikova, O. M., Stepanov, V. P., Nikitina, A. B. 2011. *Kuzebayevskiy klad yuvelira VII v. kak istoricheskii istochnik*. Izhevsk: Udmurtiya.
- Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam. Saltovo-Maiatskaia kultura*. Materialy po arkheologii SSSR, 142. Moskva: Nauka.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pamiatky Serednoho Podniprovia VI—IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura: kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta.

- Prikhodniuk, O. M. 2000. Fibuly Pastyrskogo gorodishcha. *Arkheologiya vostochnoevropskoi lesostepi*, 14, p. 48-73.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrskoe horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Profantov, N. 2015. Slavs on the territory of Czechia and their contacts in 6th—7th centuries. *Stratum plus*, 5, p. 97-116.
- Rodinkova, V. E. 2006. On the typological development of anthropozoomorphic fibulae (composite and two-plated forms). *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, p. 50-63.
- Rodinkova, V. E. 2007. Ob odnoi gruppe ukrashenii Pastyrskogo gorodishcha. V: Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii “Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky”. 11—13 hrudnia 2006 r. Kyiv, b.v., p. 65-85.
- Rodinkova, V. E. 2010. Kurilovskii klad rannesrednevekovogo vremeni. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, p. 78-87.
- Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A. 2015. Rannesrednevekovye klady Sudzhanshchiny: novye nakhodki i issledovaniia. In: Kudinov, V. A. (ed.). *Sudzha i sudzhane v otechestvennoi i zarubezhnoi istorii i kulture: sbornik statei i materialov*. Kursk: Kurskiy gosudarstvennyy unyversitet, p. 39-49.
- Svistun, G. E., Bokov, V. S. 2018. Vintage earrings from the outskirts of the village of Kochetok of the Kharkiv region. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 22, p. 4-10.
- Sibilev, N. V. 1926. *Drevnosti Iziumshchiny*. Izium, I, b.v.
- Skyba, A. V. 2013. Belt set from the 7th c. Kurylivka hoard. *Arheologia*, 4, p. 89-96.
- Skyba, A. V., Baranov, V. I. 2019. The Pastyrskoe hill-fort: ceramic complex from the backfill of the internal moat (according to research in 2017). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (30), p. 67-74.
- Filimonova, N. V. 2009. Kontakty srednetsninskoi mordvy s vostochnoslavianskimi plemenami. In: Naumov, A. N. (red.). *Verkhnee Podone: Arkheologiya. Istoriia: Sbornik statei*. Tula: Kulikovo pole, 4, p. 45-52.
- Khavliuk, P. I. 1963. Rannelslavianskie poseleniia Semenki i Samchintsy v srednem techenii Iuzhnogo Buga. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, p. 320-350.
- Shvetsov, M. L. 2010. Novogrigoryevskoye pogrebeniye i etnicheskaya situatsiya v Priazovye IV—VII vv. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury evraziyskikh stepey vtoroy poloviny I tysyacheletiya n. e. (voprosy mezhetnicheskikh kontaktov i mezhkulturnogo vzaimodeystviya)*. Samara: Ofort Samara, p. 93-102.
- Garam, E. 2001. *Funde byzantinischer Herkunft in der Avarzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Arheologia, Budapest. 5.
- Paczewski, M. 1991. Metalowe zabytki naddnieprzanskie z VI—VIII w. w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego. *Archaeoslavica*, 1, p. 115-126.
- Profantová, N. 2013. Náhrdelníky byzantského (?) původu a bronzové kruhové ozdoby ve slovanském prostředí 6.—7. století. K interkulturním vztahům. Památky archeologické, CIV, p. 149-182.

© В. С. АКСЬОНОВ* 2024

НАБОРНІ ПОЯСИ З КАТАКОМБИ № 31 РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО МОГИЛЬНИКА БІЛЯ с. ВЕРХНІЙ САЛТІВ

До наукового обігу вводяться матеріали катакомби № 31, дослідженої на першій ділянці Верхньосалтівського некрополя. Поховальний комплекс за знайденим інвентарем датовано другою — третьою чвертю IX ст. Його особливістю є наявність серед виявлених матеріалів елементів поясної гарнітури, які представляють три різні традиції, а саме: бляшки класичного салтівського типу; бляшки урало-тюркського кола; бляшки, орнамент яких має аналогії в мадярських старожитностях «суботцівській» традиції.

К л ю ч о в і с л о в а: салтово-маяцька культура, Верхній Салтів, катакомбний могильник, набірний пояс, алани, мадари.

Матеріальна складова салтівської археологічної культури відображає кілька етнічних груп, які доволі тривалий час одночасно мешкали в одному регіоні, перебуваючи під єдиною владою хозарів. У створенні салтівської культури, як свідчать матеріали поховальних пам'яток, взяли участь представники аланського, тюрко-угорського, адиго-абхазького, слов'янського етносів (Аксенов, Лаптев 2014, с. 26-31). Якийсь період (друга — третя чверті IX ст.) салтівське населення басейну Сіверського Дінця мало доволі тісні стосунки з представниками мадярського етносу, пам'ятки яких фіксуються на схід та західніше від основної зони поширення лісостепоного варіанту салтівської культури (Іванов 1999, с. 96, рис. 15). Ці пам'ятки мадяр маркують їхній шлях із території Південного Приуралля до Панонії, що пролягав уздовж кордону лісостепу та степу (Іванов 1999, с. 97, 99-101). Підпорядкованість мадяр певний час хозарам (Багрянородный Констан-

тин 1989, с. 159, 161, 163) призвела до проникнення окремих елементів їхньої культури в середовище салтівців, що підтверджується знахідками елементів поясної гарнітури мадярського типу в поховальних пам'ятках носіїв салтівської культури і в першу чергу представників аланського етносу (Аксенов 2011, рис. 1: 2—4, 17, 22). Так, дослідники виділяють навіть окрему стилізовану лінію в орнаментативних елементах салтівської поясної гарнітури, яка має прямі аналогії в старожитностях ранніх мадяр другої половини VIII — першої половини IX ст. з території Поволжя, Прикам'я, Передуралля (Белік 2002, с. 109-114). Зауважимо, що елементи «ранньомадярського» орнаменту досить добре представлені на поясній гарнітурі, що походить із поховальних комплексів Верхньосалтівського катакомбного могильника (Аксенов 2011, рис. 1: 1, 5—15). Подібні орнаментні мотиви представлені на елементах поясних наборів ранніх мадяр Волго-Кам'я (Халикова 1976, с. 170, рис. 4: 6, 11, 12; 5: 3, 4, 7; 11: 6, 7, 12, 13). У катакомбі № 74 четвертої ділянки катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (розкопки В. Г. Бородуліна 1988 р.) знайдено литу бляшку-оправу (Аксенов 2021, рис. 1: 12), яка має прямі аналогії з бляшками поховання № 2 мадярського могильника біля с. Суботці та бляшкою з поховання № 19 Больше-Тіганського могильника в Поволжі (Бокий, Плетнева 1988, рис. 5: 6; Халикова, Халиков 2018, табл. XVI: 27, 28).

Джерельна база

Ретельніше вивчення матеріалів катакомбних поховань головного могильника біля с. Верхній Салтів експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В. Г. Бородуліна (1984—1989) дозволило зафіксувати ще один поховальний комплекс, у якому елементи поясної гарнітури мають паралелі в старо-

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, ORCID: 0000-0002-0648-0696, aksyonovvictor@gmail.com

житностях Середнього Поволжя та Південного Уралу. Аналізу матеріалів катакомби № 31 (розкопки 1985 р.) присвячено цю статтю.

Досліджену катакомбу виявлено в процесі охоронних досліджень на північному схилі Капіносового яру на ділянці, яка була відведена для садівничого товариства «Ізумруд» (Бородулін, Пархоменко 1985).

Катакомба № 31 (ВСМ-I, розкопки В. Г. Бородуліна 1985 р.) мала дромос довжиною 4,4 м, ширина якого не перевищувала 0,6 м. У початковій частині дромоса було відкрито вісім сходинок, висота яких коливалася від 0,2 до 0,4 м. Від останньої сходинки дно дромоса полого спускалося до входу в поховальну камеру. Глибина дромоса перед входом до камери становила 3,6 м від сучасної поверхні. Вхід до камери, як і склепіння самої камери, були обвалені. Поховальна камера стосовно дромоса поперечна. Підлога камери фіксувалася на 0,1 м нижче дна дромоса. Камера розміром 2,05 × 1,55 м у плані мала форму прямокутника з округленими кутами. На підлозі камери виявлено рештки двох дорослих людей (чоловіка та жінки)¹ (рис. 1: 1). Поховання № 1 належало чоловікові, рештки якого розташовувалися вздовж дальньої торцевої стінки камери. Збереженість кісток скелета чоловіка погана. Збереглися лише довгі кістки ніг, за положенням яких видно, що небіжчика було покладено у випростаному положенні на спині головою вліво від входу. У районі пояса чоловіка виявлено бронзову поясну бляшку-оправу із залишками шкіряного ремня (рис. 1: 6). Поховання № 2 розташовувалося ближче до входу в камеру, вздовж її центральної вісі. Кістяк людини гарної збереженості містив сліди навмисної руйнації, яка сталася в давнину: від черепа була відокремлена нижня щелепа, тоді як сам череп був дещо відсунутий у бік лівої бокової стінки камери та лежав на правій скроневій кістці лицевим відділом у бік входу до поховальної камери; променева та ліктьова кістки лівої руки були відсунуті у бік поховання № 1; стегнова кістка правої ноги переміщена в бік поховання № 1. Положення кісток свідчить, що небіжчика було покладено у випростаному стані на спині головою вліво від входу, з руками зігнутими у ліктях так, що долоні опинилися під кістками таза, ноги випростані та зв'язані нижче колінних суглобів (права нога поверх лівої).

¹ Визначення статі похованих людей було здійснено за наявним у камері інвентарем.

За черепом небіжчика виявлено комплекс речей, до складу якого входили: бронзові спіралеподібні пронизки (6 екз.) (рис. 2: 7); фрагмент бронзової сережки з нерухомою привіскою кулястої форми (рис. 2: 10); бронзові штамповані гудзики (рис. 2: 8); скляні та кам'яні (сердолік — 8 екз., роговик — 12 екз.) намистини (рис. 2: 16, 19, 20, 26), бісер синього кольору (56 екз.) (рис. 2: 27). Імовірно, цей комплекс являв собою посмертний дарунок. На ділянці грудної клітини людини були розчищені бронзові спіралеподібні пронизки (5 екз.) (рис. 2: 7), три литих гудзики (рис. 2: 9), бронзова лита поясна бляшка круглої форми (рис. 1: 5). На фалангах пальців лівої руки зафіксовано два бронзових персні з розкованими щитками (рис. 2: 14, 15), а на фалангах правої руки — один бронзовий перстень із вставкою зі скла темно-синього кольору (рис. 2: 13). Біля долоні правої руки лежав залізний ніж із залишками дерев'яних піхов на лезі (рис. 2: 11, 12). У районі пояса небіжчика виявлено: три пряжки-гудзики зі стулок морського моллюска (рис. 2: 1 — 3); бронзові спіралеподібні пронизки (24 екз.) (рис. 2: 7); бронзові литі бубонці (3 екз.) (рис. 2: 4—6); рамка бронзової поясної пряжки (рис. 1: 2); багатокольорові (7 екз.) (рис. 2: 28—34) та монохромні (31 екз.) скляні намистини (рис. 2: 21—25). На кістках ступнів обох ніг були зафіксовані фрагменти шкіряних ремінців від взуття, прикрашені бронзовими штампованими бляшками серцеподібної форми (рис. 2: 35, 38—40) та бронзовими штампованими наконечниками, поле яких було прикрашено рослинним орнаментом із бутонів лотоса (рис. 2: 36, 37).

На підлозі камери, між кістяками людей на рівні їхнього пояса були зібрані литі бронзові бляшки-оправи прямокутної форми (2 екз.) (рис. 1: 3, 4), бляшка-оправа із лотосоподібним орнаментом (рис. 1: 6), бляшки круглої в плані форми (5 екз.) (рис. 1: 5). У правому дальньому кутку поховальної камери виявлено рештки поховальної їжі у вигляді кістки великої рога-тої худоби.

Аналіз матеріалу

Поховальний інвентар цієї катакомби доволі типовий для «класичних» старожитностей салтівської культури та представлений переважно власними прикрасами й елементами костюма. Це стосується в першу чергу бронзових штампованих та литих гудзиків (рис. 2: 8, 9), брон-

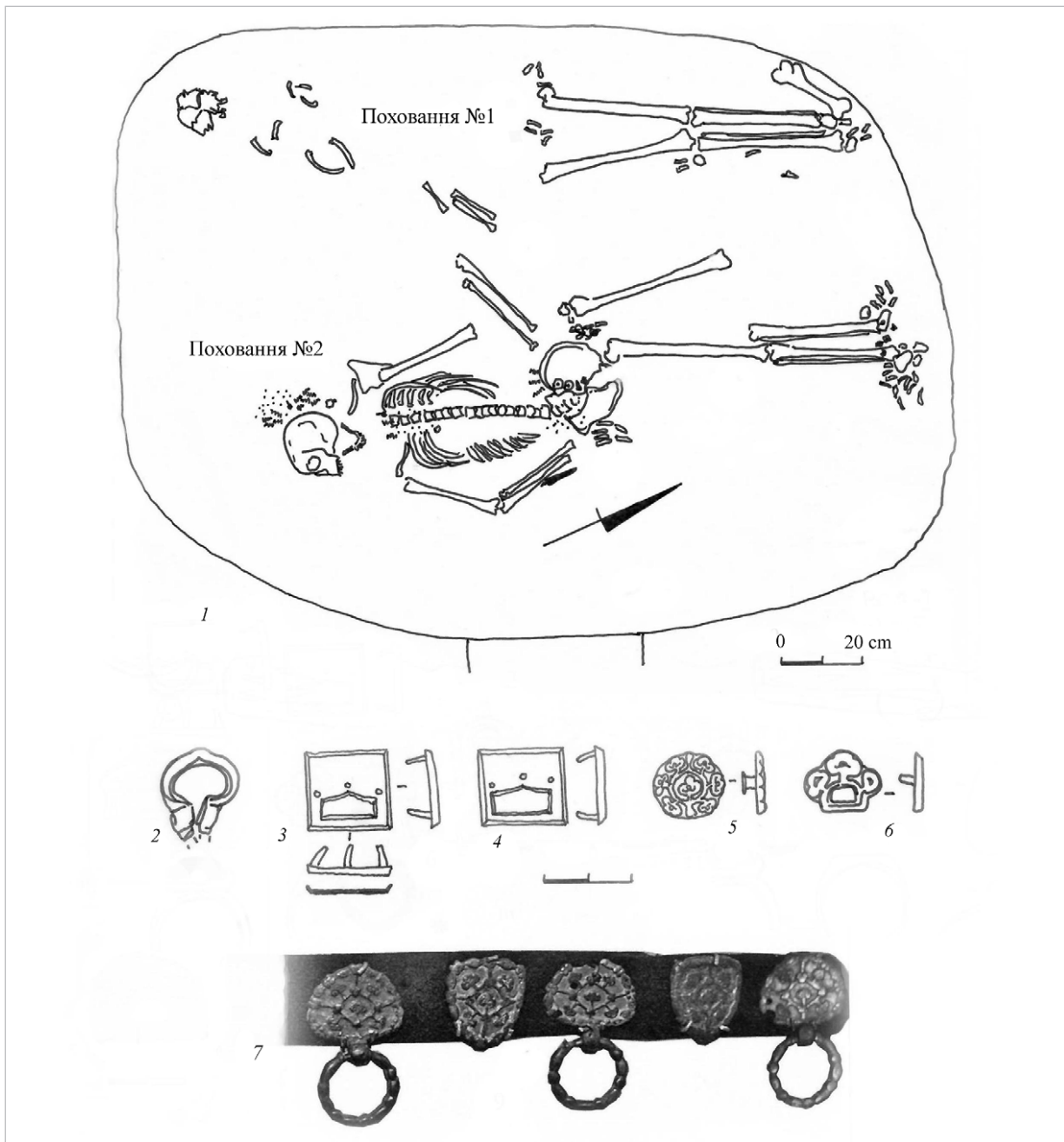

Рис. 1. Катакомба № 31 Верхньо-Салтівського головного могильника: 1 — план поховальної камери; 2 — фрагмент поясної пряжки; 3—6 — поясні бляшки; 7 — поясний набір із поховання біля с. Нова Миколаївка (Комар 2018)

Fig. 1. Catacomb no. 31 of the Verkhniy Saltiv burial ground: 1 — a plan of a burial chamber; 2 — a fragment of a belt buckle; 3—6 — belt plaques; 7 — a belt set from a burial near Nova Mykolaivka village (Комар 2018)

зових литих бубонців (рис. 2: 4—6), бронзових дротяних спіралеподібних пронизок (рис. 2: 7). Ці елементи вбрання мають широкі аналогії в пам'ятках представників різних етнічних груп салтівського населення лісостепової та степової зони розповсюдження культури (Плетнева 1989, рис. 57; Аксенов, Хоружая 2005, рис. 3: 8, 11; Винников, Сарапулкін 2008, рис. 47: 18). Поширеними були в салтівській час бронзові персні з розкованими щитками та скляною вставкою

(рис. 2: 13—15) (Плетнева 1989 рис. 61; Аксенов 2017, рис. 6: 9, 10; 9: 2—5; 14: 9—14; 15: 5; 17: 16, 17). Доволі типовим для аланських поховань салтівської культури басейну Сіверського Дінця є набір скляного та кам'яного намиста (сердолік, роговик) (рис. 2: 19, 20, 26). Так, намисто із сердоліку представлене виробами кулястої форми (7 екз.) (рис. 2: 19) та підвіскою краплеподібною форми (рис. 2: 16). Намистини кулястої форми із сердоліку найчисельніші серед кам'яних

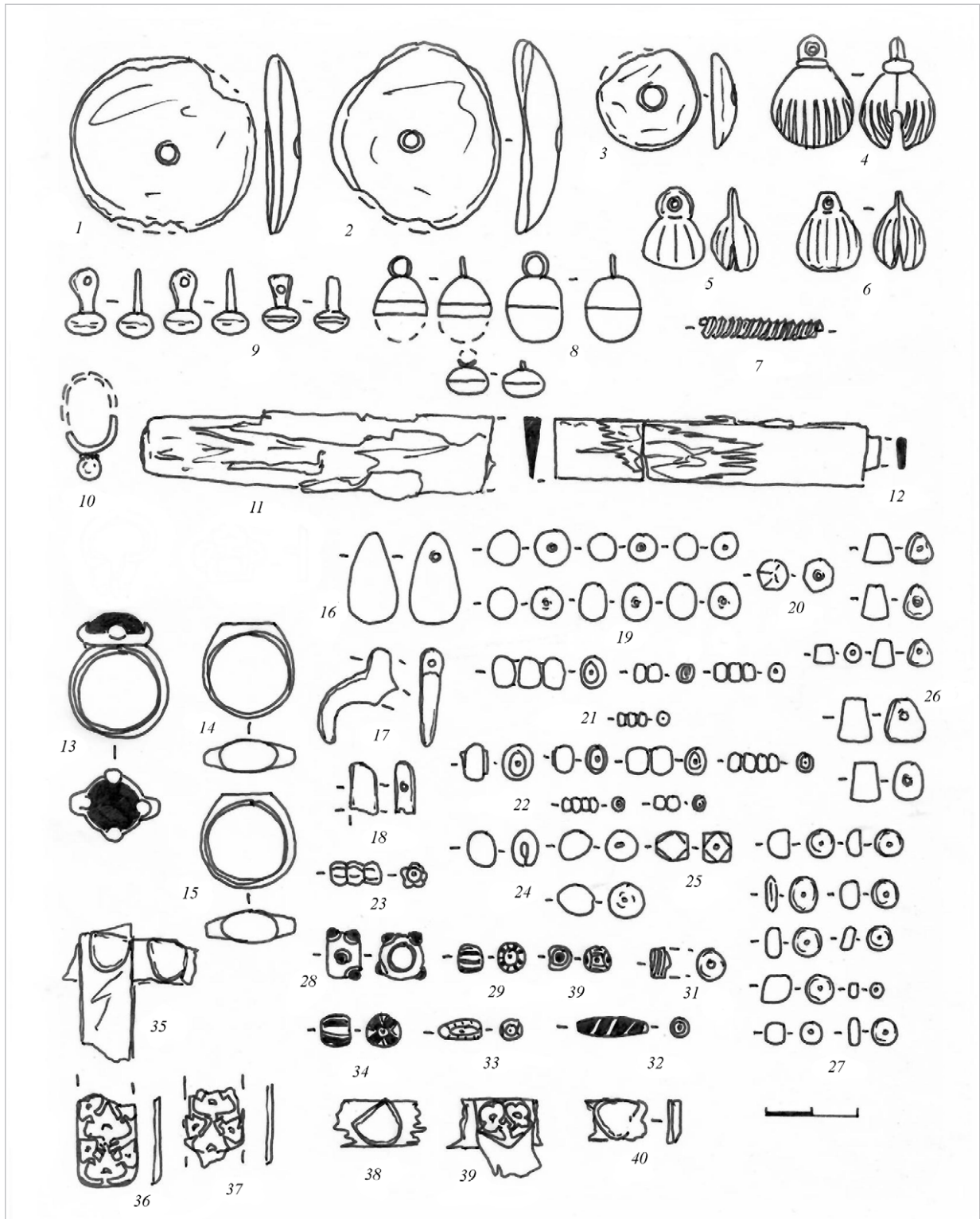

Рис. 2. Інвентар катакомби № 31 Верхньо-Салтівського головного могильника: 1–3 — пряжки-гудзики; 4–6 — бубонці; 7 — дротяна пронизка; 8 — штамповані гудзики; 9 — литі гудзики; 10 — сережка; 11, 12 — ніж; 13–15 — перстні; 16–34 — намисто; 35, 38–40 — фрагменти ремінців від взуття; 36, 37 — наконечники ремінців від взуття

Fig. 2. Inventory of the catacomb no. 31 of the Verkhniy Saltiv burial ground: 1–3 — button buckles; 4–6 — bells; 7 — a corded bead; 8 — stamped buttons; 9 — cast buttons; 10 — an earring; 11, 12 — a knife; 13–15 — rings; 16–34 — a necklace; 35, 38–40 — fragments of shoe straps; 36, 37 — tips from shoe straps

намистин регіону (Хоружая 2007, с. 224). Підвіски із сердоліку краплеподібної форми знайдені і на інших катакомбних могильниках регіону (Старо-Салтівському, Рубіжанському тощо) (Аксенов 1999, с. 140; 2001, рис. 6: 21). Доволі поширеними в салтівських пам'ятках є намистини з роговика (рис. 2: 26), які посідають друге за кількістю місце серед кам'яних намистин після сердолікових (Хоружая 2007, табл. 1). Вони доволі часто трапляються в похованнях аланських дітей (Хоружая 2013, рис. 1: 16; 2: 9) та кількісно переважають над усіма іншими типами намиста у т. зв. «додаткових» наборах прикрас, що супроводжують доволі багаті катакомбні поховання Верхньосалтівського могильника (Аксенов 2017, рис. 1: 10; 2: 11; 3: 10; 4: 32; 5: 11). Монохромне та багатокольорове скляне намисто (рис. 2: 17, 18, 21—25, 28—34) представлене типами (МЕР 90, 111, 116, 119, 135, 144, 145, 176, 187, 203, 269), доволі характерними для комплексів VIII—IX ст. (Ковалевская 2000). Це саме стосується й скляного бісеру синього кольору (рис. 2: 27), який кількісно превалує в пам'ятках салтівського часу над бісером інших (жовтого, зеленого, червоного, білого) кольорів (Хоружая 2007, с. 228). Три т. зв. пряжки-гудзики зі стулок морських молюсків (рис. 2: 1—3) доволі часто трапляються в поховальних пам'ятках аланського населення VIII—IX ст. Подоння та Північного Кавказу (Аксенов 2015, табл., рис. 1; Кантемиров, Дзаттиаты 1995, табл. XX: 17—19; XXXIV: 3, 4), де вони входили до складу нагрудних прикрас (Доде 2001, с. 28, рис. 22: 4; Иерусалимская 2012, с. 61, ил. 33). Такі диски зі стулок морських молюсків, на нашу думку, у середньовічних аланів були символом Великої Богині (Аксенов 2015, с. 73-74). У тих випадках, коли такі пряжки-гудзики розташовувалися, як і в катакомбі № 31, на ділянці пояса разом з амулетами, туалетною скринькою та ін., вони могли виступати маркером належності їхньої власниці до групи заміжніх жінок, які вже мають дітей (Аксенов 2015, с. 75). Єдиним предметом, пов'язаним із господарською діяльністю в цій катакомбі, був черешковий ніж (рис. 2: 11, 12). Такі ножі були доволі поширені у VIII—X ст. на території від Уралу до Угорщини (Міхеев, Степанська, Фомін 1973, с. 91). Вони у значній кількості фіксуються на пам'ятках усіх етнічних груп населення салтівської культури (Аксенов 2017, рис. 7: 10; 10: 14; 21: 19, 20; Плетнева 1989, рис. 45; Міхеев 1985, рис. 7: 6; 8: 14, 21, 31, 38; 9: 11—14; 10: 8, 9). Від взуття збереглися фрагменти шкі-

ряних ремінців, прикрашені штампованими бляшками серцеподібної форми та штампованими наконечниками, поле яких прикрашене рослинним орнаментом із бутонів лотоса (рис. 2: 35—40). Ремінці взуття з металевими бляшками доволі часто трапляються в багатих катакомбних похованнях Верхньосалтівського могильника (Аксенов 2021-2022, с. 15-16, табл.). Такі елементи взуття, за нашими спостереженнями, разом із поясним набором є показником соціального та майнового статусу конкретної людини в салтівській спільноті (Аксенов 2021-2022, с. 31). Дві бляшки оправи прикрашені рослинним орнаментом із трьох бутонів лотоса, які розташовані над прямокутною нерухомою петелькою для протягування додаткового ремінця (рис. 1: 6). Бляшки цього типу характерні для III хронологічного горизонту салтівської культури (Комар 1999, табл. 4). Фрагмент сережки з аналізів даної катакомби має бронзове дротяне кільце овальної форми, у нижній частині якого припаяна невелика порожниста срібна кулька (рис. 2: 10). Місце з'єднання кульки з кільцем додатково прикрашене кільцем із бронзового рубчастого дроту. За своєю конструкцією ця сережка схожа на сережки варіанту 7—2 із кримських могильників другої половини VIII—IX ст. (Веймарн, Айбабин 1992, рис. 42: 43, с. 184).

Найбільший інтерес у катакомбі становлять бронзові литі елементи поясної гарнітури, представлені бляшками двох типів. По-перше, це бляшки розміром 1,7 × 1,8 см, які мають форму прямокутника (рис. 1: 3, 4). У нижній частині щитка бляшок є прямокутний отвір зі стрілчатим верхом. Кути над верхнім краєм отвору прикрашені однією цяткою, що виконана за допомогою пуансону. Бляшки цього типу не трапляються в «класичних» салтівських старожитностях. Натомість вони є типовими для тюркських пам'яток межі VII—VIII—IX ст. (Овчинникова 1990, рис. 23: 1). За своїми розмірами знайдені бляшки відповідають середнім показникам, що характерні для таких бляшок із території Сибіру (Ковалевская 2000, с. 148). Такі бляшки походять тільки з поховань VIII—IX ст. Доволі часто вони трапляються в комплексах VII—XI ст. Середнього Поволжя, Прикам'я, Південного Уралу — у пам'ятках, що належать волзьким болгарам, давнім мадярам, мордві, марійцям (Ковалевская 2000, с. 148; Мурашева 2000, с. 27; Халикова, Халиков 2018, табл. I: 12; II: 10; VI: 34; XIV: 22). У цих пам'ятках такі поясні бляшки входять до прикрас тюрко-уральського кола (Ко-

мар 2018, рис. 70: 20; Боталов, Грудочко 2011, с. 88, рис. 7: 35—37). Знайдені бляшки не місцевого походження і, скоріше за все, вони потрапили до аланів Верхнього Салтова з Волго-Камського регіону.

Ще п'ять литих бляшок мали в плані круглу форму (рис. 1: 5). Поле бляшок прикрашене рослинним орнаментом із бутонів лотоса, які утворювали композицію з однієї центральної квітки, навколо якої стеблина із шістьма квітками утворює замкнуте коло. Орнамент із таких бутонів лотоса є типовим для салтівських старожитностей межі VIII—IX – IX ст. Проте для елементів салтівської поясної гарнітури не характерні поясні бляшки круглої в плані форми, прикрашені лотосоподібним орнаментом (Плетнева 1989, рис. 36; Комар 1999, табл. 4). Те саме стосується і орнаментальної схеми, що представлена на цих бляшках. Орнамент близький, але не тотожний до рослинного орнаменту, яким прикрашені елементи поясної гарнітури т. зв. «мадярського» кола з поховань IX—X ст. Єлизавет-Михайлівського, Крюково-Кужновського могильників із території Поволжя (Зеленцова 2018, рис. 1: 1, 2, 10; Комар 2018, рис. 49: 2, 4, 7; 50: 217), Редікорського скарбу (1909 р.) з території Пермського Передуралля (Подосёнова 2018, рис. 1), поховання біля с. Нова Миколаївка (Дніпропетровська обл.) (рис. 1: 7) (Комар 2018, рис. 6: 10, 11). Однак однією з відзнак бляшок «мадярського» типу є наявність бордюру з круглих та овальних ланок, які чергуються між собою — т. зв. «вузликового» бордюру (Комар 2011, с. 65; Подосёнова 2018, с. 122; Зеленцова 2018, с. 281). Бляшки з катакомби № 31 такого бордюру не мають, що дозволяє трактувати їх як виріб місцевих майстрів, у якому вони переосмислили мадярський сюжет відповідно до місцевих уподобань.

Аксенов, В. С. 1999. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua*, 2, с. 137-149.

Аксенов, В. С. 2001. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце. *Донская археология*, 1-2, с. 62-78.

Аксенов, В. С. 2011. Новые материалы к вопросу о мадыро-салтовских контактах в верхнем Подонцовье. *Археология і давня історія України*, 7, с. 133-143.

Аксёнов, В. С. 2015. Пуговицы из раковины моллюсков у аланского населения салтово-маяцкой культуры (по материалам катакомбных могильников бассейна Северского Донца). *Хазарский альманах*, 13, с. 65-81.

Аксёнов, В. С. 2017. *Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоня Гусаровка на Северском Донце*. Харьков: Вид. Рожко С. Г.

За знайденим у катакомбі інвентарем час виникнення цього поховального комплексу визначається як друга—третя чверті IX ст.

Висновки

Таким чином, у катакомбі № 31 є елементи поясної гарнітури, які містять три типи бляшок, що відповідають різним традиціям. Різний розмір бляшок та місце їх розташування з великою імовірністю вказують на наявність у катакомбі двох поясних наборів. Так, перший пояс, що супроводжував чоловіка (поховання № 1), був представлений трьома литими бляшками-оправами прямокутної форми, що є типовими для тюркських пам'яток межі VII—VIII – IX ст. та доволі часто трапляються в салтівський час у похованнях народів Середнього Поволжя, Прикам'я та Південного Уралу (волзьких болгар, давніх мадяр, мордви).

Другий поясний набір, що належав жінці (поховання № 2), складався з бляшок-оправ «класичного» салтівського вигляду та круглих у плані бляшок, виконаних у синкретичному (салтово-мадярському) стилі. Наявність у катакомбі № 31 бляшок, характерних для тюркських старожитностей межі VII—VIII – IX ст., та бляшок, виконаних у салтово-мадярському стилі, відображає існування в салтівському суспільстві певної військової моди, зумовленої тією роллю, яку відігравали мадяри в 30—90 рр. IX ст., перебуваючи у союзних відносинах із верхівкою Хозарського каганату. Елементи поясної гарнітури з катакомби № 31 демонструють, що наборні пояси виготовляли різні майстри (Плетнева 1989, с. 166), але відповідно до панівної тоді моди. Для салтівців була важлива не форма бляшок і малюнок на них, а їхня кількість: що заможнішим був чоловік, то більше бляшок прикрашали його пояс (Плетнева 1967, с. 161).

Аксёнов, В. С. 2021–2022. О ремешках обуви аланского населения салтово-маяцкой культуры (по материалам четвертого участка катакомбного могильника у с. Верхний Салтов). *Хазарский альманах*, 18, с. 12-38.

Аксёнов, В. С. 2021. Катакомба 74 Верхньо-Салтівського головного могильника. *Археология*, 3, с. 106-116.

Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2014. Освоение населения Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12, с. 25-50.

Аксенов, В. С., Хоружая, М. В. 2005. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002—2004 гг.). *Хазарский альманах*, 4, с. 199-215.

Багрянородный Константин 1991. *Об управлении империей*. Москва: Наука.

Белік, О. О. 2002. Поясні набори із салтівських пам'яток як індикатор салтиво-мадярських контактів. *Археологія*, 2, с. 109-114.

Бокий, Н. М., Плетнёва, С. А. 1988. Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула. *Советская археология*, 2, с. 99-115.

Бородулин, В. Г., Пархоменко, О. В. 1985. *Отчет о раскопках Верхне-Салтовского и Старо-Салтовского катакомбных могильников в 1985 г.* Архив Института археологии НАНУ, ф.о. 21790, 21791.

Боталов, С. Г., Грудочко, И. В. 2011. Новые материалы по культурогенезу средневекового населения Южного Урала (по материалам могильников Уелги и Синеглазово). *Археологія і давня історія України*, 7, с. 79-99.

Веймарн, Е. В., Айбабин, А. И. 1993. *Скалистинский могильник*. Киев: Наукова думка.

Винников, А. З., Сарапулкин, В. А. 2008. *Болгары в Поосколье (Мандровский могильник)*. Воронеж: ВГПУ.

Доде, З. В. 2001. *Средневековый костюм народов Северного Кавказа. Очерки истории*. Москва: Восточная литература.

Зеленцова, О.В. 2018. Поясные наборы «венгерского» облика из могильников поволжских финнов правобережья Волги. В: Turk Attila, Зеленков, А.С. (отв. ред). III-й Международный мадярский симпозиум. Будапешт, 6 – 10 июня, 2016 года. Будапешт: Martin Opitz Kiado., с. 279 – 301.

Иванов, В. А. 1999. *Древние угро-мадяры в Восточной Европе*. Уфа: Гилем.

Иерусалимская, А. А. 2012. *Мошевая балка: необычный археологический памятник Северокавказского шелкового пути*. Санкт-Петербург: Издательство Гос. Эрмитажа.

Кантемиров, Э. С., Дзаттиаты, Р. Г. 1995. Тарский катакомбный могильник VIII—IX вв. В: Тменов, В.Х. (отв. ред.). *Аланы: история и культура*. Владикавказ: СОИГ-СИ.

Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Москва: ОНТИ ПНЦ РАН.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. В. 2011. Древние мадяры Етелькеза: перспективы исследований. *Археологія і давня історія України*, 7, с. 21-78.

Комар, А. В. 2018. *История и археология древних мадяров в эпоху миграции*. Budapest: Martin Opitz Kiado.

Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.

Міхеев, В. К., Степанська, Р. Б., Фомін, Л. Д. 1973. Ножи салтівської культури та їх виробництво. *Археологія*, 9, с. 90-99.

Мурашева, В. В. 2000. *Древнерусские ремесленные наборы украшения (X—XIII вв.)*. Москва: Эдиториал УРСС.

Овчинникова, Б. Б. 1990. *Тюркские древности Саяно-Алтая в VI—X ст.* Свердловск: Издательство Уральского университета.

Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР, 146. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Подосёнова, Ю. А. 2018. «Древневенгерские» изделия из серебра на территории Пермского Предуралья в эпоху средневековья. III-й Международный мадярский симпозиум. Будапешт, 6—10 июня, 2016 года. Будапешт: Martin Opitz Kiado, с. 121-136.

Халикова, Е. А. 1976. Больше-Тиганский могильник. *Советская археология*, 2, с. 158-178.

Халикова, Е. А., Халиков, А. Х. 2018. *Ранние венгры на Каме и Урале (Больше-Тиганский могильник)*. Казань: ФЭН

Хоружая, М. В. 2007. Бусы из захоронений Верхне-Салтовского могильника (раскопки 1984 г.). *Хазарский альманах*, 6, с. 223-239.

Хоружая, М. В. 2013. Захоронения в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника (раскопки 1984—1989 гг.). *Древности 2013*, 12, с. 211-224.

Viktor S. Aksionov

PhD, Head of the Department of Archaeology, the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

SET BELTS FROM THE CATACOMB No. 31 OF THE EARLY-MEDIEVAL BURIAL GROUND NEAR VERKHNI SALTIV VILLAGE

The materials of the catacomb burial no. 31 investigated in 1985 by the expedition of the Kharkiv Historical Museum under the leadership of V. H. Borodulina on the main site of the Early-Medieval burial ground in Verkhni Saltiv village (VSM1) are introduced into the scientific circulation. The burial chamber, transverse to the dromos, contained the remains of two people (a man and a woman) with the traces of deliberate destruction committed in ancient times (fig. 1: 1). Inventory found with the buried people (fig. 2) allows dating this complex to the second — third quarters of the 9th century. The elements of the belt set found in the burial, represented by cast bronze plaques and a fragment of a bronze belt buckle (fig. 1: 2—6) are of interest. Two belt plaques with a fixed loop in the lower part of the shield are decorated with a lotus ornament (fig. 1: 6) typical for the 3rd chronological horizon of the Saltiv antiquities. Two square-shaped plaques with a rectangular hole that has a pointed top in the lower part of the shield (fig. 1: 3, 4) are distinctive among the Turkic antiquities of the 8th—10th centuries. Similar plaques of the Saltiv period are found in the assemblages of the Volga River middle region and the Southern Urals (Volga Bulgarians, Magyars, Mordovians, Mari), where they are part of the decorations of the Turk-Ural circle. Five more round plaques are decorated with floral ornament (fig. 1: 5), which finds analogies in the monuments of the “Magyar” circle of the 9th—10th centuries (Elizavetino-Mikhailovka, Kriukovo-Kuzhnovskii burial grounds in the Volga region, burial in the village of Nova Mykolaivka in the Dnipro Oblast). This belt set consists of three types of plaques that correspond to different traditions. Appearance of the set reflects existence of certain military fashion in the Saltiv society associated with the role played by the Magyars in the 830—890s, being in allied relations with the top of the Khazar Khaganate.

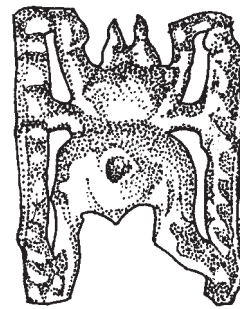
Key words: Saltiv culture, Verkhni Saltiv, catacomb, belt set elements, Alans, Magyars.

References

- Aksenov, V. S. 1999. Starsaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antiqua*, 2, p. 137-149.
- Aksenov, V. S. 2001. Rubezhanskii katakombnyi mogilnik saltovo-maiatskoi kultury na Severskom Donce. *Donskaia arheologiya*, 1-2, p. 62-78.
- Aksenov, V. S. 2011. Novye materialy k voprosu o madiaro-saltovskikh kontaktakh v verkhnem Podontsove. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 7, p. 133-143.
- Aksonov, V. S. 2015. Pugovitsy iz rakoviny molliuskov u alanskogo naseleniia saltovo-maiackoi kultury (po materialam katakombnykh mogilnikov basseina Severskogo Dontsa). *Khazarskii almanakh*, 13, p. 65-81.
- Aksonov, V. S. 2017. *Mogilnik saltovo-maiackoi kultury u s. Chervonaia Gusarovka na Severskom Dontse*. Kharkiv: Vid. Rozhko S.G.
- Aksonov, V. S. 2021-2022. O remeshkakh obuvi alanskogo naseleniia saltovo-maiatskoi kultury (po materialam chetvertogo uchastka katakombnogo mogilnika u s. Verhnij Saltov). *Khazarskii almanakh*, 18, p. 12-38.
- Aksonov, V. S. 2021. Katakomba 74 Verkhno-Saltivskoho holovnoho mohylnya. *Arheologia*, 3, p. 106-116.
- Aksonov, V. S., Laptev, A. A. 2014. Osvoenie naseleniem Khazarskogo kaganata lesostepnogo Podontsovia: vzgliad na problemu. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 12, p. 25-50.
- Aksenov, V. S., Khoruzhaia, M. V. 2005. Novye rannesrednevekovye zakhroneniia Netailovskogo mogilnika (raskopki 2002—2004 gg.). *Khazarskii almanakh*, 4, p. 199-215.
- Bagrianorodnyi Konstantin 1991. *Ob upravlenii imperiei*. Moskva: Nauka.
- Belik, O. O. 2002. Poiasni nabory iz saltivskykh pamiatok yak indyktor saltivo-madiarskykh kontaktiv. *Arheologia*, 2, p. 109-114.
- Bokii, N. M., Pletneva, S. A. 1988. Zakhronenie semi voina-vsadnika X v. v basseine Ingula. *Sovetskaia arheologiya*, 2, p. 99-115.
- Borodulin, V. G., Parkhomenko, O. V. 1985. *Otchet o raskopkakh Verkhne-Saltovskogo i Staro-Saltovskogo katakombnykh mogilnikov v 1985 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f.o. 21790, 21791.
- Botalov, S. G., Grudochko, I. V. 2011. Novye materialy po kulturogenezu srednevekovogo naseleniia Iuzhnogo Urala (po materialam mogilnikov Uelgi i Sineglazovo). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 7, p. 79-99.
- Veimarn, E. V., Aibabin, A. I. 1993. *Skalistskii mogilnik*. Kyiv: Naukova dumka.
- Vinnikov, A. Z., Sarapulkin, V. A. 2008. *Bolgary v Pooskole (Mandrovskii mogilnik)*. Voronezh: VGPU.
- Dode, Z. V. 2001. *Srednevekovyi kostium narodov Severnogo Kavkaza. Ocherki istorii*. Moskva: Vostochnaya literatura.
- Zelencova, O.V. 2018. Poiasnye nabory «vengerskogo» oblika iz mogilnikov povolzhsikh finnov pravoberezhya Volgi. In: Turk Attila, Zelenkov, A.S. (ed.). III-j Mezhdunarodnyj madyarskij simpozium. Budapesht, 6 – 10 iyunya, 2016 goda. Budapesht: Martin Opitz Kiado., s. 279 – 301.
- Ivanov, V. A. 1999. *Drevnie ugro-madiary v Vostochnoi Evrope*. Ufa: Gilem.
- Ierusalimskaia, A. A. 2012. *Moshevaia balka: neobychnyi arheologicheskii pamiatnik Severokavkazskogo shelkovogo puti*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gos. Ermitazha.
- Kantemirov, E.S., Dzattiaty, R.G. 1995. Tarskij katakombnyj mogilnik VIII-IX vv. In: Tmenov, V.Kh. (ed.). *Alany: istoriya i kultura*. Vladikavkaz: SOIGSI, p. 259-314.
- Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Moskva: ONTI PNC RAN.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita Antiqua*, 2, p. 111-136.
- Komar, A. V. 2011. Drevnie madiary Etelkeza: perspektivy issledovaniia. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 7, p. 21-78.
- Komar, A. V. 2018. *Istoriia i arheologiya drevnikh madiar v epokhu migratsii*. Budapest: Martin Opitz Kiado.
- Mikheev, V. K. 1985. *Podone v sostave Khazarskogo kaganata*. Kharkiv: Vyscha shkola.
- Mikheev, V. K., Stepanska, R. B., Fomin, L. D. 1973. Nozhi saltivskoi kultury ta yikh vyrobnytstvo. *Arheologia*, 9, p. 90-99.
- Murasheva, V. V. 2000. *Drevnerusskie remennye nabornye ukrasheniia (X—XIII vv.)*. Moskva: Editorial URSS.
- Ovchinnikova, B. B. 1990. *Tiurskie drevnosti Saiano-Altaiia v VI—X st.* Sverdlovsk: Izdatelstvo Uralskogo universiteta.
- Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatska kultura*. Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR, 146. Moscow: Nauka.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.
- Podosonova, Iu. A. 2018. “Drevnevengerskie” izdeliia iz serebra na territorii Permskogo Preduralia v epokhu srednevekovia. III-i Mezhdunarodnyi madiarskii simpozium. Budapesht, 6—10 iyunia, 2016 goda. Budapesht: Martin Opitz Kiado, p. 121-136.
- Khalikova, E. A. 1976. Bolshe-Tiganskii mogilnik. *Sovetskaia arheologiya*, 2, p. 158-178.
- Khalikova, E. A., Khalikov, A. H. 2018. *Rannie vengry na Kame i Urale (Bolshe-Tiganskii mogilnik)*. Kazan: Fen.
- Khoruzhaia, M. V. 2007. Busy iz zahroneniia Verkhne-Saltovskogo mogilnika (raskopki 1984 g.). *Khazarskii almanakh*, 6, p. 223-239.
- Khoruzhaia, M. V. 2013. Zakhroneniia v iamah s podboem Verkhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika (raskopki 1984—1989 gg.). *Drevnosti 2013*, 12, p. 211-224.

© Л. Ф. СИТА, В. М. СКОРОХОД, В. С. ЖИГОЛА* 2024

ЦИФРОВИЙ КАТАЛОГ ХРЕСТІВ-ЕНКОЛПІОНІВ КОЛЕКЦІЇ В. В. ТАРНОВСЬКОГО

Публікацію присвячено 3D-моделям хрестів-енколпіїв із зібрання Чернігівського історичного музею, а саме хрестам-релікваріям із розкопок і випадкових знахідок на городищі Княжа Гора та його околицях, що входили до колекції В. В. Тарновського. Розглянуто процес фотограмметричної фіксації та представлено результати створення цифрового каталога.

Ключові слова: Київська Русь, Княжа Гора, В. В. Тарновський, хрест-енколпійон, цифровий каталог, фотограмметрія, 3D-модель.

Збереження культурної спадщини України є сьогодні актуальним завданням для музейних організацій та наукових установ. Пам'ятки історії, архітектури й археології України зазнають руйнувань та знищень в умовах російської агресії з початку 2022 р. Більшість музеїв на території України були змушені закритися та евакуюватися в безпечніші регіони, деякі безповоротно знищено або пограбовано агресором. Відцифрування музейних фондів стало важливим і своєчасним завданням для співробітників музейних установ. Не стало винятком і створення 3D-моделей однієї з колекцій хрестів-релікваріїв X—XIII ст., яка зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, що відбулося у 2023 р. за підтримки Німецького археологічного інститу-

ту (DAI)¹. Метою проєкту є створення загальнодоступного цифрового каталога колекції, який розміщено на сайті Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського і на платформі sketchfab.com/choim (рис. 1).

У Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського зберігається колекція українських старожитностей відомого українського мецената Василя Васильовича Тарновського (1838—1899). Своє зібрання Василь Васильович формував близько сорока років. Він мріяв створити музей української історії, зібрати речі, типові для минулого України від доісторичного часу і до XIX ст. Зібрання відоме унікальними козацькими старожитностями та матеріалами, пов'язаними з Т. Г. Шевченком. Археологічна ж складова в основному представлена здобутками з городища Княжа Гора на Черкащині. Наприкінці XIX ст. пам'ятку активно розкопували шукачі скарбів, яких приваблювали чисельність і багатство старожитностей. Місцеві селяни перекопали майже всю поверхню Княжої Гори. Унаслідок торгівлі старожитностями знахідки з Княжої Гори потрапили до зібрань різних музеїв та приватних колекцій, а частина і зовсім загинула для науки (Беляшевський 1890). Власник земель не вживав жодних заходів, щоб припинити руйнування пам'ятки. Становище змінилося тільки тоді, коли В. В. Тарновський придбав у власність територію городища і запросив археолога М. Ф. Біляшівського провести професійні дослідження пам'ятки.

Городище розташоване на високому мисі правого берега р. Дніпро, південніше міста Канів, біля с. Пекарі (нині Канівський р-н Черкаської обл.). У літературі цю пам'ятку традиційно ототожнюють із літописним містом Родень,

* СИТА Людмила Федорівна — старший науковий співробітник, Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, ORCID 0000-0001-8434-9231, lfsyta@gmail.com

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-5317-0896, skorohod-sv@ukr.net

ЖИГОЛА Віталій Сергійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0002-9420-4893, gvjredaktor@gmail.com

¹ Статтю опубліковано в рамках грантового проєкту «Creation of 3D-models of pectoral crosses (X—XIII centuries) from the collection of the Chernihiv Historical Museum named after V. Tarnovsky» від Німецького археологічного інституту (DAI) у 2023 р.

Рис. 1. Онлайн-доступ (QR-код) до цифрового каталога колекції

Fig. 1. Online access (QR code) to the digital catalogue of the collection

що згадується під 980 р. у зв'язку з боротьбою Володимира та Ярополка Святославичів за київський престол (Беляшевский 1892а, с. 23). Його площа разом із посадом становить близько 4,0 га (Мезенцева 1968, с. 22, 25). Із напільного боку городище захищене валом і ровом, із трьох інших боків — круті й глибокі схили.

Розкопки проводились протягом двох сезонів 1891—1892 років. У 1891 р. досліджувався верхній майданчик городища та частково схили з боків. Наступного року роботи були зосереджені на схилах з південно-східного боку та частково з північно-західного. Культурний шар, майже всюди перевернутий розкопками селян, залягав нерівномірно: ближче до вершини товщиною 1,0—2,0 м, та майже сходив нанівець вниз по схилу. Результати робіт висвітлювалися на сторінках «Київської старовини» (Беляшевский 1892b; 1893). Роботи було припинено 1892 р. через брак коштів у В. В. Тарновського, який фінансував дослідження. Матеріали розкопок поповнили його зібрання старожитностей. Знайдені при археологічних дослідженнях предмети автор розкопок відносив до двох епох: давньої — кам'яного віку та великокнязівської. Точно визначити кількість матеріалів не можна, оскільки підрахунки проводилися узагальнено. Приблизна кількість становила дві з половиною тисячі предметів: 1500 було знайдено у 1891 р. та ще близько 1000 — у наступному (Беляшевский 1892а, с. 65; 1893, с. 145).

Після смерті Василя Васильовича, згідно з його заповітом, колекцію старожитностей передано Чернігівському губернському земству для створення музею. У 1901 р. всі матеріали перевезено з Києва до Чернігова, а з 1902 р. музей уже приймав відвідувачів (Половникова 1996, с. 36; Черненко 2007, с. 34).

На жаль, цілісність колекції була порушена. Під час Другої світової війни знахідки з неї були депаспортизовані та частково втрачені. Нині в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського зберігається близько 900 предметів.

Ще за життя В. В. Тарновського на його прохання знахідки доісторичного та великокнязівського відділів систематизував М. Ф. Біляшівський. «Каталог українских древностей коллекции В. В. Тарновского» з додатком 16 таблиць ілюстрацій був виданий у Києві у 1898 р. У II розділі каталога представлені предмети із розкопок та випадкові знахідки на Княжій Горі; предмети, знайдені між Княжою та Мар'їною Горами, та речі з розкопок «Ліплявського городка» біля с. Ліплява на Полтавщині, придбані у спадкоємців М. Я. Тарновського. Матеріали розподілені на групи, здебільшого вони не мають детальних описів, і тільки деякі з них відображені в таблицях ілюстрацій (Каталог 1898). Частина знахідок із колекції В. В. Тарновського з фотографіями й описами увійшла до каталога Б. І. та В. М. Ханенків (Ханенко, Ханенко 1900).

Багатий речовий матеріал із Княжої Гори, зокрема й предмети християнського культу, неодноразово привертая увагу дослідників. Основним джерелом інформації про них слугували довоєнні публікації, передусім у каталогах М. Ф. Біляшівського та Б. І. та В. М. Ханенків. В. А. Куницький поряд з іншими близькосхідними енкалпіонами Південної Русі опублікував також хрест із колекції музею (Куницький 1990, рис. 6: 1). Бронзові хрести-енкалпіони з Княжої Гори детально з фотографіями розглянуто у статті В. П. Коваленка і В. Г. Пуцка (Коваленко, Пуцко 1993). Типологію хрестів-релікваріїв розробила Г. Ф. Корзухіна, А. А. Пескова її доповнила. Енкалпіони із зібрання В. В. Тарновського увійшли до каталога Г. Ф. Корзухіної і А. А. Пескової (Корзухіна, Пескова 2003) та до каталога хрестів-енкалпіонів музейної збірки (Сита 2019).

Назва «хрест-енкалпіон» уже понад сто років використовується у науковій літературі. Так називають нагрудні металеві хрести X—XIV ст., що складаються з двох з'єднаних між

собою стулок та рухомого оглавія. Грецький за походженням термін перекладається як «на грудях». Це відображає способи носіння хреста, серед яких основним вважають носіння поверх одягу. Хрести-складні були призначені для зберігання священних вкладень — часточок животворчого дерева хреста Господнього та різноманітних т. зв. вторинних реліквій, які нагадують фрагментовані кісткові тканини й волосся. Перед вкладенням до релікварію їх вкривали особливою сполукою — сумішшю ладану й воску (Липатов та ін. 2006, с. 304). На відміну від натільних хрестиків, які виготовляли з металу, каменю, кістки, дерева та шкіри, для виготовлення хрестів-релікваріїв зазвичай використовували сплав на основі міді. Їх вкривали позолотою, прикрашали емаллями, черню, інкрустацією сріблом (Пєскова 2005, с. 135).

Колекція енколпіонів у зібранні В. В. Тарновського була свого часу однією з найкращих у Російській імперії і налічувала 53 предмети. До неї входили не лише знахідки з Княжої Гори: 6 хрестів були знайдені між Мар'їною та Княжою Горами, 2 походили із «Ліпльавського городка», 2 з Києва та 1 з Корсуня.

Сьогодні в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського зберігається 21 енколпіон із зібрання В. В. Тарновського. Ототожнити більш чи менш впевнено з номерами в каталозі 1898 р. можна тільки 15 хрестів. Інші співвіднести дуже складно, оскільки фотографій більшості предметів у каталозі немає, опис часто дуже короткий та розміри однотипних речей схожі.

Майже всі хрести-релікварії з колекції — давньоруські, і лише один є імпортом із візантійських провінцій. Зворотна стулка з прямими ледь розширеними кінцями, гравірованим зображенням Богородиці Оранти та Дитятка Христа на повний зріст і написом над головою «ΠΑΝΑΓΗΑ» належить до першого, більш раннього типу т. зв. «сирійських» енколпіонів (інв. № 5-(5-2), у каталозі 1898 р. — № 35) (Куницький 1990, с. 110-112, рис. 6: 1). Знахідки подібних хрестів в Україні нечисленні (рис. 2: 1).

Перехідними від візантійських до давньоруських типів можна вважати лицеві стулки з прямими, ледь розширеними сторонами із рельєфним (інв. № 5-(5-11) та чорним (інв. № 5-(5-153) зображеннями Розп'яття з предстоячими на бічних кінцях та символами сонця й місяця на верхньому (рис. 2: 2). Імовірно, хрести-релікварії таких типів були одни-

ми з перших на Русі, виконаними приїжджими майстрами (Асташова, Петрова, Сарачева 2013, с. 18, 151, 158).

Найчисельніші за кількістю — хрести з рельєфними зображеннями. Дві лицеві та три зворотні стулки належать середнім енколпіонам із закругленими кінцями, доповненими парними виступами з боків. На лицевих стулках зображення Розп'яття без виділення поперечини Хресного дерева, але з позначеними возглавієм і підніжжям; предстоячих у медальйонах на бічних кінцях та святого — на верхньому (інв. № 5-(5-10, 14), у каталозі 1898 р. — № 39). Найімовірніше, що саме до такого ж типу належить і фрагмент бічного кінця з зображенням Богородиці у медальйоні (інв. № 5-(5-830). На зворотних стулках зображення Богородиці Одигітрії на повний зріст доповнене трьома медальйонами з погрудними зображеннями святих (інв. № 5-(5-10, 148). На одній зі стулок заглиблені написи: зліва від зображення Богородиці MP/TC/OP/TH, справа [ΘY]/TP/KO/PH (інв. № 5-(5-154), у каталозі 1898 р. — № 36 зворотна стулка?).

На жаль, збереглася тільки лицева стулка великого хреста-енколпіона з прямими, ледь розширеними кінцями. Бортики стулки та краї Хресного дерева виділені прямою насічкою. По центру — рельєфне зображення Розп'яття з виділенням поперечини Хресного дерева, із возглавієм та підніжжям, символами сонця й місяця над головою розп'ятого Христа. На фігурі Христа чітко прокреслені риси обличчя, волосся, складки убрання. Невеличкі погрудні зображення Богородиці та Йоанна Богослова розміщені під руками Христа в нижніх бічних кутах стулки. Написи заглиблені: на возглавії МХС, у середохресті під руками Христа — зліва НСС, справа ХСЪ (інв. № 5-(5-11), в каталозі 1898 р. — № 70).

Ще одна зворотна стулка належить малому прямокінцевому хресту-енколпіону із рельєфним зображенням Богородиці Агіосорітіси. Стулка дуже неглибока, зсередини на боковому кінці збереглася, мабуть, частина лицевої стулки, закріплена наскрізною заклепкою (інв. № 5-(5-149).

Рельєфно-чорнені хрести-енколпіони представлені двома цілими виробами та двома лицевими стулками.

Лицеві стулки належать енколпіонам із закругленими кінцями з парними виступами з боків, із рельєфним зображенням Розп'яття. Основна поперечина Хресного дерева переда-

на заглибленими лініями, возгавіє — черню. На бокових кінцях розміщені чорнені погрудні зображення Богородиці та Йоанна Богослова без медальйонів, на верхньому — святого Георгія (рис. 2: 3). На одному екземплярі під руками Христа написи: зліва ЪМЪОН, справа ОСVСР; з внутрішнього боку на верхньому кінці читається напис ГЕОР[Г] (інв. № 5-(5-150), в каталозі 1898 р. — № 45). На іншому під зображенням святого Георгія читаються написи: зліва ГОР, справа ГРН; в середохресті під руками Христа: зліва МРΘУ, справа НΑΝΟ (інв. № 5-(5-151), в каталозі 1898 р. — № 46).

Наступний енколпійон зберігся повністю, з рухомим гранованим оглавієм, малий, із закругленими кінцями, знайдений між Мар'їною та Княжою Горою. На лицевій стулці грубе рельєфне зображення Розп'яття без предстоячих на бокових кінцях; над головою Христа заглибленими лініями нанесений чотирикінцевий хрест. На зворотній стулці — грубе незрозуміле зображення, скоріше за все, Богородиці Ассунти; над головою заглибленими лініями нанесений чотирикінцевий хрест, на бокових кінцях вирізані зірки та незрозумілі значки (інв. № 5-(5-12), в каталозі 1898 р. — № 1695).

Ще один енколпійон цієї групи — цілий, із закругленими кінцями, малий. На лицевій стулці — рельєфне зображення Розп'яття, що погано збереглося, на бокових кінцях — чорнені зображення, які погано читаються. Верхня частина стулки втрачена. На зворотній стулці — чорнені восьмикінцевий хрест із сіянням у середохресті та монограми у медальйонах на чотирьох кінцях: ІС ХС [N]Н КА (інв. № 5-(5-5)).

Підбірка енколпійонів із чорненими зображеннями вирізняється великим різноманіттям варіантів і представлена двома цілими складнями, трьома лицевими та однією зворотною стулками.

На лицевій стулці хреста із закругленими кінцями з виступами з боків у середохресті розміщене зображення Розп'яття з предстоячими на бічних кінцях та св. Георгія — у медальйоні на верхньому. Написи заглиблені: в оглав'ї — ІС ХС; у середохресті під руками Христа: зліва МРΘУ, справа НΟΑΙΤЬ; під зображенням св. Георгія: зліва ГЕО, справа РНГН (інв. № 5-(5-3), в каталозі 1898 р. — № 55) (рис. 3: 2).

Наступні два енколпійони представлені екземплярами з прямими ледь розширеними кінцями.

Один із них має стулки, які дещо відрізняються за розмірами (можливо, вони належали

різним екземплярам). На лицевій стулці в середохресті — композиція Розп'яття, верхня частина Хресного дерева у вигляді рівнокінцевого хреста, обабіч якого — зображення сонця й місяця. На бокових кінцях — поясні фігури Богородиці та Йоанна із супровідними написами: МР ΘУ; Н[Α] Ν (інв. № 5-(5-153), в каталозі 1898 р. — № 59). На зворотній стулці — восьмираменний хрест із сіянням у середохресті, на кінцях — монограми у чотирьох трапецієвидних рамках: ІС ХС ІН КА (інв. № 5-(5-152) в каталозі 1898 р. — № 60).

Другий хрест-енколпійон за формою дуже схожий на попередній, але має два прямокутні виступи у середохресті зверху, зображення виконані заглибленими лініями, без черні. На лицевій стулці — зображення, як і на попередньому предметі. На зворотній — восьмираменний хрест із сіянням і трое святих у медальйонах зверху та по боках, знизу збереглися сліди трапецієвидної рамки (інв. № 5-(5-9), в каталозі 1898 р. — № 57).

Ще одна лицева стулка енколпійона з прямими, ледь розширеними кінцями, без зображень, тільки на нижньому кінці зберігся слід від заглибленого зображення Розп'яття? (інв. № 5-(5-7), в каталозі 1898 р. — № 64).

Наступний хрест цілий, прямокінцевий із виступами—«слізками» на кутах, малий. На лицевій стулці — зображення Розп'яття; на зворотній — восьмикінцевий хрест з чотирма крапками у середохресті, на кінцях — чотири медальйони з монограмами (літери не читаються) (інв. № 5-(5-6), в каталозі 1898 р. — № 65).

Енколпійони з дрібними щільно скомпонованими рельєфними зображеннями представлені двома цілими виробами.

Перший хрест-енколпійон зберігся повністю, у закритому вигляді, з рухомим оглавієм, із закругленими кінцями. На лицевій стулці — зображення Богородиці Ассунти (з долонями перед грудьми), поколінної і чотири погрудні зображення святих-євангелистів у медальйонах на кінцях (рис. 3: 1). Написи заглиблені: зліва від зображення Богородиці МР, справа УФ. На зворотній стулці — зображення Розп'яття з предстоячими та два архангели в медальйонах. Усі фігури з великими головами, масивними носами (інв. № 5-(5-13), в каталозі 1898 р. — № 74).

Другий хрест прямокінцевий, із рухомим оглавієм. Краї стулок виділені гладким бортиком. На лицевій стулці — зображення Етимасії в середохресті, на кінцях — погрудні зобра-

Рис. 2. Ортофотографічні проєкції з 3D-моделей окремих хрестів-енколпіїнів (за інвентарними номерами): 1 — інв. № 5-(5-2); 2 — інв. № 5-(5-153); 3 — інв. № 5-(5-150)

Fig. 2. Orthophotographic projections from 3D-models of individual encolpion crosses (according to inventory numbers): 1 — inv. no. 5-(5-2); 2 — inv. no. 5-(5-153); 3 — inv. no. 5-(5-150)

Рис. 3. Ортофотографічні проєкції з 3D-моделей окремих хрестів-енколпіїв (за інвентарними номерами): 1 — інв. № 5-(5-13); 2 — інв. № 5-(5-3); 3 — інв. № 5-(5-4)

Fig. 3. Orthophotographic projections from 3D-models of individual encolpion crosses (according to inventory numbers): 1 — inv. no. 5-(5-13); 2 — inv. no. 5-(5-3); 3 — inv. no. 5-(5-4)

ження предстоячих і двох святих у прямокутних рамках виділених невисоким бортиком. На зворотній стулці — поясне зображення Богородиці Оранти в середохресті й чотири символи євангелістів на кінцях (ангел, телець, лев, орел) у прямокутних рамках (інв. № 5-(5-8), в каталозі 1898 року — № 71).

У каталозі В. В. Тарновського під № 1696 описано цілий хрест-енколпійон із біконічним оглав'ям, знайдений між Мар'їною та Княжою Горою. На сьогодні у фондах музею збереглася тільки зворотна стулка прямокінцевого хреста-енколпійона з рельєфним зображенням Йоанна Богослова по центру з написом IOAN/ O BГО/ СЛОВО над головою, на бокових кінцях — зображення херувима зліва та серафима справа із супровідними заглибленими написами: ХЪРО/ ВИМО СЪРа/ΘИМО (інв. № 5-(5-4) (рис. 3: 3).

Колекція хрестів-релікваріїв В. В. Тарновського досить різноманітна. Майже всі розглянуті предмети створені давньоруськими майстрами і датуються в основному XII—XIII ст. — часом заключного етапу існування городища на Княжій Горі.

Автори статті створили цифровий каталог вказаної колекції в рамках проекту «Створення 3D-моделей хрестів-енколпійонів X—XIII ст. із колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського» за підтримки Німецького археологічного інституту (DAI). Технічну частину виконали співробітники Інституту археології НАН України В. М. Скороход і В. С. Жигола.

Тривимірне моделювання та відповідна фотограмметрична фіксація досить широко застосовується для оцифрування як значних об'єктів (архітектури, археологічних пам'яток та розкопок), так і найменших рухомих артефактів. Моделі використовуються для розширеної фіксації і цифрового збереження даних, візуалізації результатів досліджень, додаткових метрологічних досліджень, комп'ютерних реконструкцій тощо. Створення якісної моделі вимагає особливої методики проведення фотограмметричної зйомки артефакту, підготовки цифрових даних, їх обробки на спеціалізованому програмному забезпеченні, що дає змогу отримати вихідні результати для подальшого їх опрацювання. Детальний процес та етапи роботи з оцифруванням артефактів висвітлено у попередніх публікаціях авторів (див.: Жигола 2020; Жигола, Скороход 2019; 2021). У цій роботі звернено увагу на особливості процесу створення цифрового каталога вказаної колекції хрестів-енколпійонів.

Під час створення цифрового каталога 3D-моделей хрестів-енколпійонів застосовувався метод фотограмметричної зйомки — спеціальний алгоритм зйомки об'єктів з усіх сторін, під різними кутами; зони фотографування на кожному наступному знімку мають перекриватися не менше ніж на 70 %. Для цього застосовано камеральну лабораторію — стаціонарний та уніфікований процес, що має відбуватися без зовнішніх і природніх світлових подразників. Для проекту використано безтіньовий бокс (лайткуб, світловий куб) — пристрій для предметної зйомки та макрозйомки. Конструкція являє собою металевий каркас із рівномірним кольором тла одного матеріалу. У випадку, коли артефакт мав певні кольорові особливості, використовувалося тло інших кольорів (важливо, щоб зовнішні контури предмета були чіткими і не «зливалися» з тлом).

У конструкції лайткубу застосовувалося спеціальне освітлення, що дозволяло рівномірно й всебічно освітити об'єкт та не створювало тіней і напівтіней. Лампи встановлено з чотирьох боків від об'єкта — з обох боків, зверху і зі сторони камери. Усі джерела світла однакової потужності (300 і вище люксів) та кольору, чи то «температурою», у діапазоні 5000 К (Кельвінів), що найбільше наближено до прямого денного світла.

У лайткубі розміщувалася спеціальна оберտальна платформа для предметного фотографування, на якій було встановлено конструкцію для утримування хрестів в необхідному положенні. Платформа оберталася на 360°, мала нанесені поділкі через кожні 6 градусів для покрокового обертання під обрану кількість знімків.

Для фотограмметричного фіксування використано цифрову фотокамеру Nikon D5300, яка має можливість ручного регулювання основних налаштувань зйомки: значення діафрагми, автофокус, точки фокусування, діапазон ISO-світлочутливість, баланс білого, витримки затвору, корекція або блокування експозиції, що покращує якість вихідного продукту (Вестон 2010). Ці характеристики дозволяють усім деталям артефакту входити в глибину різкості та уникнути дефокусування, яке негативно впливає на модель. Через особливість форми хрестів — чотири видовжені віддалені кінцівки, під час їх фіксації через глибину різкості деякі частини можуть бути дефокусовані. У такому випадку необхідні точніші налаштування камери, а саме зменшення значення діафрагми, максимальне збільшення фокусної

відстані та, відповідно, вибір позиції камери, за якої всі деталі артефакту мають бути в кадрі з однаковою чіткістю.

При фотографуванні у камеральній лабораторії важливо утримувати стаціонарне положення камери на штативі, тому для безконтактної роботи було застосовувано програми й додатки, що керують камерою на відстані (мобільний додаток WirelessMobileUtility).

Для всебічної фотофіксації хрестів у сталому положенні використовувалося їх обертання докола своєї осі закріпленими утримувачами. Унаслідок того, що артефакт має точку опори (перекриту утримувачем), яку неможливо сфотографувати, необхідно робити другу серію знімків із перевернутим на 180° об'єктом для отримання зображення невідзнятих частин. Необхідно впевнитися, що точка опори першого блоку знімків буде повністю доступна для фотографування другого блоку. Для хрестів ці точки опори розташовані на протилежних частинах. Пізніше обидва блоки знімків зводяться в єдину модель.

Завданням проекту «Створення 3D-моделей хрестів-енколпіїв Х—ХІІІ ст. із колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського» є фотограмметрична фіксація вказаних артефактів, переведення їх у тривимірні моделі для цифрового каталога, який міститиме необхідну технічну інформацію та науковий

опис, що значно розширює інформативну базу та можливості її обробки. Це забезпечить збереження артефактів у цифровому вимірі, залучення їх в інтерактивних експозиціях музею, створення точної матеріальної копії артефакту. Відкритий доступ до каталога дає можливість дистанційного аналізу матеріалів науковцями для консультацій, ознайомлення з артефактами, наукового аналізу і написання наукових статей.

Результатом проекту стало створення мультимедійного візуалізованого цифрового каталога колекції хрестів-енколпіїв у вільному доступі в глобальній мережі, де представлено рухому 3D-модель кожного артефакту та головну описову інформацію. Окремо для музею створено основний електронний каталог, що містить колекцію знімків фотограмметричної фіксації, доступ до метаданих моделей, збережені у декількох варіантах розширень (.obj, .fbx, .3ds, .u3d, .wrl тощо), які експортуються в будь-які 3D-редактори. 3D-моделі мають збереження всіх натуральних пропорцій та розмірів, що дозволяє проводити точні цифрові метрологічні виміри, експортувати ортофотоплани хрестів-енколпіїв у будь-якій проєкції, робити перетини артефакту та його профілі, подальше корегування, цифрову реставрацію, сполучення їх з іншими моделями, створення відео та анімацій тощо.

Асташова, Н. И., Петрова, Л. А., Сарачева, Т. Г. 2013. *Кресты-энколпионы из собрания Государственного исторического музея*. Москва: РИП-холдинг.

Беляшевский, Н. Ф. 1890. Раскопки на Княжей Горе. *Киевская старина*, 31 (12), с. 494-503.

Беляшевский, Н. Ф. 1892а. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*, 6, с. 21-23.

Беляшевский, Н. Ф. 1892б. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. *Киевская старина*, 36 (1), с. 61-104.

Беляшевский, Н. Ф. 1893. Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. *Киевская старина*, 41 (4), с. 134-146.

Вестон, К. 2010. *Цифровая зеркальная камера. Искусство съемки и работа с изображениями*. Перевод: Жовинский, А., Коновалов, Ф. Москва: Арт-Родник.

Жигола, В. С. 2020. Цифрова фіксація поховання Х ст. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 321-326.

Жигола, В. С., Скороход, В. М. 2019. Новітні методи фіксації в археології. *Археологія*, 1, с. 118-130.

Жигола, В. С., Скороход, В. М. 2021. Застосування фотограмметричних методів у керамології. *Археологічна керамологія*, 1-2 (5-6), с. 181-191.

Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского. Киев: Типография К. Н. Милевского, 1898.

Коваленко, В., Пуцко, В. 1993. Бронзовые кресты-энколпионы из Княжей Горы. *Byzantinoslavica*, LIV, s. 300-309.

Корзухина, Г. Ф., Пескова, А. А. 2003. *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликвии XI—XIII вв.* Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.

Куницький, В. А. 1990. Близькосхідні енколпії на території Південної Русі. *Археологія*, 1, с. 106-116.

Липатов, А. А., Медникова, Е. Ю., Мусин, А. Е., Пескова, А. А. 2006. Священные вложения древнерусских энколпионов в контексте литургической практики: возможности комплексного анализа. *Христианская иконография востока и запада в памятниках материальной культуры древней Руси и Византии*, с. 291-310.

Мезенцева, Г. Г. 1968. *Древньоруське місто Родень: Княжа Гора*. Київ: Видавництво Київського університету.

Пескова, А. А. 2005. Древнерусские энколпионы XI—XIII веков в русле византийской традиции. *Ставрографический сборник*, 3 (Крест как личная святыня), с. 134-183.

Половникова, С. О. 1996. Музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського. *Родовід*, 2 (14), с. 34-38.

Сита, Л. Ф. 2019. Хрести-енколпії в археологічному зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури*, 20, с. 3-16.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1900. *Древности Русские. Кресты и образки*, II. Киев.

Черненко, О. Є. 2007. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896—1948 рр.). *Скарбниця української культури*, 9 (1).

Liudmyla F. Syta¹, Viacheslav M. Skorokhod², Vitalii S. Zhyhola³

¹ Senior Research Fellow, Chernihiv Regional Historical Museum named after V. V. Tarnovskiy, ORCID 0000-0001-8434-9231, lfsyta@gmail.com.

² PhD, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Ancient Rus and Medieval Archaeology Department, ORCID 0000-0001-5317-0896, skorokhod-sv@ukr.net.

³ Junior Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Ancient Rus and Medieval Archaeology Department, ORCID 0000-0002-9420-4893, gvjredaktor@gmail.com.

DIGITAL CATALOGUE OF ENCOLPION CROSSES FROM THE COLLECTION OF V. V. TARNOVSKYI

Today, preserving Ukraine's cultural heritage is an integral task for museum organisations and research institutions. Digitising museum collections has become an important and timely task for museum's employees.

The creation of 3D-models of one of the collections of crosses-encolpions of the 10th—13th centuries which is stored in the repository of the Chernihiv Historical Museum named after V. V. Tarnovskiy was no exception. It took place in 2023 with the support of the Deutsches Archäologisches Institut (DAI).

The aim of the project was to create a publicly available digital catalogue of the collection, which is posted on the website of the mentioned Museum named after V. V. Tarnovskiy and on the sketchfab.com (fig.1).

53 encolpion crosses were in the archaeological part of the collection of V. V. Tarnovskiy at the end of the 19th century. Today only 21 encolpions from this collection are preserved in the Museum. Almost all reliquary crosses from the collection are dated to the period of Kyivan Rus, and only one item was an import from the Byzantine provinces. Various types of encolpions are represented: crosses with relief images (the most numerous), with blackened images and relief-blackened encolpion crosses. A rare type of reliquary crosses includes an encolpion back leaf with a relief image of John the Baptist with an accompanying inscription.

Three-dimensional modeling and corresponding photogrammetric recording is quite widely used to digitise the smallest moving artefacts. Models are used for advanced recording and digital preservation of data, visualisation of research results, additional metrological studies, computer reconstructions, etc. Method of photogrammetric surveying was used during the creation of a digital catalogue of 3D-models of encolpion crosses. The result of the project is the creation of a multimedia visualised digital catalogue of the collection of encolpion crosses in free access on the global network, which presents a moving 3D-model of each artefact and the main descriptive information. This will ensure the preservation of artefacts in the digital dimension, their use in the Museum's interactive exhibitions, the creation of an accurate material copy of the artefact, and allow remote analysis of materials by scientists for consultations, familiarisation with artefacts, scientific analysis and writing of scientific articles.

Key words: Kyivan Rus, Kniazha Hora, V. V. Tarnovskiy, encolpion cross, digital catalogue, photogrammetry, 3D-model.

References

- Astashova, N. I., Petrova, L. A., Saracheva, T. G. 2013. *Kresty-encolpiony iz sobraniia Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia*. Moskva: RIP-kholding.
- Beliashevskii, N. F. 1890. Raskopki na Kniazhei Gore. *Kievskaiia starina*, 31 (12), p. 494-503.
- Beliashevskii, N. F. 1892a. Raskopki na Kniazhei Gore v 1891 g. *Cheniia v istoricheskom obshchestve Nestora Letopistsa*, 6, p. 21-23.
- Beliashevskii, N. F. 1892b. Raskopki na Kniazhei Gore v 1891 g. *Kievskaiia starina*, 36 (1), p. 61-104.
- Beliashevskii, N. F. 1893. Raskopki na Kniazhei Gore v 1892 g. *Kievskaiia starina*, 41 (4), p. 134-146.
- Veston, K. 2010. *Tsyfrovaia zerkalnaia kamera. Iskusstvo semki i rabota s izobrazheniiami*. Perevod: Zhovinskii, A., Konovalov, F. Moskva: Art-Rodnyk.
- Zhyhola, V. S. 2020. Digital Fixation of the 10th Century Burial. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (35), p. 321-326. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.23>
- Zhyhola, V. S., Skorokhod, V. M. 2019. The Newest Fixation Methods in Archaeology. *Arheologia*, 1, p. 118-130. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.01.118>
- Zhyhola, V. S., Skorokhod, V. M. 2021. Application of Photogrammetric Methods in Ceramology. *Arkheolohichna keramolohiia*, 1-2 (5-6), p. 181-191. doi.org/10.52213/archaeologicalceramology.vi1-2.71
- Katalog ukrainskikh drevnostei kolleksii V. V. Tarnovskogo*. Kyiv: Typografia K. N. Milevskago, 1898.
- Kovalenko, V., Putsko, V. 1993. Bronzovye kresty-encolpiony iz Kniazhei Gory. *Byzantinoslavica*, LIV, p. 300-309.
- Korzukhina, G. F., Peskova, A. A. 2003. *Drevnerusskie encolpiony. Nahrudnye kresty-relikvarii XI–XIII vv.* Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.
- Kunyskiy, V. A. 1990. Blyzkoskhidni encolpiony na terytorii Pivdennoi Rusi. *Arheologia*, 1, p. 106-116.
- Lipatov, A. A., Mednikova, E. Iu., Musin, A. E., Peskova, A. A. 2006. Sviashchennye vlozheniia drevnerusskikh encolpionov v kontekste liturgicheskoi praktiki: vozmozhnosti kompleksnogo analiza. *Khristianskaia ikonografiia vostoka i zapada v pamiatnikakh materialnoi kultury drevnei Rusi i Vizantii*, p. 291-310.
- Mezentseva, H. H. 1968. *Drevnoruske misto Roden: Kniazha Hora*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu.
- Peskova, A. A. 2005. Drevnerusskie encolpiony XI–XIII vekov v rusle vizantiiskoi traditsyi. *Stavrohraficheskii sbornik*, 3 (Krest kak lichnaia sviatynia), p. 134-183.
- Polovnykova, S. O. 1996. Muzei ukrainskykh starozhytnostei im. V. V. Tarnovskoho. *Rodovid*, 2 (14), p. 34-38.

- Syta, L. F. 2019. Khresty-enkolpiony v arkhеolohichnomu zibranni Chernihivskoho istorychnoho muzeiu im. V. V. Tarnovskoho. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, 20, p. 3-16.
- Khanenko, B. I., Khanenko, V. N. 1900. *Drevnosti Russkie. Kresty i obrazki*, II. Kyiv.
- Chernenko, O. Ye. 2007. Arkheolohichna kolektsiia Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V. V. Tarnovskoho (1896-1948 rr.). *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, 9 (1).

ДО 75-РІЧЧЯ БОРИСА ВІКТОРОВИЧА МАГОМЕДОВА

Цього року свій ювілей святкує відомий український археолог, видатний дослідник із європейським ім'ям, провідний науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, доктор історичних наук Борис Вікторович Магомедов.

Борис Вікторович народився 29 січня 1949 року в Києві. У шкільні роки відвідував археологічний гурток при Інституті археології під керівництвом Д. Я. Телегіна (1964—1966). У 1967—1968 рр. працював у Лабораторії прикладної антропології при Київському університеті. Працюючи в Інституті археології з 1969 р. спочатку як реставратор, закінчив Київський державний університет ім. Т. Шевченка (1974). У 1982 р. захистив кандидатську дисертацію «Черняховские племена Северо-Западного Причерноморья», у 1999 р. — докторську дисертацію «Черняховская культура. Проблемы этноса». У 1995—1996 рр. проходив стажування в Інституті пра- та ранньої історії і провінційно-римської археології при Університеті Людвіга Максиміліана у м. Мюнхен.

Б. В. Магомедов — провідний фахівець з археології римського часу та доби Великого переселення народів. Розробляє проблематику етнічного складу давнього населення України, відносин варварських і античних народів. Основною галуззю досліджень шановного Ювіляра все-таки лишається черняхівська культура — яскраве й багатогранне явище в історії європейського Барбарікуму пізньоримського часу. У своїх працях Б. В. Магомедов доводить, що головним творцем і домінуючим етнічним компонентом цієї економічної та політичної спільності були племена східногерманського походження — готи. Решту населення складали більше чи менше компактні групи іранської, ранньослов'янської та фра-

кійської людності. Останнім часом під керівництвом Ювіляра виконується проект зі створення карти пам'яток черняхівської культури України.

Працюючи в Інституті Б. В. Магомедов брав участь у кількох десятках археологічних експедицій, які вивчали пам'ятки різного часу на території України та за її межами. Учений дослідив черняхівські могильники, поселення й городища Каборга, Кам'янку-Анчекрак, Городок, Олександрівку, Козлів, Шершні, Курники, Лугове, Велику Снітинку, Гребінки, Петриківці, Ржищів-Ріпницю, Легедзине тощо.

Б. В. Магомедов є науковим керівником аспірантів, керує курсовими і дипломними роботами студентів, працює зі студентами в архео-

логічних експедиціях. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації С. В. Діденко та О. С. Милашевський. Як постійний член спеціалізованої Вченої ради із захисту дисертацій при Інституті археології НАН України неодноразово опонував на захистах кандидатських та докторських дисертацій. Борис Вікторович — член редколегії журналу «Archaeologia Bulgarica». У 1991 р. Б. В. Магомедов отримав звання Лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, нагороджений медаллю «У пам'ять 1500-річчя Києва». З 2002 р. він є чле-

ном-кореспондентом Німецького археологічного інституту.

Зараз в авторському доробку Бориса Вікторовича понад 200 наукових праць, серед яких чотири одноосібні монографії та розділи до низки колективних монографій.

Сподіваємось, що дослідження шановного Ювіляра триватимуть і надалі. Бажаємо Борисові Вікторовичу Магомедову міцного здоров'я, нових наукових звершень і здійснення всіх задумів.

О. В. Петраускас, Н. С. Абашина

ПАМ'ЯТІ ІВАНА ІВАНОВИЧА МОВЧАНА

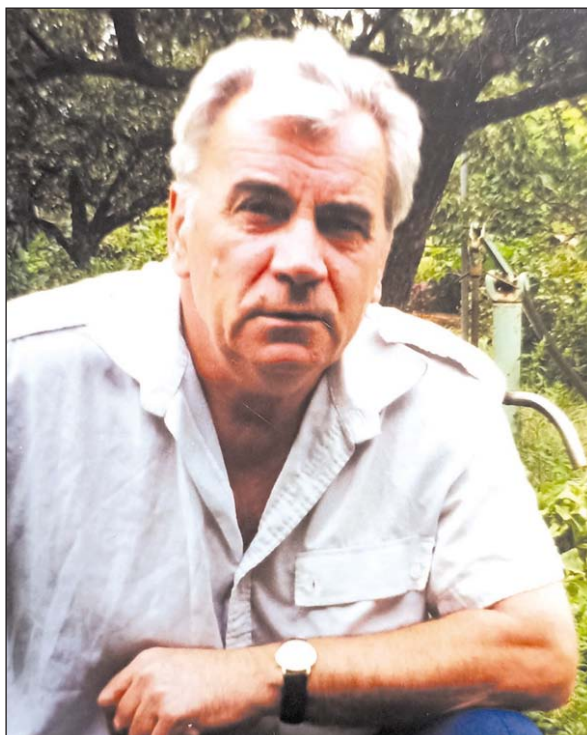
---

2 січня 2024 р. на 85 році життя відійшов у за-світи Іван Іванович Мовчан, відомий дослід-ник стародавнього Києва, кандидат історичних наук, Лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки.

Його служіння історико-археологічному вивченню Києва тривало понад 40 років. По-чалося в Державному історико-архитектурно-му заповіднику «Софійський музей» 1965 р., де він очолив філію «Кирилівська церква» і написав свою першу наукову роботу. У 1970 р. став науковим співробітником Інституту археології АН УРСР, у якому успішно працював до 2005 р., коли за станом здоров'я був змушений піти на пенсію.

За цей час І. І. Мовчан зробив визначний особистий внесок в археологічне дослідження стародавнього Києва. Йому належить честь локалізації знаменитого княжого Красного двора над Видубицьким монастирем, дослідження відомого археологічного комплексу «Китаєво», вивчення Ближніх печер Києво-Печерського монастиря, фундаментів храму Кловського монастиря, давньоруського могильника на Щекавиці, а також Копиревого кінця. Здобуті матеріали стали джерельною основою його кандидатської дисертації «Історична топографія околиць стародавнього Києва IX—XIII ст.», яку він успішно захистив 1986 р. і опублікував окремою монографією. З 1990 по 2005 рр. очолював новобудовну Старокиївську експедицію, що вела розкопки в межах міст Володимира та Ярослава і суттєво уточнила їх історичну топографію.

Упродовж 1982—1986 рр. І. І. Мовчан брав участь у розкопках західнослов'янського міста Старигарда (ФРН), що їх проводила Німецько-українська експедиція під керівництвом видатного німецького археолога-славіста, професора К. В. Штруве.

Багато часу й сил І. І. Мовчан віддавав громадській роботі: в Інституті археології, у якому 30 років очолював профспілкову організацію, і поза ним, на ниві охорони історико-культурної спадщини України як багаторічний Голова Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури.

У пам'яті колег, усіх, кого зводила доля з І. І. Мовчаном, він, безсумнівно, залишиться одним із відданих лицарів київської археології, яку збагатив своїми власними відкриттями, і водночас надзвичайно порядною у життєвих взаєминах людиною. Про таких у народі говорять: «Із ним можна йти в розвідку». Не підведе і не зрадить. Вічна йому пам'ять.

П. П. Толочко

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ІРИНИ МИКОЛАЇВНИ ШАРАФУТДІНОВОЇ (1929 — 2024)

2024 рік розпочався для української археології з непоправних втрат. 3 січня після тривалої важкої хвороби відійшла у засвіти знакова українська археологиня, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник на громадських засадах відділу археології енеоліту — бронзової доби Ірина Миколаївни Шарафутдінова.

Ірина Миколаївна народилась 4 грудня 1929 р. у середмісті Києва в сім'ї науковців, хіміка Миколи Самсоні-Тодорова та геолога Антоніни Тищенко. Наукову стежу для дівчини визначила сама доля, а перша праця — чорнороб у ботанічному саду за часів окупації столиці німецькими нацистами, максимально наблизила її до землі. 1943 р. Ірина поновлює заняття в школі, а 1948-го вступає до Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, де спеціалізується на кафедрі археології у Л. М. Славіна. Закінчивши університет із відзнакою, Ірина Миколаївна в 1953—1956 рр. працювала в Державному історичному музеї. Зробивши остаточний вибір на користь археології доби бронзи, 1956 р. молода дослідниця стає аспіранткою Інституту археології АН УРСР. Здавалося, їй поталанило мати серед наукових керівників трьох корифеїв української археології: О. Ф. Лагодовську (1956—1958), М. Я. Рудинського (1958), С. М. Бібікова (1959—1975). Проте впродовж ключового 1958-го року аспірантури їй довелося поховати Олену Федорівну та Михайла Яковича, а Сергій Миколайович здійснював своє керівництво в паузах між виконанням копітких функцій директора установи.

З 1960 р. аспірантка стає молодшим науковим співробітником інституту та поринає в польову археологію — дослідження поселень доби пізньої бронзи і степових могил. У статусі начальника загону їй випала нагода розкопувати такі широковідомі тепер поселення, як Чикалівка та Деревка на Дніпрі, Кіровське в Східному Криму, Новорозанівка, Новогри-

горівка, Виноградний Сад, Ташлик, Степове на Миколаївщині та інші пам'ятки. Особливо плідною була для І. М. Шарафутдінової співпраця з керівниками Інгульської (Миколаївської) експедиції Інституту археології О. Г. Шапошниковою та В. М. Фоменком. Польовим звитягам науковиці в Надбужанщині присвячена окрема книжка «І. М. Шарафутдінова — дослідниця доби пізньої бронзи» (Миколаїв: Яслав, 2023).

Та головним науковим здобутком Ірини Миколаївни стало виділення сабатинівської культури. Фактором, що спричинив драматичну колізію була її стаття «К вопросу о сабатиновской культуре» в журналі «Советская археология» (1968, № 3). Відповіддю на неї стали 12 сторінок нищівної критики в публікації «Кировское поселение» О. М. Лєскова у збірці «Древности Восточного Крыма»

(1970, с. 48-59). Як наслідок, науковий керівник порадив дисертантці вилучити проблему виділення сабатинівської культури з дисертації (1975) та монографії «Степное Подне-

провье в эпоху поздней бронзы» (1981). Авторське право на культуру, народжену нею, було відновлено в другому виданні «Археології Української РСР» (1985) та колективній монографії «Культуры эпохи бронзы на территории Украины» (1986). Це збіглося з початком Перебудови. А українська археологія зробила тоді твердий крок до наукової незалежності від імперського центру.

Велику справу зробила Ірина Миколаївна, коли впродовж 1968—1978 рр. очолювала Науковий архів Інституту археології АН УРСР, примножуючи та організовуючи безцінну документальну базу української археології. Паралельно зростали фондові колекції матеріалів із проведених нею розкопок поселень та курганів. Їх опрацьовують нові генерації археологів.

Ірина Миколаївна Шарафутдінова виорала глибоку борозну на ниві української археології. Світла пам'ять про неї та її праці залишаться серед нас.

В. В. Отроценко